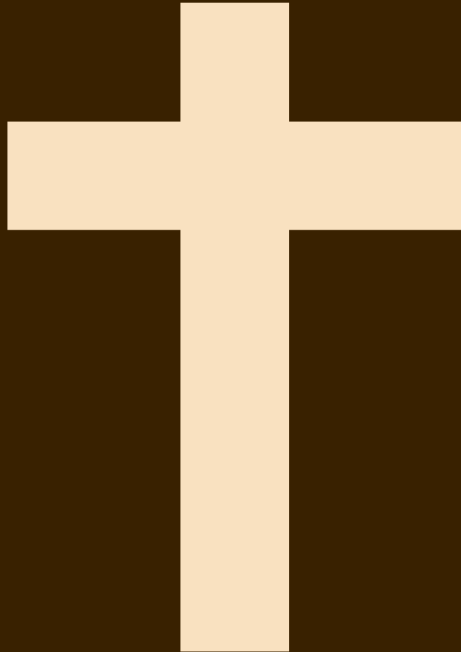

Mum Language NT
Portions

Portions of the New Testament in the Mum language of Papua
New Guinea

Mum Language NT Portions
Portions of the New Testament in the Mum language of Papua New Guinea
Nupela Testamen long tokples Mum long Niugini

copyright © 2017 Pioneer Bible Translators

Language: Mum

Contributor: Pioneer Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents.

For other uses, please contact the respective copyright owners.

2022-06-21

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 21 Feb 2024 from source files dated 29 Jan 2022

7921ee34-eb00-5a55-a3a2-0a742ba419e2

Contents

Matyu	1
-----------------	---

Kuyu Avi Matyu Yihimbivirami

Kuyu kasiram

Kuyu avi Matyu yihimbivirami niñandihin, angwimiki arikita arikita hañindu kimangima angwimiki, Jisas piri niñi kiyihi muhimimuhim vana yivurahamirim ambavarami. Angwimiki kaniñandihin kimangimañi Maria Jisasiñ kavuhi muhimimuhim vana yivurahamirim, nanga Jisasiñ yivutatamahu kimuta savayi kita anga yahamirata, nuñandi hatiñ mitata Gotindu pihuyi yahumirim ambavarami.

Aru vana mu Matyu isihuramiriman vata andimiha, nimata. Kuha Got siritimbuta ambami maña Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahamirim angwimiki atinduyi yihimbiviramu. Got kru mumingañ simbitin pata Israel hatiñ anga miñimandi vata siritimbumi. Nanga angwimiki kaniñandihin Jisasiñ kru kandihamanda nima vata isihuramirimandi. Matyundu angwimiki kaniñi kuyu sambi muhimimuhim vana Jisas andimirim isihuramami. Kamata kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavaramu hañandihin kandisikwisikwi yivurahami. Matyu 1.22-23, 2.4-6, 2.14-15, 2.23, 4.13-16, 8.16-17, 12.15-21, 13.34-35, 21.2-5, 21.16, 26.24, 26.31, 26.54, 27.6-10yi ngamara.

Aru vana mu angwimiki Matyuyi ambami ha Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Jisasindu simbirayi Got krunavundi sihanangandu aru miku yivurahiriman vata andimi. Kamata krunavundi sihananga nuñandi vana taya miñahandamu vata piri kindi.

Matyundu angwimikiyi, kuyu kutanguta arikita arikita minzataya Jisas ambavarami. Kuyu kimangima ha Matyu 5—7yi kiyi. Kandihani Jisas apu muyi yahuta, krunavundiñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 10yi kiyi. Kuyu kandihani, Jisas nuñandi simbirasara hañiniñirim muhimimuhim vana andindi piriñisa muvumuvu uta nuñandi kuyu krunavundiñ ambavaramu vata ambami.

Kuyu kuta muha Matyu 13yi, Jisas tihiki kuyu Gotindu tiwiyi kiyihiyi vanarim krunavundiñ isihuramata ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 18yi, Jisas krunavundi nuñandi simbirasara sikwi kiyihiyirim ambavarami. Kuyu kuta muha Matyu 24—25yi, Jisas muhimimuhim vana imbihivi hañi yivurahirimandirim ambavarami.

Angwimiki kaniñandihin, kru nuhaya sikwi yihimbivirami vava kuyu mangiyi. Hara angwimiki ni, nimata ñimbi miñami. Kuyu avi Matyu yihimbivirami. Matyurim nimata indarimitandu. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miñarasimi. Kuyu kaniñandihin Matyu 9.9-13yi kiyi.

Jisas piri niñi yahami

(Sapta 1.1—4.16)

Jisas Kraiñ niñuñingitakiñandu ñimbi
(Luk 3.23-38)

¹ Niñandihin Jisas Kraiñ niñuñingitakiñandu kuyu. Jisas nu Devit niñuñingi. Devit nu Abraham niñuñingi. ² Abraham Aisak niñuva. Aisak Jekop niñuva. Juda niñusinava nanga niñuranava niñuva Jekop. ³ Peres nanga Sera niñuva Juda, nuriñandi niñum Tamar. Peres Hesron niñuva, Hesron Ram niñuva. ⁴ Ram Aminadap niñuva, Aminadap Nason niñuva, Nason Salmon niñuva. ⁵ Salmon Boas niñuva, Boas niñum Rahap. Boas Obet niñuva, Obet niñum Rut. Obet Jesi niñuva.

⁶ Jesi, aru miku Devit niñuva. Devit Solomon niñuva. Solomon niñum Batseba, Batseba Uria kindahu. ⁷ Solomon Rehoboam niñuva, Rehoboam Abiya niñuva, Abiya Asap niñuva. ⁸ Asap Jehosafat niñuva, Jehosafat Jehoram niñuva, Jehoram Usia niñuva. ⁹ Usia Jotam niñuva, Jotam Ahas niñuva, Ahas Hesehia niñuva. ¹⁰ Hesehia Manase niñuva, Manase Emon niñuva, Emon Josaia niñuva. ¹¹ Josaia Jehoiakim nannga niñuranava niñuva. Kandihirivi hañi Babilon hati pata Israel sannga kurihata, Israel hatin miñata uta Babilon tamahu simbira tikatika miñamu. ¹² Babilon kita simbira tikatika miñamu hiriviyi Jehoiakim Sealtielin kavumi. Sealtiel Serubabel niñuva. ¹³ Serubabel Abiut niñuva, Abiut Eliakim niñuva, Eliakim Asor niñuva. ¹⁴ Asor Sadok niñuva, Sadok Akim niñuva, Akim Eliut niñuva. ¹⁵ Eliut Eleasar niñuva, Eleasar Matan niñuva, Matan Jekop niñuva. ¹⁶ Jekop, Josep niñuva, Maria nimuñ. Maria Jisasin kavuhi, Jisasim Krai vandu.* ¹⁷ Jisasindu krunzapayindu kimangima hama Abraham. Abrahamiyi kita 14 krunzapa siwitimbityimbityi ñinji kavumu patavata Devityi. Devityi kita 14 krunzapa siwitimbityimbityi ñinji kavumu patavata Jehoiakim kuhirata tihi, miñata Babilon umu. Babilon uta simbira tikatika miñamu takuk hañi kita 14 krunzapa siwitimbityimbityi ñinji kavumu patavata Krai kuhirami.

*Maria Jisasin kavumi
(Luk 2.1-7)*

¹⁸ Jisas Krai yahami vana hanandihin nimata. Niñum Mariañ, Josepirim miñavahumu. Hara kihiri upi mangarihimat kita tihi, Gotindu Maviñinji mavindanguramahi mavinangandimi. ¹⁹ Nimuñ Josep, nu tititaya kiyihiyi miñga. Maria nannga kihiri upi mangarihandu. Harim Maria kipi nangandihingata, krunavundindu tamingangimbañi pingvaritinda Maria siwimanziwimanditima vata, aviñam hañi kita nuñ mitirim indarimitami. ²⁰ Kamatiriman vata indarimitata kiyimiyi, kiyi karihata akwisihuyi Aru nimandu kutikara hamañ ngahi nuñ nimavami, Josep, Devit niñuñinggi ngana, ñinji mavi humbambu kiyi hanandihin Gotindu Maviñinji mavindanguramahi kipi nangandisimi. Harim Mariañ uraurarim piñimandu. ²¹ Nu kru ñinji kavirimandi. Nu tihi nuñandi krunavundi ñamba vanavana andindu haninij sihingata nurin nguramata anga miñimandi. Harim nuñ ñimbi nguta Jisas vamba amba, vami.*

²²⁻²³ Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hama ambami, Ngamara, navundi muñambi kru nannga kihiri upi mangarihata kipi nangandita, kru ñinji kavirimandi. Kamati nuñandi ñimbi Emanuel virimandiyu, vami. Kanimavami kuyu niñandihin kandisikwisikwi yivurahi. Emanuel ñimbi kanandihindu kuyu sapa ha nimata, Got ara nannga kiyi. ²⁴ Kamavahi Josep karihata yahamirata Aru nimandu kutikara ambami maña Mariañ urami. ²⁵ Hara Maria nannga kihiri upi mangarihimat kiyihi ututa Maria kru ñinji ha kavuhi Josep ñimbi nguta Jisas, vami.

2

Kru indarimit avi nannga haninij Jisasin ngirim payimu

1:6 2 Sml 12.24 **1:7** 1 Sto 3.10-16 **1:11** 2 Kin 24.14-15 nannga, 1 Sto 3.15 nannga, 2 Sto 36.10 nannga, Jer 27.20
1:12 Esr 3.2 * **1:16** Ñimbi Krai vava niñandihinindu kuyu sapa ha nimata, Kru, Got krunavundi nuñandij anga miñimandi vata yihiramami vava ñimbi. **1:18** Lu 1.27 nannga, 1.35 **1:19** Lo 24.1 **1:21** Lu 1.31 nannga, 2.21 nannga, Si 4.12 nannga, 13.23 nannga, 13.38 * **1:21** Hibru kuyuyi ñimbi Jisas vava niñandihin Aru nima krunavundin anga miñamiñ vava kuyu maña ñandi. Ñimbi Jisas vava ni, Grik kuyuyindu. Hibru kuyuyi Josua vandu. **1:22-23** Ais 7.14 **1:25** Lu 2.7 nannga, 2.21

1-2 Herot aru miku mingga kiyimi hiriviyi, Maria Jisasiŋ pirivisa Judia pihu Betlehem kavumi.* Kamatihi indarimit avi nanga muvira ina yahayahavundu haŋiniŋ pata Jerusalem yivurahata nimavamba kitihumu, Niŋi kihi Judandu aru miku yahami kandiha pambu kiyi. Nuŋandi kiniki ina yahayaha nimbu kita ngata nuŋandi niŋbi tihuyahirim pariŋ, vamu. ³ Kamavahu aru miku Herot kuyu kandiha indarihira nuŋandi mavi hambu avi mandimi. Jerusalemindu krunavundi ndahara sihananga nurinandi mavi hambu avi mandimi. ⁴ Kamata Herot yahata Gotiŋ kiraŋinguhundu aru miku haŋiniŋ nanga Israelindu tikatika kuyundu mirimba nanga haŋiniŋ ambahi pata tihiruhu nurin nimavamba kitihumi, Got krunavundiŋ anga miŋimandi vata yihiramami kru kandihama pihu paŋi nzikwi yivurahimandi, vami. ⁵ Kamavahi nimavamu, Pihu Betlehem, pirivisa Judia nduyi yivurahimandi. Kru Gotindu kuyu mŋata ambavaravara mingga kuyu nimata yihimbivirami. ⁶ Pihu Betlehem, krunzapa Judandu pirivisayi kindana. Krunzapa Judandu pirivisayi pihu aruru muvira haŋiniŋ niŋbi nanga. Nandahara niŋbi nanga. Nandi kru mumingga aru miku mingga yivurahata Gotindu krunavundi Israel hatiŋ karatamirimandi vamba yihimbivirami, vamu.

⁷ Kamavahu Herot kuyu kandiha indarita kru muminggaŋ aviŋam ambahi, uta kru indarimit avi ina yahayahavundu haŋiniŋ ambahi payimu. Payihu nurin nimavamba kitihumi, Pamata hiriviyi kiniki kandiha yivurahahi ngamara, vami. ⁸ Kamavata nurin ambami. Uta niŋi kandiha avindamata puhiramaŋgarata ngata, pata yaŋ ambitira yindahara uta nuŋandi niŋbi tihuyahitin, vami. Kamavata simbihi Betlehem umu. ⁹⁻¹⁰ Aru miku Herot ambavaraŋ indarita mituta umu.* Uta kiniki ina yahayahavu kita ngamu siwi haŋandihin ngata kinzihinzitu. Kiniki kandiha kasiramata uhihi nuri sihindi umu. Uta tavi niŋi kiyimi haŋi kimba hambu kiyimi. ¹¹ Kamata indihuta niŋi ha nanga niŋum Mariaŋ ngata tanda mikwimikwinita kipumika nurinandi ha piriyi tamahu minguhi niŋi hamandu niŋbi tihuyahamu. Kamata paŋaŋgara ha miŋavahirita muhimimuhim mŋata payimu haŋiniŋ, gol, nanga sambangihivi maŋa him kirahu kinza avi yahandi him, nanga paura uvinginza avi yahandi haŋandihin asihuramata Jisasiŋ ngumu. ¹² Kamatihi Got akwisihuyi nurin nimavami, Uta sihinda Herot kiyi haŋi mayivurahamara, vami. Kamavahi mu hindiŋi nurinandi pihuyi anga umu.

Josep tama Isip umu

¹³ Kru indarimit avi nanga haŋiniŋ uhuhu, Aru nimandu kutikara pata akwisihuyi Josepiŋ nimavami, Herot niŋi nimaŋ puhiravuhiraramata ngata yivutatamiriman vata anditihi yahamirata niŋi nanga niŋuminiŋ timbuta tivata Isip umara. Uta kita yandi kuyurim tavira, vami. ¹⁴ Kutikara hama kamavahi Josep yahata niŋuminiŋ nanga niŋi hamaŋ timbuta Isip kiyiyi umu. ¹⁵ Kamata Isip kiyihuhu Herot kimumi. Kandi vana niŋandihinirim Aru nima, kru nuŋandi kuyu mŋata ambavaravara minggaŋ ambahi, nimavami, Yandi kru niŋi Isip kiyihi ambahin Isip mitata payi, vami. Kamataharim Aru nima ambami vana niŋandihin kandisikwisikwi yivurahami.

Aru miku Herot ambahi niŋi muvira yivuhimumbiramu

¹⁶ Kru indarimit avi ina yahayahavundu haŋiniŋ uhuhu, Herot yaŋ kuyusihirata mu hindiyi umu vata kitiri kiyimi. Kuha Herot kru indarimit avi ina yahayahavundu haŋiniŋ kitihuhi ambamu, Kiniki ngamariŋ ha arikinzimbi umiha, vamu. Kamataharim kru muviraŋ simbihi pihu Betlehem nanga pihu makamaka

2:1-2 Nam 24.17 * **2:1-2** Aru miku Herot pirivisa Judia nanga pirivisa muvira, Judia ariŋi kindu haŋiniŋ nanga karatamarasimi. Herot aru miku mingga kiyimi. Hara Herot Romindu aru miku minggaŋdu tiwiyi kiyimi. Romindu aru mikurim Sisar varasimu. **2:6** Mai 5.2 nanga, Jo 7.42 * **2:9-10** Betlehem, Jerusalem ariŋingindi, 8 kilomita taya. **2:11** Sng 72.10 nanga, Ais 60.6 **2:15** Hos 11.1

ariñiarifi kiyimuyi umu. Uta kru ñiñi taya arikinzimbi nanğa miñgata hañiniñ yivuhimumbiramu. ¹⁷⁻¹⁸ Muhimimuhim vana kaniniñirim Got ambahi, kru Gotindu kuyu miñgata ambavaravara Jeremaia ambami, Pihu Rama, Resel niñuñgiñandu ñiñisim kimumbiramu. Kamatihu ñiñi niñuminava hañiniñ irihinzihi tamamu. Kamatihu krunavundi muñiniñ pata nurin miñaññariritirin maviñam hañi kiyimu vata andihura kambu mañindarimu, vamba ambami hañandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

Josep tama anğa payimu

¹⁹ Josep Isipindu pirivisa kiyihihi, Herot kimutatihhi Aru nimandu kutikara hama Josepin akwisihuyi yivurahami. ²⁰ Kamata Josepin nimavami, Ñiñi nimañ yivutatamindañ vata andisimu hañiniñ kimusimu. Harim yahamirata ñiñi ha nanğa niñumin timbuta pirivisa Israel anğa umara, vami. ²¹ Kamavahi Josep yahata ñiñi ha nanğa niñumin urata pirivisa Israelirim anğa umu. ²² Hara, Arkelaus niñuva Herotindu upi miñgata pirivisa Judiandu aru miku miñga kiyi vahu Josep indarita kandihambu uhuhurim piñitumi.* Hara Aru nima akwisihuyi Josepin nandi indarimit ha kandi vamba ambami. Kamavahi yahata pirivisa Galili umu. ²³ Uta pihu Nasaret minzimu. Harim kuha kru Gotindu kuyu miñgata ambavaravara hañiniñ ambamu, Kru nima pihu Nasaretindu miñga vamba ambirimandiyu, vamu hañandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

3

Jon krunavundin kukuyi miñangirundi hama kuyu ngumi (Mak 1.2-8 nanğa, Luk 3.1-18 nanğa, Jon 1.19-28)

¹ Kandihivi hañi Jon kukuyi miñangiruhiru hama pirivisa Judia, kru maniman upivu umi. Uta krunavundin nimavamba kuyu ngumi, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñindi. Harim ñamba vanavana ha mitata maviñgimirumara, vami. ³ Got ambahi kru Gotindu kuyu miñgata ambavaravara Aisaia Jonirim nimavami, Kru maniman upivu kru muminga kuyu kimbañi nimavirimandi, Aru nimarim kwimbi siwitamata, kwimbisiki sukisirambi hañiniñ miñasirivamara, vamba ambirimandi, vami. ⁴ Jonindu mikwiri ha, kamel mirikwiyi sivorimu. Kandihañandihin tamata anği simbiyi yivumingundi. Anği kandihañandihin memendu pisayi musa miñamu. Jon kandihama ñaña sikwi mañandi. Kapirimbativat nanğa mimi mikwi taya ñandi.* ⁵ Kandihirivi hañu Jerusalem hati, Judia hati nanğa pirivisa kuku Jordan ariñi kirasimu hañiniñ Jon kirasimiyi parasimu. ⁶ Kamatindi ñamba vanavana andindu hañiniñ ambavarahuhu nurin Jon, Jordan kukuyi miñangirundi. ⁷ Kamatihhi Farisi nanğa Sadyusi muvira, utirin ariñ kukuyi miñangirum vata payimu. Kamatihu nurin ngata nimavami, Tau ñambandu ñiñi nari. Nariñ nin ambahi Got nariñirim kitiri kita ñamba hivi ngurimandi niñandihinirim tarahirimindañ vata andira. ⁸ Nari maviñgimirurin nzikwi vatangata, muhimimuhim vana anditira kru muñiniñ ngamu. Kamata ambirimandiyu, Nuri maviñgimiruyu, vamba ambirimandiyu.

2:17-18 Stt 35.19 nanğa, Jer 31.15 **2:20** Kis 4.19 **2:22** Ais 11.1 nanğa, 53.2 nanğa, Mk 1.24 nanğa, Lu 2.39 nanğa, Jo 1.45 * **2:22** Aru miku Herot kimutatihhi, Rom hati nuñandi pirivisa hañiniñ nuñandi ñiñisim inñigirumu. Kamatihu Arkelaus pirivisa Samaria nanğa Judiandu aru miku yivurahami. Kamata aru miku 10 simbi kiyimi. **3:1** Mk 1.4 nanğa, 1.15 nanğa, Lu 3.2-3 nanğa, Jo 1.28 **3:2** Mt 4.17 nanğa, Mk 1.15 **3:3** Ais 40.3 nanğa, Mk 1.3 nanğa, Lu 1.76 nanğa, Jo 1.23 **3:4** 1 Sml 14.25-26 nanğa, Sek 13.4 nanğa, Mk 1.6 * **3:4** Kru Gotindu kuyu miñgata ambavaravara hama Elaija mikwiri tamandama, ñaña ñarasimi. Jon ndahara mikwiri siwimaña tamandama ñaña siwimaña ñarasimi. Kuyu kanjandihin 2 King 1.8 nanğa, Malakai 4.5 nanğa, Matyu 11.14 nanğa, 17.10-13yi ngamara. **3:7** Mt 12.34 nanğa, 23.33 nanğa, Lu 3.7 nanğa, Ro 5.9 nanğa, 1 Te 1.10

⁹ Narijandi indarimitiyi, Abraham arinjandi aňingitak vamba mañindariramamara. Narij yinda ambin, Got ambiti timba muňgimunđi niñiniñ narijandi upi miñata Abraham niñuñingfiña yivurahahu. ¹⁰ Kahiri ha ahu tahiratahirarim kimita kiyi. Harim ahu sihananğa kandi mandamandu hañiniñ tahirandahira ahumirayi kavarimandiyu. ¹¹ Yi narij maviñgimirumaraña vata kukuyi miñanđirundin. Hara kru sihindiñu payimandi hama narij Gotindu Maviñiñiyi nañga ahumirayi miñanđirumandi. Nuñandi tikatika ha aru sikwi, yandi tikatika tarativirandi. Yi avi miñganziñki ma, harim nuñandi tandambisa ha manđavuhin. ¹² Nu wit taratara timba ha miñata payimandi. Kamata wit ha tarandara tihuyahititi pipirimbipiri ha muvu miñgaramiti avi hañiniñ muvu miñgaramiti miñata nuñandi huyimandaviyi tamimandiyu. Kamata ñambañamba hañiniñ ahutuvarandiyi kiririmandi, vami.

*Jon Jisasij kukuyi miñanđirumi
(Mak 1.9-11 nañga, Luk 3.21-22)*

¹³ Kanditiwimi hañi Jisas pirivisa Galili mitata, Jon yañ kukuyi miñanđirumandi vata kuku Jordan umi. ¹⁴ Hara Jon nuñ karirahiriman vata nimavami, Na yañ kukuyi miñanđirunanda avindihi. Mumindihi kimbizinci yi kini niñi pana, vami. ¹⁵ Kamavahira Jisas kimbi nuñ ambami, Kindam, tihu yi ambin mañandaya andi. Nananğa kanimata vana anditanda, Got avi vana sihananğa andimara vata piri kindi hañiniñ andimindañ, vami. Kamavahi Jon, Jisas ambami maña andimi. ¹⁶ Kamavahi Jon, Jisasij kukuyi miñanđiruta mituhi yahami. Kamatihi ihunzihi hañiniñ taruvihirihini, Jisas tihirata yahuta Gotindu Maviñiñi hañandihin nğahi kava umari maña nu kiyimiyi miñgami. ¹⁷ Kamatihi Gotindu pihu nimbu kuyu samur muñandi nimavami, Niñi niñandihin yandi mavindamandin miñga. Yandi mavinimbu nuñirim kinziñziti, vami.

4

*Satan Jisasij miñaminiñiriman vata andimi
(Mak 1.12-13 nañga, Luk 4.1-13)*

¹ Kanditiwimi hañi Gotindu Maviñiñi Jisasij, pirivisa kru maniman upiñu nuñ Satan miñaminiñirimandi vata timbuta umi. ² Kamatihi Jisas 40 hivi itihañata inayi kiviñi mañimat aviharim kiyimi. ³ Kamatihi Satan pata Jisasirim nimavami, Kandi na Gotindu Niñitiñgata timba muňgimunđi niñiniñ ambina mavatimba yivurahamu, vami. ⁴ Kamavahira Jisas nuñ nimavami, Gotindu anđwimikiyi kuyu nimata kiyi, krunavundi ñañayi taya manđindu. Hara Gotindu kuyu miñata maviñi tamata miñga tikatikatihana handa siha kiyihana, vami. ⁵ Kamavahi Satan Jisasij timbuta Gotindu pihu aru Jerusalem uta, Gotiñ kirañinguhu tavi hañindu upiyindu tapa kimbandikatikayi tamami. ⁶ Kamata Satan yahata Jisasij nimavami, Gotindu anđwimikiyi ambami, Got nuñandi kutikara hañiniñ simbiti pata kumandamata nañ miñahandata kavuta urimandiyu. Kamatu timba muyiputak ndahara nandi tanda ha mandarahandirimandi, vamba ambami. Harim na Gotindu Niñitiñgata, kumbitihuta miñgu, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nimavami, Hara Gotindu anđwimikiyi kuyu nimata ndahara kiyi. Got nandi Aru nimandu tikatkarim mamina miñga, vami. ⁸ Jisas kamavahi, sihinda Satan nuñ timbuta apu kimbandikatikayi yahumi.

3:9 Jo 8.33 nañga, Si 13.26 nañga, Ro 2.28-29 nañga, 4.1 nañga, 4.11-12 nañga, 4.16 **3:10** Mt 7.19 nañga, Lu 13.6-9 nañga, Jo 15.6 **3:11** Ais 4.4 nañga, Mal 3.2 nañga, Jo 1.26-27 nañga, 1.33 nañga, Si 1.5 nañga, 2.3-4 nañga, 1 Ko 12.13 **3:12** Mal 3.3 nañga, 4.1 nañga, Mt 13.30 **3:16** Ais 11.2 nañga, Mk 1.10 nañga, Lu 3.22 nañga, Jo 1.32-33 **3:17** Stt 22.2 nañga, Sng 2.7 nañga, Ais 42.1 nañga, Mt 12.18 nañga, 17.5 nañga, Mk 1.11 nañga, Lu 9.35 nañga, Jo 12.28 nañga, 2 Pi 1.17 **4:1** Mk 1.12-13 nañga, Lu 4.1-13 nañga, Hi 2.18 nañga, 4.15 **4:2** Kis 34.28 nañga, 1 Kin 19.8 **4:3** Jo 6.30-31 **4:4** Lo 8.3 **4:6** Sng 91.11-12 nañga, Jo 7.3-4 **4:7** Lo 6.16

Kamata nuṅ piri niñindu pirivisa sihananṅa tikatika haṅiniṅ, nanṅa nuriṅandi muhimimuhim avivi kiyimi haṅiniṅ isihuramami. ⁹ Kamata Jisasinṅ nimavami, Tanda mikwimikwinita yandi ñimbi tihuyaha. Kamatina nanṅ muhimimuhim kaniniṅinṅ ṅguriman, vami. ¹⁰ Satan kamavahi Jisas nuṅ nimavami, Satan, mikitamata uhu. Gotindu anṅwimikiyi nimavami, Got nandi Aru nimandu tiwiyi taya kiñi. Kamata nuṅandi ñimbi tihuyahata, nuṅandi simbira taya miṅa, vami. ¹¹ Jisas kamavahi Satan mitata uhihi Gotindu kutikara haṅiniṅ pata nuṅ ṅguramamu.

*Jisas nuṅandi kimangima simbira Galili miṅami
(Mak 1.14-15 nanṅa, Luk 4.14-15)*

¹² Jisas, Joniṅ miṅata kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamasiyu vahu, kuyuhinzi indarita pirivisa Galili umi. ¹³ Kamata pihu Nasaret mitata pihu Kaperneam umi. Pihu Kaperneam kandiha indu Galilindu tiviyi kiyimi. Krunzapa Sebulun nanṅa krunzapa Naptalindu pirivisayi kiyimi.* ¹⁴⁻¹⁶ Kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara Aisaia ambami, Krunzapa Sebulunindu pirivisa nanṅa krunzapa Naptalindu pirivisa kandiha kwimbivat aru añakingukuyirim uhuhu tiviyi kindi. Pirivisa kandiha kuku Jordan timukari pirivisa Galili kindi. Pirivisa Galili kandihañi krunavundi sambu muvundumuvundu ṅiniṅ kindu. Krunavundi kivimṅgwiyi kuyu haṅiniṅ siña ṅgayu. Nanṅa krunavundi kimuhimurim piṅituta kivimṅgwiyi kuyu haṅiniṅ, nuriṅirim siña yivurahi, vamba Aisaia ambami. Jisas uta kandihambu kindanṅinda kuyu ṅguhi, Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas kuyu avi ambavarata kandi miṅavindamami

(Sapta 4.17—9.34)

*Jisas asa miṅandu ṅiniṅ arikita arikita vatiṅ uraramami
(Mak 1.16-20 nanṅa, Luk 5.1-11)*

¹⁷ Kandihirivi haṅu nda kita Jisas kimangima simbira miṅata krunavundiṅ nimavamba ambavarami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñi payi. Harim ñamba vanavana andindara haṅiniṅ mitata maviṅgimirumara, vami. ¹⁸ Jisas indu Galili tiviniṅdiviñi ndaya umi. Uta kru niṅusi niṅuraṅ ṅgahi nuriṅandi kamahayi ha indu hañi kavara kiyimu. Niṅusi Saimon, mu ñimbi hambu Pita, niṅura Andru. Arikimbat asa simbira timbahirisirim miṅandu ṅiniṅ. ¹⁹ Kamata arikimbatirim Jisas uraramata nimavami, Avayimara, pata yi nanṅa kinditira asa miṅandara maña nariṅ krunavundiṅ miṅamiṅarim ambaramitinṅ ṅgamara, vami. ²⁰ Kamavahi arikimbat sariwayiṅandi nuriṅandi kamahayi haṅiniṅ mitata Jisas nanṅa umu. ²¹ Kamata Jisas uhandata, niṅusi niṅura, Sebedindu ñiṅisim, Jems nanṅa Joniṅ ṅgami. Nuriṅandi kamahayi haṅiniṅ kundirahu sivirita kupik himba hañi, niṅuva Sebedi nin kiyimu. Kamatihuhu Jisas pata arikimbatinṅ uraramami. ²² Kamatihi sikwi nda nuriṅandi kupik ha nanṅa niṅuvaṅ mitata arikimbat Jisas nanṅa umu.

*Jisas kuyu ambavarata kandi miṅavindamami
(Luk 6.17-19)*

²³ Jisas pirivisa Galilindu muvumuvu kindami. Kamatindi nuriṅandi Got nanṅa kuyundavaravara taviyi indihundihu krunavundiṅ ambaramandi. Gotindu tiwiyi

4:10 Lo 6.13 nanṅa, 10.20 nanṅa, Jos 24.14 **4:11** Hi 1.6 nanṅa, 1.14 **4:12** Mt 14.3 nanṅa, Mk 1.14 nanṅa, 6.17 nanṅa, Lu 3.19-20 nanṅa, Jo 4.43 **4:13** Jo 2.12 * **4:13** Kuha Israel hatindu krunzapa arikita, krunzapa Sebulun nanṅa krunzapa Naptali, indu Galili ariñi minzimu. Hara Jisas kiyimi hiriviyi nuriṅandi pirivisa haṅandihin pirivisa Galili kiyimi. **4:14-16** Ais 9.1-2 nanṅa, 42.7 nanṅa, Lu 2.32 **4:17** Mt 3.2 nanṅa, 10.7 nanṅa, Mk 1.14-15 **4:19** Mt 13.47 nanṅa, Lu 5.1-11 **4:20** Mt 19.27 nanṅa, Mk 10.28 nanṅa, Lu 18.28 **4:23** Mt 9.35 nanṅa, Mk 1.39 nanṅa, Lu 4.15 nanṅa, 4.44 nanṅa, Si 10.38

kiyihiyindu kuyu avivi ambavarambara, muhimimuhim kandi nannga muhimimuhim andihi krunavundindu kwirandi ñambatimi hañiniñ miñavindamami. ²⁴ Kamatihi nuñambirim pirivisa Siriandu sihananga ambavarata mitumu. Kamataharim krunavundi kru sihananga muhimimuhim kandi nuriñ piñgarahi kañinda aru kavumu hañiniñ, sundi ñamba nannga hañiniñ, kru kandi andihi miñgata yivuta nanangarahu kuma tanda tikatikatindi hañiniñ, nannga punzi kimuhimu hañiniñ Jisas kiyimiyi timbuta payimu. Kamatihi sundi ñamba hañiniñ piñguvarambara, kandi nannga hañiniñ miñavindamami. ²⁵ Kamatihi krunavundi sambu pirivisa Galili hati, pirivisa Dekapolis hati, pihu Jerusalem hati, pirivisa Judia hati, nannga pirivisa kuku Jordan timukari hati ndahara nu nannga kindandu.

5

Jisas apuyi kita kuyu ngumi

¹ Jisas ngahi krunavundi sambu payihu, apuvu yahumi. Kamata minzihi, nuñandi simbirasara hañiniñ nu kiyimiyi payimu.*

Jisas krunavundiñ kinziñziti vanarim ambami (Luk 6.20-23)

² Jisas nuñandi simbirasarañ ambaramata ambami,* ³ Krunavundindu maviññi tikatika mandihi Gotiñ ndaya tihiraramandu hañiniñ kinziñziti. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ⁴ Krunavundi irihingukuyi kuyu hañiniñ kinziñziti. Nuriñ Got miñaññariti maviññamiñi kiyimandiyu. ⁵ Krunavundi nuriñandi ñimbi tanguhu miñgundi hañiniñ kinziñziti. Nuriñ Got pirivisa niñandihin sihananga ngurimandi. ⁶ Krunavundi avihatih nannga kukumitandih andindu maña avi vana anditirim piritamandu hañiniñ kinziñziti. Nuriñ Got nguramiti avi vana taya andirimandiyu. ⁷ Krunavundi muñiniñ ngata sihisihitita nguramandu hañiniñ kinziñziti. Nuriñ ndahara Got sihisihitita nguramirimandi. ⁸ Krunavundi Gotindu avi vanarimindaya indarimitandu hañiniñ kinziñziti. Nuri Gotiñ ngimandiyu. ⁹ Krunavundi kuyumiñguta kurihahu, timu miña tamu miñata miñasirivandu hañiniñ kinziñziti. Kandihaniññirim Got yandi ñiñsim, virimandi. ¹⁰ Krunavundi avi vana anditu, muñiniñ nuriñ kañinda ngutu kinziñziti. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ¹¹ Kamata nariñ ngitu yandi ñiñgiñi kitira, nariñ kuyu ñamba nguta, nariñ ñamba tanguta kuyusiñguyi ihivaritu ndahara kinziñzitimara. ¹² Kandihamata musa anditu ndahara aru kinziñzitimara. Muhimimuhim avihimimim nariñambirim Gotindu pihuyi kiyi. Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Gotindu hañiniñ kasiramata umu hañiniñirim ndahara sihwimaña musa nda andimu, vami.

4:24 Mk 6.55 **4:25** Mk 3.7-8 * **5:1** Juda hatindu vanayi, kru mirimba nannga hama krunavundiñ ambaramirim minzita kuyu ngundi. Matyu 13.2, 24.3 nannga Luk 4.20yi ndahara ngamara. * **5:2** Matyu 4.23-25yi nannga, 9.35yi Jisas arikinzimbira miñami. Krunavundiñ ambaramarama simbira, nannga muha muhimimuhim kandi miñavindamatama simbira. Matyu 5yi kita uta 7yi Jisas kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihiyirim krunavundiñ ambavarami. Matyu 8yi kita uta 9yi krunavundi kandi nannga hañiniñ Jisas miñavindamami. Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiñgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kuta kimangima ha Matyu 5yi kita uta 7yi kiyi. Jisas kuyu kanñandihin apuyi kita ambavarami. **5:3** Sng 51.17 nannga, Ais 57.15 nannga, Lu 6.20 **5:4** Ais 61.2 nannga, Lu 6.21 nannga, Sk 7.17 **5:5** Sng 37.11 nannga, Ais 29.19 **5:6** Ais 55.1-2 nannga, 65.13 **5:7** Je 2.13 **5:8** Sng 15.2 nannga, 24.3-4 nannga, 51.10 nannga, 73.1 nannga, 1 Ko 13.12 nannga, Hi 12.14 nannga, 1 Jo 3.2-3 **5:9** Mt 5.45 nannga, Lu 6.35 nannga, Ro 14.19 **5:10** 2 Ko 4.17 nannga, 2 Ti 2.12 nannga, Hi 12.4 nannga, 1 Pi 3.14 **5:11** Lu 6.22 nannga, Je 1.2 nannga, 1 Pi 4.14 **5:12** 2 Sto 36.16 nannga, Lu 6.23 nannga, Si 5.41 nannga, 7.52 nannga, 1 Te 2.15 nannga, Hi 11.32-38 nannga, Je 5.10 nannga, 1 Pi 4.13

*Nari añak nanğa siña maña
(Mak 9.50 nanğa, Luk 14.34-35)*

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari piri niñindu añak maña, hara añak kandiha sinza yiwariti pamatiriñ sihinda sinzandirimandi. Kandihamata añak hañandihinindu simbira mañgindi. Harim kru tanğusiñgiti tanğuyiwiyiwitihu. ¹⁴ Siwimañanzihini nari piri niñindu siña maña. Harim nimata nimbu indarimara, pihu aru muñandihin apuhitiyi kindi hañandihin manzipiruhi. ¹⁵ Nanğa umbimbuñgi simuviramata siñgiyi mandariñguñahu. Sikwitaya pina himbañi tamahu siñandihini sihananğa kru tavi humbañi kindu hañiniñ siñayi kindu. ¹⁶ Kamataharim siña maña kita, krunavundindu tamıñgañi avi vana andimara. Kamatira avi vanavana andirimandira hañiniñ ngimandiyu. Kamata nariñandi nava nuñandi pihuyi kiyi hamandu ñimbi tihuyahirimandiyu, vami.

Gotindu tikatika kuyurim Jisas ambavarami

¹⁷ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim tikatika kuyu nanğa kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñindu kuyu miñasiñgunziñgundirim payimi vamba mañindarimitamara. Yi nuriñandi kuyu ha anditin kandisikwisikwi yivuraham vata payimin. ¹⁸ Yi nariñ kandi ambin, ihumbisa nanğa pirivisa ni siñgundirimandi. Hara kuyu musimbiri Gotindu tikatika kuyuyi kindi ndahara manziñgundirimandi. Yihi suksirambi nanğa munzi suksimbiri, Gotindu tikatika kuyuyi yihimbiviramu hañiniñ ndahara sihananğa kiyimandiyu. Kituhitu taya ihumbisa nanğa pirivisa siñgundirimandi hivi ha yivurahimandi. Gotindu tikatika kuyu kanimata taya kitihiti muhimimuhim yivurahata mitirimandi. ¹⁹ Kru mumıñga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda tamahubirata, muñiniñirim yi andin maña andimara viti andirimandiyu. Kandihamata hama Gotindu tiwiyi kiyimandi. Hara ñimbi maniman miñga kiyimandi. Kru mumıñga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda indarimitata andirimandi. Kamata yi andin maña andimara vata ambaramiti muñiniñ andirimandiyu. Kru kandihamata hama Gotindu tiwiyi ñimbi aru nanğa miñga kiyimandi. ²⁰ Yi nariñ ambin, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa, Farisi Got piritamandi vana andindu. Narindahara Got piritamandi vana andimara. Kamatira nariñandi vana ha, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa, Farisindu vana hañiniñ tarativiram. Kandihamata vana mañandirimandira ha, Gotindu tiwiyi mañgiyimandira, vami.

*Jisas ngatiñgirutiñguru vanarim ambami
(Luk 12.57-59)*

²¹ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañiñgitakiñan ambami. Krunavundiñ mayivutatamamara. Krunavundiñ yivutatamirimandi hama ngatiñgirutiñguru hamandu tamıñgañi tanğuramirimandi, vamba ambami. ²² Hara yi nariñ nimavin, kru mumıñga niñusi vaha mana niñura nanğa kuyu miñgurimandi hama, ngatiñgirutiñguru hamandu tamıñgañi tanğuramirimandi. Ara kru mumıñga niñusi vaha mana niñurañ mikatihirimandi hama, kru Juda hatindu kuyu miñasirivandu hañiniñindu tamıñgañi tanğuramirimandi. Siwimaña ndaya kru mumıñga yahata kru mumıñgarim na kwinikwini miñga virimandi hama ahutuvarandi heliyi urimandi. ²³⁻²⁴ Na Gotiñ kirañingurim, kirañinguhu pinayirim uta, indarimitina nasi vaha mana

5:13 Mk 9.50 nanğa, Lu 14.34-35 **5:14** Snd 4.18 nanğa, Jo 8.12 nanğa, 9.5 nanğa, Fl 2.15 **5:15** Mk 4.21 nanğa, Lu 8.16 nanğa, 11.33 **5:16** Jo 15.8 nanğa, 1 Ko 14.25 nanğa, Ef 5.8-9 nanğa, 1 Pi 2.12 **5:17** Ro 3.31 nanğa, 10.4 nanğa, Ga 3.24 **5:18** Lu 16.17 nanğa, 21.33 **5:19** Je 2.10 **5:20** Ro 9.31 nanğa, 10.3 **5:21** Kis 20.13 nanğa, 21.12 nanğa, Wkp 24.17 nanğa, Lo 5.17 **5:22** Je 1.19 nanğa, 1 Jo 3.15 **5:23-24** Mt 8.4 nanğa, 18.15-20 nanğa, 23.19 nanğa, Mk 11.25 nanğa, 1 Ti 2.8 nanğa, 1 Pi 3.8

nara nanḡa vaha nandi pimi vana kitingata, kirañinguhu him ha kirañinguhu pina arihañi tama. Kamata anḡa pata pimi ha miñasirivina avinditi, uta Gotiñ kirañinguh. ²⁵ Sihwimaña nda, kru mumingana nanḡ ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamirim timbuta urimandi. Kamati kwimbiyi uhuhu nu nanḡa kuyu miñasiriva. Kamata mandimana ha, nanḡ kru kandihama kru ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamirimandi. Kamati nanḡ kandihama ahutambu kuma himbañi tamirimandi. Kamati nanḡ ahutambu kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamirimandi. ²⁶ Yi nanḡ kandi ambin, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañi kiñingini timbahiris ambirimandiyu mañamaña mut maminata, tapirañi mambindihirimana, vami.

Jisas kru nanḡa navundi miñavingirivigiri vanarim ambami

²⁷ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami, Kru navundi nanḡa nari navundi miñavingirivigirimara. Navundi kru nanḡa nari kru miñavingirivigirimara, vamba ambami. ²⁸ Hara yi nariñ nimaviriman, kru mumingana navundi muñambinḡ ngata niñambirim ñamba hinzihi indarita mavindamandi hama, navundi miñavingirivigiri vana andindi. ²⁹ Nandi tamingana kuma kandi samba hambundu piñgiringiriramiti ñamba vana anditanḡata, ivita kavara. Kamata tamingangirisi tamu nanḡandaya kiñi. Kamata ñamba vana mañandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananḡa Got ahutuvarandi heliyi mañgavarimandi. Ara tamingangirisi timu mañvita kavarata ñamba vana andirimana ha nandi kwirandimbat ha, sihananḡa Got ahutuvarandi heliyi kavarimandi. ³⁰ Siwimañanda, nandi kuma kandiha piñgiringiriramiti ñamba vana anditanḡata pitita kavara. Kamata kuma tamu nanḡandaya kiñi. Kamata ñamba vana mañandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananḡa Got ahutuvarandi heliyi mañgavarimandi. Ara kuma timu mambitita kavarata ñamba vana andirimana ha, nandi kwirandimbat ha sihananḡa Got ahutuvarandi heliyi kavarimandi, vami.

Jisas kru navundiñ piñguvaravara vanarim ambavarami
(Matyu 19.9 nanḡa, Mak 10.11-12 nanḡa, Luk 16.18)

³¹ Jisas sihinda nimavami, Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami, Kru mumingana nimburiñ piñguvarim angwimiki yihimbivirata nimburiñ nguta nuñ piñguvarimandi, vamba ambami. ³² Hara yi nariñ ambin, kru mumingana, nimburiñ saninanḡa piñguvarimandi. Kru mamavingirindi. Kamati uta kru mumingana yawirimandi. Kandihamata vana andita, Gotindu tamingani navundi kru miñavingirivigiri ñambi andindi maña andirimandi. Kamati kru uta yawirimandi hama ndahara Gotindu tamingani, kru navundiñ miñavingirivigiri miñga andindi maña andirimandi, vami.

Kuyusihirata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara

³³ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami, Muhim vana andirim kuyusihirata nariñandi kuyu ha tikatikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara. Kandisikwisikwi kuma yawi vatanḡata, Aru nimandu tamingani ambirimandira maña andimara, vamba ambami. ³⁴ Hara yi nariñ nimaviriman, kuyu munda tikatikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara. Nariñandi kuyu tikatikatiramata

5:25 Mt 6.14-15 nanḡa, 18.34-35 5:27 Kis 20.14 nanḡa, Lo 5.18 5:28 2 Sml 11.2 nanḡa, Snd 6.25 nanḡa, 2 Pi 2.14 5:29 Mt 18.9 nanḡa, Mk 9.47 nanḡa, 1 Ko 9.27 nanḡa, Kl 3.5 5:30 Mt 18.8 nanḡa, Mk 9.43 5:31 Lo 24.1-4 nanḡa, Jer 3.1 nanḡa, Mt 19.7 nanḡa, Mk 10.4 5:32 Mt 19.9 nanḡa, Mk 10.11-12 nanḡa, Lu 16.18 nanḡa, Ro 7.3 nanḡa, 1 Ko 7.10-11 5:33 Kis 20.7 nanḡa, Wkp 19.12 nanḡa, Nam 30.2 nanḡa, Lo 23.21 5:34 Ais 66.1 nanḡa, Mt 23.22 nanḡa, Si 7.49 nanḡa, Je 5.12

ihumbisa vata ndahara maṅambamara. Ihumbisa ha Gotindu minziminzi maka tihi. ³⁵ Nariṅandi kuyu tikatikatiramata piri vata ndahara maṅambamara. Piri niṅandihin Gotindu tanda tamatama upi tihi. Nariṅandi kuyu tikatikatiramata Jerusalem vata maṅambamara. Jerusalem pihu aru Got aru miku tikatika nanga nimandu tihi. ³⁶ Nariṅandi miku mini ha nariṅambi anditira kitiri yivurahata suṅi yivurahata mandihi. Harim nariṅandi kuyu tikatikatiramata miku vata maṅambamara. ³⁷ Nari kandi nanga maṅanga ndaya vama. Kuyu muvira nariṅandi kuyu tikatikatiramata ambirimandira haṅiniṅ, kaṅiniṅ Satanindu kuyu, vami.

*Kimbiṅgimbi vana maṅandimara
(Luk 6.29-30)*

³⁸ Jisas sihinda ambami, Nari ṅandara. Got Mosesiṅ ambahi, nariṅandi naṅiṅgitakiṅaṅ ambami, Kru mumuṅga, mumuṅgandu tamiṅga miṅasipiriti ṅgata kimbi ndahara nuṅandi tamiṅga handahara miṅasipiram. Siwimaṅanzihiki kru mumuṅga, mumuṅgandu mikahiris ha yivukuviti ṅgata, kimbi ndahara nuṅandi mikahiris ha yivukuvim, vamba ambami. ³⁹ Hara yi nariṅ nimaviriman, kru naṅ ṅamba vana anditi ndahara, kimbi maṅandi. Kru mumuṅga ṅuṅgi nandi ha timu yivuvanditi ṅgata kimiruramina tamu ndahara yivum. ⁴⁰ Sihwimaṅa nda kru mumuṅga naṅ kru ṅgatiṅgirutiṅgiru haṅiniṅindu kumaṅgimbaṅi tamata nandi mikwiri ha miṅiti ṅgata, nandi mikwiri kuta ha nanga ṅgu. ⁴¹ Sihinda kru mumuṅga yandi maku ni kavuta uta muhiviri ndaṅura tama vata tikatikati ṅgata, kavuta uta ambirimandi mikwi haṅu itivata siwimaṅangirivi utara tama. ⁴² Kru mumuṅga nambirim muhimirim kitihuta yaṅ ṅgu vitiṅgata sikwitaya ṅgu. Nanga kru mumuṅga nandi muhim nda miṅata muhivira kimbi ṅgutin viti ndahara mirimiri mandi. Kimbi muyivira ṅgu vata maṅamba. Sikwitaya ṅgu, vami.

*Nariṅandi miku haṅiniṅ maviṅi tamamara
(Luk 6.27-28 nanga, 6.32-36)*

⁴³ Jisas sihinda ambami, Nari ṅandara. Got Mosesiṅ ambahi, nariṅandi naṅiṅgitakiṅaṅ ambami. Nari krunavundi nariṅandi pihuyindu miṅata maviṅi tamamara. Kamata nariṅandi miku haṅiniṅ tikitikitimara, vamba ambami. ⁴⁴ Hara yi nariṅ nimavin, Kru miku tamandara haṅiniṅ miṅata maviṅi tamamara. Kamata Got nanga kuyundavaritira, kru nariṅ ṅamba vana andindu haṅiniṅ Got avindamam. ⁴⁵ Kamatirimandira handa nariṅandi Nava nuṅandi pihuyi kiyi hamandu ṅiṅi kiyimandira. Nu ina nuṅandi andihi kru ṅamba ṅiniṅ nanga aviniṅiririm nanga yahandi. Nanga andihi kuku kru tititaya kiyihiyi, nanga titi maṅgiyihiyi ṅiniṅirim nanga miṅgandi. ⁴⁶ Kru gavaman ndamarim timbahiris miṅamiṅa haṅiniṅ, kru nuriṅ miṅata maviṅi tamandu haṅiniṅ ndaya maviṅi tamandu. Harim nari, nuri andindu maṅa kru nariṅ miṅata maviṅi tamandu haṅiniṅ ndaya miṅata maviṅi tamirimandira ha, nariṅ Got muhim maṅgurimandi. ⁴⁷ Kru Gotiṅ maṅgandu haṅiniṅ nuriṅandi niṅusi niṅuraṅ ndaya avinṅivi ṅgundu. Harim nari, nuri andindu maṅa maṅandimara. Kru muṅiniṅ ndahara avinṅivi ṅgumara. Kamata nuriṅ tarativirata avi vana sikwi andirimandira. ⁴⁸ Nariṅandi Nava nuṅandi pihuyi avinṅikwi kindi. Harim narindahara nu maṅa avinṅikwi kiyimara, vami.

5:35 Sng 48.2 nanga, Ais 66.1 5:37 Kl 4.6 nanga, Je 5.12 5:38 Kis 21.24 nanga, Wkp 24.20 nanga, Lo 19.21 5:39 Wkp 19.18 nanga, Ais 50.6 nanga, Lu 6.29 nanga, Jo 18.22-23 nanga, Ro 12.17-19 nanga, 1 Ko 6.7 nanga, 1 Pi 3.9 5:40 1 Ko 6.7 5:42 Lo 15.8-10 nanga, Lu 6.30 nanga, 6.35 5:43 Lo 23.6 nanga, Sng 41.10 5:44 Kis 23.4-5 nanga, Lu 23.34 nanga, Si 7.60 nanga, Ro 12.14 nanga, 12.20 nanga, 1 Ko 4.12-13 nanga, 1 Pi 2.23 5:45 Jop 25.3 nanga, Ef 5.1 5:48 Wkp 11.44 nanga, 19.2 nanga, Lo 18.13 nanga, Lu 6.36 nanga, Kl 1.28 nanga, 1 Pi 1.15-16

6

Jisas kru muɲiniɲ ɲguramarama vanarim ambavarami

¹ Jisas sihinda nimavami, Tamiɲga naɲga kindamara. Nariɲandi avi vana ha krunavundindu tamiɲgaɲgimbaɲi anditira maɲgamu. Kandihamatirimandira ha nariɲandi Nava nuɲandi pihuyi kiyi hamandu muhimimuhim maniɲmandira. ² Kru muvira krunavundiɲ kuyusihiritiriɲ ariɲandi ɲimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata kru muminggaɲ simbiɲu Got naɲga kuyundavaravara taviyi naɲga kindimbatiyi kaur timihiruta kasiramata undi. Kamatihihi kru kuyusihirandu haɲiniɲ sihindi undu. Kamata kru kandihaniɲiniɲ krunavundi muhimimuhim maniman haɲiniɲ timbahiris ɲgundu. Harim nuri andindu maɲa nari maɲandimara. Nariɲ yi kandi ambin, kru kandihaniɲiniɲindu ɲimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ³ Krunavundi muhimimuhim maniman haɲiniɲ timbahiris ɲguta, kru muɲiniɲ maɲamba. ⁴ Kamataharim sihisihim simbira andirimandira haɲandihin sipiruta kiyimandi. Kamatira, Nava muhimimuhim sipirusipiru him ɲgandi hama, nu taya nariɲ muhimimuhim ɲgurimandi, vami.

*Jisas Got naɲga kuyundavaravara vanarim ambami
(Luk 11.2-4)*

⁵ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiɲ kuyusihiritiriɲ ariɲandi ɲimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata Got naɲga kuyundavaravara taviyi naɲga kindi hiɲgiriɲi taɲguramandu. Kamata krunavundi ɲgimandiyu vata Got naɲga kuyundavaravarama kuyu piɲgiriɲiɲgiriɲim piritamandu. Harim nuri andindu maɲa nari maɲandimara. Nariɲ yi kandi ambin, kru kandihaniɲiniɲindu ɲimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ⁶ Nandi Nava nu sipirusipiru upiyi kindi. Harim nu naɲga kuyundavarim nandi karihahariha upiyi indihuta kindiɲariha yihita nu naɲga kuyundavara. Kamatina ndahara nandi kuyu ha indarita naɲ muhimimuhim ɲgurimandi. ⁷ Krunavundi muvundumuvundu ɲiniɲ, Got ariɲandi kuyu indarimandi vata Got naɲga kuyundavarata kuyu piɲgiriɲu. Harim nariɲandi Nava Got naɲga kuyundavarim, krunavundi muvundumuvundu kuyundavarata kuyu piɲgiriɲu maɲa kuyu mambiɲgirimara. ⁸ Nariɲandi Nava Gotiɲ muhimirim nda ambirim kwisi mikatikumbirahara ndahara ɲgandi. Kamataharim nuri andindu maɲa maɲandimara. ⁹ Indarimara, nimavamba kuyundavaramara, Ariɲandi yavandak nandi pihuyi kina, nandi ɲimbi avinziɲkwisikwi. ¹⁰ Krunavundi tihu naɲga muyivindahara nandi tiwiyi kiyimu. Nandi pihuyi kindu haɲiniɲ na piritamandana vana taya miɲahandandu. Krunavundi piri niɲi ndahara na piritamandana vana taya miɲahandamu. ¹¹ Kamata musi hivirim ariɲ ɲaɲa ɲgu. ¹² Ariɲ kru muɲiniɲ ɲamba vana andihu nuriɲ kuɲgi kuyivandariɲ maɲa, ara naɲ ɲamba vana andindariɲ haɲandihinindu kuɲgi kuyiva. ¹³ Na mitina ariɲ Satan ɲamba vana anditirim miɲamiɲgitima. Ara ɲamba vana andirimitiriɲ ariɲ ɲguramina ɲamba vana maɲandim, vamba ambamara, vami. ¹⁴⁻¹⁵ Kamavata nuriɲ ambami, Krunavundi muɲiniɲ ɲamba vana anditu nuriɲ kuɲgi maɲguyivirimandira ha, nariɲandi Nava nuɲandi pihuyi kiyi hama ndahara nariɲ

6:1 Mt 6.5 naɲga, 6.16 naɲga, 23.5 **6:3** Mt 25.37-40 **6:4** Mt 6.6 naɲga, 6.18 **6:5** Mt 23.5 naɲga, Mk 11.25 naɲga, Lu 18.10-14 **6:6** 2 Kin 4.33 naɲga, Mt 6.4 naɲga, 6.18 **6:7** 1 Kin 18.26-29 naɲga, Ais 1.15 **6:8** Mt 6.32 **6:9** Lu 11.2-4 **6:10** Sng 103.19-21 naɲga, Mt 7.21 naɲga, 26.39 naɲga, 26.42 naɲga, Lu 11.2 naɲga, 22.42 naɲga, Si 21.14 **6:12** Mt 6.14-15 naɲga, 18.21-35 **6:13** Mt 26.41 naɲga, Lu 22.40 naɲga, 22.46 naɲga, Jo 17.15 naɲga, 1 Ko 10.13 naɲga, 2 Te 3.3 naɲga, 2 Ti 4.18 naɲga, Je 1.13 naɲga, 2 Pi 2.9 **6:14-15** Mt 18.35 naɲga, Mk 11.25-26 naɲga, Ef 4.32 naɲga, Kl 3.13 naɲga, Je 2.13

kuŋgi maŋguyivirimandi. Hara krunavundiŋ kuŋgi kuyivirimandira ha, nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hama ndahara nariŋ kuŋgi kuyivirimandi, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambami

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiŋ kuyusihiritiriŋ ariŋandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata krunavundirim niŋiniŋ ñaña itihañata kindayu virimandiyu vata kru kandihaniniŋ kipumika ñambayi tihirandu. Hara nari ñaña itihañata ŋgata kru niŋiniŋ andindu maña kipumika ñambayi mandihiramara. Nariŋ yi kandi ambin, kru kandihaniniŋ andu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ¹⁷ Hara nari ñaña itihañata ŋgata, nariŋandi kipumika ha ñimburimara. Kamata kwirandiyi taŋgusiharahu kinza avi yivurahandi him mikuvu taŋgusiharata ñaña maŋitihañata kindimañandimara. ¹⁸ Kandihamatira krunavundi nariŋambirim niŋiniŋ ñaña maŋitihañayu, vamba ambirimandiyu. Hara ñaña itihañandara ha, nariŋandi Nava ŋgandi. Nu miŋgiyamiŋgiya muhimimuhim sipiruta kiyihiyi him ŋgandi. Kamatira Nava nariŋ muhimimuhim kimbi ŋgurimandi, vami.

Avihimiŋgim yivutihiruramarama vana
(Luk 12.33-34)

¹⁹ Jisas sihinda ambami, Nariŋandi muhimimuhim avihimiŋgim miŋamiŋa piri niŋi mayivumiŋgumara. Piri niŋi akativati tavihandu. Kamatihi ñaŋgwi yivuta muhimimuhim ñambatindu. Kru kipa naŋga haŋiniŋ ndahara tapa yivuvirihuta kipa miŋandu. ²⁰ Hara nariŋandi muhimimuhim avivi haŋiniŋ Gotindu pihuyi yivumiŋgumara. Gotindu pihuyi akativati mandavihandi. Kamatihi ñaŋgwi mayivundi. Kru kipa naŋga haŋiniŋ ndahara tapa yivuvirihuta kipa mamandiyu. ²¹ Nariŋandi muhimimuhim avivi kiyimandi upi haŋi, nariŋandi indarimit handahara upi kandihani ndaya kiyimandi, vami.

Tamiŋga niŋandihin kwirandimbatindu siña
(Luk 11.34-36)

²² Jisas sihinda ambami, Tamiŋga niŋandihin kwirandimbat niŋandihinindu siña, tamiŋga nandi avindaya kiyimandi ha nandi kwirandi hambu ndahara sihananŋa siñanzaŋzaŋ ndirimandi. ²³ Hara tamiŋga nandi ha ñambatirimandi ha, nandi kwirandi ha sihananŋa kivimiŋgwitirimandi. Kamataharim siña nandi kwirandi hamba hambu kiyimandi ha kivimiŋgwiti, kivimiŋgwi kandiha arutirimandi, vami.

Miŋgiya miŋgandaya arikimbatindu tiwiyi maŋgiyih
(Luk 16.13)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Simbirakara miŋgiya miŋgandaya, aru miku arikimbatindu tiwiyi maŋgiyih. Muhamañ miŋata maviŋi tamata, muhamañ kutivu mandamahi. Naŋga arikimbatindu kuyu maŋindarihi. Kamataharim nari Gotindu tiwiyi, naŋga timbahirisindu tiwiyi maŋgiyihara, vami.

Jisas muhimimuhimirim indarihitihiiti vanarim ambami
(Luk 12.22-31)

²⁵ Jisas sihinda nimavami, Kamataharim yi nariŋ ambin, nariŋandi kwirandi ha ñaña naŋga mikwiriŋ tarativirandi. Harim indarihitihiita mum ñata, mum kuvirimindaŋ. Kamata mikwiri paŋundu kwirandi yivupihavimindaŋ vamba maŋindarimara. ²⁶ Nari kava niŋiniŋ ŋgamara. Nuri ñaña maŋgurindu. Naŋga

6:16 Ais 58.5-9 **6:18** Mt 6.4-6 **6:19** 1 Ti 6.17 naŋga, Hi 13.5 naŋga, Je 5.2-3 **6:20** Mt 19.21 naŋga, Lu 12.33-34 naŋga, 18.22 naŋga, Kl 3.1-2 naŋga, 1 Ti 6.19 naŋga, 1 Pi 1.4 **6:21** Lu 12.34 **6:22** Lu 11.34-36
6:24 Lu 16.13 naŋga, Ga 1.10 naŋga, 1 Ti 6.17 naŋga, Je 4.4 naŋga, 1 Jo 2.15 **6:25** Sng 55.22 naŋga, Fl 4.6 naŋga, 1 Ti 6.6-8 naŋga, Hi 13.5 naŋga, 1 Pi 5.7 **6:26** Jop 38.41 naŋga, Sng 147.9 naŋga, Mt 10.29-31 naŋga, Lu 12.6-7 naŋga, 12.24

nuri ñaña kayivata taviyi mandamandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kindi hama nguhihi ñandu. Harim nari kavanji tarativirandara. ²⁷ Kru kira hañindu muvat miŋga piri niñi sihinda muhiviri simbiri avinzirisirivi kiyihiyi vanarim indarimitandi. Hara nuñandi indarimit kandaha anditi arumari hirivi kiyihi vaha. Maniŋga nzikwisikwi. ²⁸ Kamataharim mumirim mikwiririm indarihitihihindara. Sumi niñiniŋ ngamara, nuri simbira tikatika mamaniandu. Nanŋa nuri mikwiri manzivirindu. ²⁹ Hara yi nariŋ ambin, kuha aru miku Solomon mikwiri avivi tamandi. Hara sumi niñiniŋ Solomonindu mikwiri avivi kandihañiniŋ tarativirandu. ³⁰ Musi tipanzimasima niñiniŋ kuyu. Hara amu kru tavihavarata ahumira aruyi kavarihandiyu. Tipa kanimata niñiniŋ Got nuriŋ kanzi miñayahuramandi. Kamataharim nimata nimbu ngamara. Got nariŋ ndahara kanzi miñayahuramirimandi. Nari kru indarimaŋgaramaŋgara vana sukisimbiri nanŋa niñiniŋ. ³¹ Kamataharim indarihitihihta nimavata maŋambamara. Mum ñata mum kuvirimindaŋ. Nanŋa muhimiyyi kwirandi yivupihavimindaŋ vata maŋambamara. ³² Gotiŋ maŋgandu hañiniŋ muhimimuhim kaniñiniŋ sihananŋa ngimindaŋ vata puhirandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama, muhimimuhimirim kirivitindara hañiniŋ ngandi. ³³ Hara kimaŋgima him andirimandira ha nimata. Nari Gotindu tiwiyi taya kiyihiyirim indarimara. Kamata avi vana taya miñahandamara. Kamatira nariŋ muhimimuhim kandihañiniŋ ndahara ngurimandi. ³⁴ Kamataharim muhimimuhim vana amu yivurahirimandirim mañindarimitamara. Pimi amundu hañandihin amu hivindu. Pimi musindu hañandihin musu hivindu, vami.

7

Kru muñiniŋindu vanarim maŋgatiŋgirumara (Luk 6.37-38 nanŋa, 6.41-42)

¹ Jisas sihinda ambami, Nari kru muñiniŋindu vana ngata ngatiŋgiruta ndaŋiniŋ ñamba niñiniŋ vata maŋambamara. Kamavitira nariŋ Got sihwimaña musa andirimandi. ² Nari kru muñiniŋ ngatiŋgirundara maña, Got ndahara nariŋ ngatiŋgurimandi. Kamata nuriŋ muhimimuhim musa andara maña, nariŋ ndahara kimbi andirimandi. ³ Mumindihi nasindu tamiŋga hañi ayiwirsi sukiiyipu ha ngata ambandana. Hara nandi tamiŋga hañi ahusiŋga aru hañandihinirim mañindarindana. ⁴ Nandi tamiŋga hañi ahusiŋga ha kitihiti, mumirim yasi nandi tamiŋga hañi ayiwirsi ha tihuyikiritini vamba ambirimana. ⁵ Na kuyusihirimbihaŋi miŋga. Ati ahusiŋga nandi tamiŋgañi ha wisa miñata kavara. Kamata tihiramaŋgarata sihinda nasindu tamiŋga hañi ayiwirisiiyipu kiyimandi hañandihin ngamaŋgarata tihuyikira. ⁶ Muhimimuhim Gotirim yihiramandu hañiniŋ miŋgata upiriŋ maŋgumara. Nariŋ anŋa kimiruramata situmandihi. Nanŋa nariñandi minza avivi hañiniŋ sambarim maŋgavaramara. Kamatiranda tandayi taya taŋgumiŋgutumandihi, vami.

Kitihuta miñimana (Luk 11.9-13)

⁷ Jisas sihinda ambami, Got nanŋa kuyundavarata nuñ kitiwitira nariŋ muhimimuhim ngurimandi. Kamata muhimimuhim puhiravuhiraramata ngimandira. Kamata tavi kindiŋari yivuyivuramitira nariŋambirim Got kindiŋari

6:29 1 Kin 10.4-7 nanŋa, 2 Sto 9.3-6 **6:32** Mt 6.8 **6:33** 1 Kin 3.13-14 nanŋa, Sng 37.4 nanŋa, 37.25 nanŋa, Ro 14.17 **6:34** Kis 16.4 nanŋa, 16.19 nanŋa, Mt 6.11 **7:1** Lu 6.37 nanŋa, Ro 2.1 nanŋa, 1 Ko 4.3-5 nanŋa, Je 4.11-12 **7:2** Mk 4.24 **7:3** Lu 6.41-42 **7:6** Mt 10.14 **7:7** Jer 29.13-14 nanŋa, Mk 11.24 nanŋa, Lu 11.9-10 nanŋa, Jo 14.13-14 nanŋa, 15.7 nanŋa, 15.16 nanŋa, 16.23-24 nanŋa, Je 1.5 nanŋa, 1 Jo 3.22

pihirimandi. ⁸ Harim kru Gotiņ kitihundu haņiniņ muhimimuhim miņandu. Kamata muhimimuhimirim puhiravuhiraramandu haņiniņ ņgandu. Naņga tavi kindiņari yivuyivuramandu haņiniņirim Got kindiņariha pihirindi. ⁹ Kira niņindu muvat miņgandu niņi, niņuvaņ mavatimbarim kitiwiti niņuva nuņ timba ņguhi vaha. Maniņganzikwi. ¹⁰ Naņga nuņandi niņi niņuvaņ asarim kitiwiti tau ņguhi vaha. Maniņganzikwi. ¹¹ Niņuvanin nari ñamba vana sambi andara. Hara nariņandi niņisimiņ avihimiņgim ņgurim mavindamandara. Kamataharim ņgamara. Nariņandi Nava nuņandi pihuyi kiyi hama naņga kuyundavaritira, muhimimuhim avihimiņgim ņgurim kinzihiņzitiirimandi. ¹² Muhimimuhim vana nariņ kru muņiniņ andimu vata piri tamirimandira ha, sihwimaña musa kru muņiniņ ndahara andimara. Kanimata vana niņandihiņ Gotindu tikatika kuyundu kuyu sapa. Naņga kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara haņiniņindu kuyuyindu kuyu sapa, vami.

*Nari kindiņari kiņgiņayi indihumara
(Luk 13.24)*

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari kwimbisiki suksimbiri haņi umara. Pihu yiwarayiwara haņi uhundu kwimbi ha aru. Naņga pihu kandihaņi uhuhu kwimbi ha pati. Harim krunavundi sambi kwimbi kandihaņi undu. ¹⁴ Hara pihu sihaņgiyihiyindu kwimbisiki haņandihiņ sukisimbiri sikwi. Naņga kwimbisiki kandihaņi uhuhurim aviri tamahana. Kamataharim krunavundi miņgiyavativat taya kwimbisiki kandiha ņgata kandihaņi undu, vami.

*Kuyusihiri naņga niņiņirim tamiņga naņga kindamara
(Luk 6.43-44 naņga, 13.25-27)*

¹⁵ Jisas sihinda nimavami, Kru muvira kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara niņiņ vamba ambirimandiyu. Harim tamiņga naņga kindamara. Nuri kuyusihiranzira nariņ kuyu avivi ambavarimandiyu. Hara nariņandi indarimit hambu miņawinikwinitirim andirimandiyu. Kandihamata haņiniņ upiri saņara maña sipsip visa tariņguramata ariņi uta sipsip mu miņahandimindaņ vata andindu. ¹⁶ Nuri andirimandiyu musa ha ņgata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara niņiņ vamba ambandu, vamba ambirimandira. Kru wain kiris miņirim siki punzi naņgaņi uta mamiaņandu, naņga kru ahu fik kiris miņirim tipa sihi vi naņgaņi uta mamiaņandu. ¹⁷ Kamata maña sihananğa ahu avivi haņiniņ kandi avivi tamandu. Ahu ñamba haņiniņ kandi ñamba tamandu. ¹⁸ Ahu avi haņiniņ kandi ñamba mandamandu. Ahu ñamba haņiniņ kandi avi mandamandu. ¹⁹ Sihananğa ahu kandi avi mandamandu haņiniņ tahiravarandu. Kamata ahumirayi kavarahu tumbirundu. ²⁰ Kamataharim nuri andirimandiyu vana hambu taya ņgata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara niņiņ vamba ambandu, vamba ambirimandira. ²¹ Krunavundi sambi saņinanğa yaņ ambandu, Aru miņga, Aru miņga, vamba ambandu. Hara krunavundi kandihaņiniņ Gotindu tiwiyi maņgiyimandiyu. Kru Yavandak nuņandi pihuyi kiyi hamandu kuyu taya miņahandirimandi hama, Yavandakindu tiwiyi kiyimandi. ²² Got kuyu miņasirivirimandi hivi haņi, krunavundi sambi yambirim

7:8 Snd 8.17 naņga, Jer 29.12-13 naņga, Lu 11.10 naņga, Je 1.5 naņga, 1 Jo 3.22-23 naņga, 5.14-15 **7:9** Lu 11.11 **7:11** Lu 11.13 naņga, Je 1.17 **7:12** Mt 22.39-40 naņga, Lu 6.31 naņga, Ro 13.8-10 naņga, Ga 5.14 naņga, 1 Ti 1.5 **7:13** Lu 13.24 naņga, Jo 10.7-9 naņga, Si 14.22 **7:15** Ese 22.27 naņga, Mt 24.4 naņga, 24.24 naņga, Mk 13.22 naņga, Lu 6.26 naņga, Si 20.29 naņga, 2 Pi 2.1 naņga, 1 Jo 4.1 **7:16** Mt 7.20 naņga, 12.33 naņga, Lu 6.43-44 naņga, Ga 5.19-22 naņga, Je 3.12 **7:17** Jer 11.19 **7:18** Lu 6.43 **7:19** Mt 3.10 naņga, Lu 3.9 naņga, Jo 15.2 naņga, 15.6 **7:20** Mt 12.33 **7:21** Hos 8.2 naņga, Mt 21.31 naņga, Lu 6.46 naņga, Si 19.13 naņga, Ro 2.13 naņga, Je 1.22 naņga, 1.25 **7:22** 1 Ko 13.2

nimavamba ambirimandiyu. Aru miŋga nandi ñimbiyi ara Gotindu kuyu miŋata ambavarandariŋ. Naŋga nandi ñimbiyi taya ara sundi ñamba piŋguvarata muhimimuhim nzihi sihirandariŋ, vamba ambirimandiyu. ²³ Kamavitu kandihivi hañi nuriŋ yi kuyu kimbañi ambiriman. Yi nariŋ maŋgahandandin. Nari ñamba vana andindara. Harim yi kin niñi mikitamamara, vamba ambiriman, vami.

Tavi arikita tihutihundu vana
(Luk 6.47-49)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Kru yandi kuyu indarita miŋahandandi hama, kru indarimit avi naŋga miŋga nuŋandi tavi timba himbañi tihundi maña miŋga. ²⁵ Kumba kayivata miŋguta timba parapara aru ha ŋgandi. Kamata timba himba hañi tavi tipi haŋiniŋ tararamandi. Kamataharim, kuku miŋgata kukuwiri taŋgundi, naŋga wini tikatika pandi. Kamata miŋaŋgiraŋi ndahara tavi kandiha mamingata yivundi. ²⁶ Hara kru yandi kuyu indarita mamihandandi hama, kru indarimit avi maniman miŋga nuŋandi tavi kasiyi tihundi maña miŋga. ²⁷ Kamatihi wini pandi. Naŋga kuku miŋgandi. Kamata kukuwiri taŋguta tavi ha miŋaŋgiraŋi sikwitaya miŋgata yivundi, vami. ²⁸⁻²⁹ Jisas kandi kuyu niŋiniŋ, tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ kuyu ŋgundu maña maŋgumi. Maniŋga. Nuriŋ kru ñimbi naŋga hama kuyu ŋgumañandimi. Kamatihi krunavundiŋ maviyahavarami.

8

Jisas kru kandi lepra naŋga miŋgaŋ miŋavindamami
(Mak 1.40-44 naŋga, Luk 5.12-14)

¹ Jisas apu ha mitata miŋguhi krunavundi sambi nu naŋga umu.* ² Kamatihi kru kandi lepra naŋga miŋga Jisas kiyimiyi payimi. Kamata tanda mikwimikwinita ambami, Aru miŋga. Naŋ piriti nda yaŋ miŋavindamina Gotindu tamingangimbañi ñaŋirandihin, vami.* ³ Kamavahi Jisas kumandamata kru kandihamaŋ ambami, Yi pirikini. Harim na Gotindu tamingañi himbañi ñaŋirandi, vami. Kamavahi sarirwayi ŋandi kandi lepra ha yiwarahi kru hama ñaŋirandimi.* ⁴ Kamata Jisas nuŋ karikarita ambami, Uta kru mumingariŋ naŋ yivurahi vana nirim maŋambavarahanda. Uta kwirandimbisa nandi ha Gotiŋ kiraŋiŋguhu hamaŋ isihurama. Kamata Mosesindu tikatika kuyu miŋahandata, Gotiŋ kiraŋiŋguhu him ŋgu. Kamatina Gotiŋ kiraŋiŋguhu hama kiraŋiŋgum. Kamatina kru muŋiniŋ ŋgata ambirimandiyu, Kandi lepra ha yiwari, vamba ambirimandiyu, vami.

Saŋgazarandu arumiku miŋga Jisasirim indarimaŋgarami
(Luk 7.1-10)

⁵ Jisas pihu aru Kaperneam indihuhi Romindu 100 saŋgazarandu arumiku muhama pata Jisasiŋ ambasihisihita nimavami, ⁶ Aru miŋga, yandi simbirakara hama kandikimuhi kuma tanda kimuramata uhi kañinda aru kavuta taviyi karihata kiyi, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Uta miŋavindamitin avindirimandi,

7:23 Sng 6.8 naŋga, Mt 10.33 naŋga, 13.41-42 naŋga, 25.12 naŋga, 25.41 naŋga, Lu 13.25-27 naŋga, 2 Ti 2.19

7:24 Lu 6.47-48 **7:28-29** Mk 1.22 naŋga, Lu 4.32 naŋga, Jo 7.46 * **8:1** Kuyu Matyu 5.2yi kiyiha ŋgamara.

8:2 Mt 9.18 naŋga, Mk 1.40-44 naŋga, Lu 5.12-14 naŋga, Si 10.25 * **8:2** Juda hatindu tikatika kuyu ambami, Krunavundi kandi lepra naŋga haŋiniŋ Gotindu tamingangimbañi ñiŋi naŋga ŋiniŋ kindu. Ara ŋgahi kandi lepra ha yiwarahi uta kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ŋgandu. Kamatihi kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ŋgahu kandi lepra ha siŋgundihi ambandu, Krunavundi niŋiniŋ Gotindu tamingangimbañi ñaŋira yivurahayu, vamba ambandu, vami. Wok Pris 13 naŋga 14yi ŋgamara. * **8:3** Juda hatindu tikatika kuyu muha ambami, Kandi lepra naŋga miŋgandu kwirandimbisayi timbusarata ndahara Gotindu tamingangimbañi ñiŋindirimana, vami. Jisas kru kandihamandu kwirandi hañi kuma tamami. Hara Jisas ñiŋi mandimi. Kru hamaŋ miŋavindamami. Kamatihi kandi lepra ha yiwarahi avindimi. **8:4** Wkp 14.1-32 naŋga, Mt 9.30 naŋga, Mk 5.43 naŋga, 7.36 naŋga, Lu 5.14 naŋga, 17.14

8:5 Jo 4.47

vami.* ⁸ Jisas kamavahi, sannganzarandu arumiku hama ambami, Aru miŋga, yi avi miŋganzikwi ma, harim yandi taviyi maŋu. Hara, kuyu taya ambina simbirakara yandi hama avindimi. ⁹ Yi kanimavin ha nimata, yindahara kru ñimbi nannga haŋiniŋ karatamahu nuriŋandi tiwiyi kindin. Yandi sannganzara haŋiniŋ yandi tiwiyi kindu. Kamataharim muhamarim uhu vamba ambahin, undi. Pañi vamba ambahin, pandi. Ara yandi simbirakaraŋ uta kaŋgim simbira miŋa vamba ambahin, uta miŋandi, vami. ¹⁰ Kamavahi Jisas kuyu kandaha indarihi mavimbindirami. Kamata kru nu nannga kindamu haŋiniŋirim ambami, Nariŋ yi kandi ambin, Israel hatindu kru muvatiŋ ngahin kru nimandu indarimaŋgaramaŋgara vana maña maŋgindi. ¹¹ Nariŋ yinda ambin, krunavundi sambi pirivisa ina yahayaha nannga ina miŋgumiŋguvu mitata pata, Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Kamata Abraham, Aisak, Jekop nannga minzita ñirimandiyu. ¹² Hara krunavundi kuha nuŋandi tiwiyi kiyihiyi hañirim kiyimandiyu vata yihiramami haŋiniŋ, Got kavariŋ tapira kivimiŋgwi humba ndambu indihuta kiyimandiyu. Pihu kivimiŋgwi kandihani irihariha mika satipirimandiyu, vami. ¹³ Kamata Jisas sannganzarandu arumiku hamaŋ ambami, Tihunda uhu. Unana indarimitana vana ha yivuraham, vami. Kamatihi kandihirivi hañindaya sannganzarandu aru miku hamandu simbirasara hama avindimi.

Jisas Pita nimburi niŋumindakij miŋavindamami
(Mak 1.29-31 nannga, Luk 4.38-39)

¹⁴ Jisas Pitandu taviyi indihuta ngahi Pita nimburi niŋumindaki kandikimuhi nuŋandi kwirandi ha ahupimbi maña kiyihi, karihata kiyimi. ¹⁵ Kamatihi, Jisas kandihanaŋbindu kumañi miŋasarahi sikwitaya avindimi. Kamata yahata Jisasirim ñaña siwitamami.

Jisas krunavundi sambi miŋavindamami
(Mak 1.32-34 nannga, Luk 4.40-41)

¹⁶ Kamata ina miŋgurim andihitihi, krunavundi sambi sundi ñamba ariŋgumu haŋiniŋ timbuhavuta Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi, sundi ñamba haŋiniŋ ambahi krunavundi kandihaniŋ tihimitata umu. Kamata krunavundi sambi kandi nannga haŋiniŋ miŋavindamami. ¹⁷ Kanimata musa niŋandihinirim, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami, Muhimimuhim kandi ariŋandini, nuŋambi miŋata piŋguvarimandi, vami. Kamataharim Got ambami kuyu haŋandihin Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas nuŋandi vana miŋahandahanda vanarim ambami
(Luk 9.57-60)

¹⁸ Jisas ngahi krunavundi sambi kiyimi hañi tihiruhu nuŋandi simbirasaraŋ ambami, Nari nannga indu timukari ndambu indiwimi, vami. ¹⁹ Kamavahi tikatika kuyundu mirimba nannga muhama pata Jisasiŋ nimavamba ambami, Ahusiki, na mupihu mupihuyi unandahara, yi nanannga urimani, vami. ²⁰ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Upiri saŋarandu upi ha pirihumbañi kindi. Nannga kava ndahara ñiŋgi nannga niŋiŋ. Hara Krundu Niŋi hamandu karihahariha upi maŋgindi, vami. ²¹ Kamavahi simbirasara muhama Jisasiŋ ambami, Aru miŋga. Mitina uta yavandakij tuŋgiñi tamitin wisa, vami. ²² Kamavahi nuŋ Jisas ambami, Kru kimuhimu haŋiniŋ nuriŋambira tuŋgiñi tamamu. Pata yi nannga kindu, vami.

* **8:7** Juda hati Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñiŋintiriŋima vata krunzapa muŋiniŋindu taviyi maŋundu. Kandi kuyu niŋandihin Simbirasara 10.28yi kiyiha ngimandira. Hara Jisas kuyu kandihanaŋandihin miŋata maviñi mandamami. Yi Romindu kru hamandu taviyi urimani vata umi. **8:10** Mt 15.28 **8:11** Sng 107.3 nannga, Lu 13.29 **8:12** Mt 13.42 nannga, 21.43 nannga, 22.13 nannga, 25.30 nannga, Lu 13.28 nannga, 2 Pi 2.17 nannga, Ju 1.13 **8:14** Mk 1.29-34 nannga, Lu 4.38-41 nannga, 1 Ko 9.5 **8:16** Mk 1.32 nannga, Lu 4.40-41 **8:17** Ais 53.4 nannga, 1 Pi 2.24 **8:19** Lu 9.57-58 **8:20** 2 Ko 8.9 **8:21** 1 Kin 19.20 nannga, Lu 9.59-60

Jisas ambahi winingasa aru singundimi
(Mak 4.36-41 nanğa, Luk 8.22-25)

²³ Kamata Jisas kupik hañi minzihi, nuñandi simbirasara hañiniñ ndahara minzita, umu. ²⁴ Uta indu pirinimbirin kiyihuhu, wini aru pata ihimbirahi kuku kupik hañi indihuramata miña singirim andimi. Kamatihira Jisas akwarihata kiyimi. ²⁵ Kamatihi Jisasiñ miñahimiruta ambamu, Aru miñga, kwimitirinimandihari ariñ ngurama, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas ambami, Nari kru indarimanğaramanğara vana sukisimbiri nanğa niñiñ. Mumirim piñitura, vami. Kamavata yahata wini ha ambahimuhi wini ha singundihi, kuku sakiri handara mitami. ²⁷ Kamatihi indarihitihitita ambamu, Kru kanima pamata miñga. Harim wini nuñandi kuyu indarihi, kuku aviñam kiyi, vamu.

Sundi ñamba piñguvarami
(Mak 5.1-17 nanğa, Luk 8.26-37)

²⁸ Jisas uta indu Galili timukari, pirivisa piñu Gadara hati nduvu yivurahami. Kamatihi kru arikimbat sundi ñamba sambi ariñgumu hañiniñ, kru kimuhuhu tamandu upi virañi kita pata nuñ ngamu. Arikimbat kandihaniniñ krunavundiñ yivubarandu. Harim kwimbi kandihani manğindandu. ²⁹ Arikimbat nimavamba avanğaramu, Na Gotindu Niñi, ariñ mumindirimana. Got ariñ piñgarimandi hivi ha kwisi. Hara ariñ piñgarim pana, vamu. ³⁰ Sambanzivi sambi kutañimari kiñiñgiñi, ñata kiyimu. ³¹ Harim sundi ñamba hañiniñ Jisasiñ añanğarata nimavamu, Ariñ piñguvarata ngata, mitina uta sambanzivi ndaniniñindu kwirandi humbañi miñguramim, vamu. ³² Kamavahu Jisas ambami, Umara, vami. Kamavahi sundi ñamba hañiniñ kru arikimbatiniñ mitata uta sambanzivi hañiniñindu kwirandiñi indihuramamu. Kamatihi sambanzivi kandihaniniñ sihananğa tivaramata ñamba humba muyi miñgumu. Miñguta kuku ñata kimumbiramu. ³³ Kamatihi kru samba karatamandu hañiniñ ngata tivaramamu. Kamata piñu aru hañi yivurahata, krunavundiñ muhimimuhim yivurahamirim ambavaramu. Nanğa, kru arikimbat sundi ñamba ariñgumu hañiniñ, Jisas sundi ñamba hañiniñ piñguvarahi ngamurim ndahara ambavaramu. ³⁴ Kamatihi sihananğa krunavundi piñu kandihani ngati Jisas kiyimiyi payimu. Pata Jisasiñ, añanğaranğara ariñandi pirivisa niñandihin mitata uhu vamba ambamu.

9

Jisas kru kuma tanda kimumi miñgan miñavindamami
(Mak 2.1-12 nanğa, Luk 5.17-26)

¹ Kamata Jisas kupik muhani minzita indu timukari anğa indihuta, nuñandi piñuyi yivurahami.* ² Kamatihi kru muminğa kuma tanda atinda kimumi miñgan, pinayi kavuta pata Jisas kiyimi arihani tamahu karihata kiyimi. Kamatihi Jisas ngahi kru hañiniñ nuñirim indarimanğarahu ngata kandi nanğa hamañ ambami, Yandi niñi tikatikata kiñi. Namba vanavana andindana hañiniñ kuñgi kuyivin, vami. ³ Kamavahi kru tikatika kuyundu mirimba nanğa muvira yahata nurinambi masamasa kuyundavarambara Jisasirim nimavamu, Kru nima Gotindu upi miñata kuyu kanimata ni ambi, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nurinandi indarimit hambu ngata nimavami, Mumindihi indarimit ñamba hañiniñ narinandi maviñi kiyi. ⁵ Yi kru nimarim nandi ñamba vanavana hañiniñ kuñgi kuyivin virim avirimandamain.

8:24 Sng 4.8 **8:26** Sng 65.7 nanğa, 89.9 nanğa, 107.29 nanğa, Mt 14.31 nanğa, 16.8 **8:28** Mk 5.1-2 nanğa, Lu 8.26-27 **8:29** Mk 1.24 nanğa, Lu 4.34 nanğa, 4.41 * **9:1** Kandihirivi hañi Jisasindu piñu ha, piñu aru Kaperneam. Matyu 4.13yi ngamara. **9:2** Mt 8.10 nanğa, Mk 2.3-5 nanğa, Lu 5.18-20 **9:4** Sng 94.11 nanğa, Mt 12.25 nanğa, Lu 6.8 nanğa, 9.47 nanğa, Jo 2.25 **9:5** Mk 2.5 nanğa, 2.9 nanğa, Lu 5.20 nanğa, 7.48

Nannga yahamirata kindavara virim ndahara avirimandamahin. ⁶ Nimata nimbu indarimara. Krundu Ñinji hama piri niñi nu ñimbi nannga miŋga. Kamataharim ñamba vanavanandu kuŋgi kuyivahi, vami. Kamavata Jisas kru kuma tanda kimuhimu hamaŋ tihiratuta ŋgata ambami, Yahamirata nandi pina ha miŋata nandi taviyi uhu, vami. ⁷ Kamavahi kru hama yahamirata nuŋandi taviyi umi. ⁸ Kamatihi, kruŋ Got tikatika nannga ñimbi ŋgumiha ŋgata piŋjitemu. Kamata krunavundi Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas Matyuŋ uraramami

(Mak 2.13-17 nannga, Luk 5.27-32)

⁹ Jisas uta kru mumuŋgaŋ ŋgami. Nuŋandi ñimbi Matyu. Gavaman ndamarim timbahiris miŋandu taviyi minzita kiyimi. Kamatihi Jisas nuŋ ambami, Na yi nannga pañi, vami. Kamavahi Matyu yahamirata nu nannga umi. ¹⁰ Kamata muhiviyi, Jisas nannga nuŋandi simbirasara haŋiniŋ, Matyundu taviyi kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ nannga, kru muvira ñamba vanavana andindu haŋiniŋ nannga kihiri minzita ñamu.* ¹¹ Kamatihi Farisi haŋiniŋ ŋgata, Jisasindu simbirasaraŋ kitihuta nimavamu, Mumindihi kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa ndaŋiniŋ, nannga kru muvira ñamba vanavana andindu ndaŋiniŋ, siwimañamasa ndamata nariŋandi ahusiki ndama nannga kihiri ñandu, vamu.* ¹² Kamavahu Jisas indarita ambami, Kru kandi maniman haŋiniŋ uki kahahaha miŋga kindiyi maŋundu. Kru kandi nannga haŋiniŋ ndaya uki kahahaha miŋga kindiyi undu. ¹³ Got ambami, Nari yaŋ saŋinaŋa kiraŋiŋgundararim pirimandamandin. Hara muŋiniŋ sihiŋgamara vata piritamamaŋgarandin, vamba ambami, vami. Kamavata Jisas sihinda ambami, Harim nari uta kuyu kaniŋandihirim indarimitata ŋgamara. Yi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ uraramirim mambayimin. Yi ñamba vanavana andindu haŋiniŋ uraramirim payimin, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambavarami

(Mak 2.18-22 nannga, Luk 5.33-39)

¹⁴ Kanditiwimi hañi Jonindu simbirasara haŋiniŋ pata Jisasiŋ kitihuta nimavamu, Mumindihi ara nannga Farisi ñaña itihañahariŋ nandi simbirasara haŋiniŋ ñaña maŋitihañandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas ambami, Kru mumuŋga navundi uririm andindi. Kamata nuŋandi kru mindu haŋiniŋ nannga kiyihihini nuŋambirim indarihu mavindihi maŋirihandu. Kiyihandata kru muŋiniŋ kru kandihamaŋ timbuta muvu undu. Kamatihi nuŋandi kru mindu haŋiniŋ niŋambirim indarihu mavindihi ñaña itihañandu. ¹⁶ Siwimañanda, kru mumuŋga mikwiri kahi siŋga miŋata, kwirandi yivupihavihavi atindu sihirasihira humbañi yivuvihita manzivirindi. Kandihamata musa andita, kwirandi yivupihavihavi atindu ha ñimburindi. Kamatihi mikwiri kahi siŋga kumba yivuvihita sivorindi haŋandihin uta sukuyiputindi. Kamata mikwiri kahi siŋga ha andihi kwirandi yivupihavihavi atindu ha sihirata kumba ha sihinda arutimaŋgarandi. ¹⁷ Kru mumuŋga wain kahi ŋandi meme visa atinduyi maŋgapirandi. Kamatihi meme visa ha pirihuhi wain ha piriŋ miŋgaramandi.

9:6 Jo 5.8 nannga, 17.2 **9:10** Lu 15.1-2 * **9:10** Anŋwimikiyi niŋandihin ninimbahandu taviyi sikwi ñata kiyimuvu avindamata maŋambami. Kru sambu Matyundu taviyi vaha vamba indarimitamu. Kaniŋandihin Mak 2.15yi ŋgamara. Hara kru muvira Jisasiŋ taviyi vamba indarimitamu. **9:11** Mt 11.19 nannga, Mk 2.16 nannga, Lu 5.30 nannga, 19.7 * **9:11** Farisi tikatika kuyu sambu miŋahandandu. Kamataharim nimata indarindu. Kru tikatika kuyu kaniŋiniŋ maŋahandandu haŋiniŋ ñamba vana andindu. Kamataharim nuri Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñinji nannga kindu. Juda hati kru Rom hati nannga kindu haŋiniŋ Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñinji nannga kindu. Nannga Juda hati kru Romindu gavaman ndamarim timbahiris miŋandu haŋiniŋ ndahara Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñinji nannga kindu. **9:12** Mk 2.17 nannga, Lu 5.31 **9:13** Hos 6.6 nannga, Mt 12.7 nannga, Mk 2.17 nannga, Lu 5.32 nannga, 1 Ti 1.15 **9:14** Lu 18.12 **9:15** Jo 3.29

Kamatihhi meme visa handahara ñambatindi. Kamataharim wain kihi, meme visa kihiyi kapirandi. Kamatihhi arikingim avindaya kindu.*

Ñiji miñahimiruta muñambij miñavindamami
(Mak 5.22-43 nanğa, Luk 8.41-56)

¹⁸ Jisas Jonindu simbirasara hañiniñ ambavarahihi, aru miku muminga pata Jisasindu tandanzapayi tanda mikwimikwinita ambami, Yandi navundi ha tihura kwimi. Hara pata uta miñasarina anğa yahamiram, vami. ¹⁹ Kamavahi Jisas yahamirata kru kandihama nanğa uhi, nuñandi simbirasara hañiniñ ndahara nu nanğa kihiri umu. ²⁰⁻²¹ Kamatihhi navundi 12 simbi sikwi ñangwi yivukuvita kindi ñambi nuñambi ambami, Nuñandi mikwiri kuta niñi ñapiruvu kumandamata timbusarata ndahara avindiriman, vami. Kamavata Jisasindu kutivu arihañi pata kumandamata nuñandi mikwiri kuta hañi timbusarami. ²² Kamatihhi Jisas kimiruramata ngata nimavami, Yandi ñiji tikatikata kiñi. Na yañirim indarimañgarana harim avindi, vami. Kamavahi navundi hañambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi. ²³ Kamatihhi Jisas uta aru miku hamandu taviyi yivurahata ngahi krunavundi kambirihata kiyimu. Kru hañiniñ piki timihuruhuhu, krunavundi pirindim aru tamata kiyimu. ²⁴ Kamatihu Jisas nurin ambami, Mikitamata umara. Navundiypu ni mañgwimi. Sañ karihata kiyi, vami. Kamavahi nuñ irimindihimu. ²⁵ Kamatihura nurin piñguvarahi tapirañi pindihamu. Kamata Jisas indihuta navundi ñañira hañambindu kuma hañi miñahandahi yahamirami. ²⁶ Kandihamatimi hañindu vana ha pirivisa kandihañindu pihu muvumuvu panzañgarami.

Tamiñga ñumi arikimbatij miñavindamami

²⁷ Kamata Jisas kandi pihu ha mitata umi. Kamatihhi tamiñga ñumi arikimbat Jisas uhihi sihindi uta nimavamu, Devit niñuñinggi, avinda vaha ariñ sihiñgahana, vamu.* ²⁸ Kamavahu Jisas taviyi indihuhi, kru arikimbat tamiñga ñumi hañiniñ Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihu nurin kitihuta nimavami, Yi andiriman vana niñandihinirim nari indarimañgarara vaha, vami. Kamavahi arikimbat ambamu, Kandi Aru miñga, ara indarimañgarariñ, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nurinandi tamiñga hañi miñasarata ambami, Nari yambirim indarimañgarara, harim ambara maña nariñ yivuraham, vami. ³⁰ Kamatihhi arikimbatindu tamiñga ha taruvihirimi. Kamatihhi Jisas arikimbatij tikatika kuyu nguta nimavami, Nimata musa andihin ngara nirim uta muñiniñ mañambavaramara, vami. ³¹ Hara arikimbat uta krunavundi pirivisa kandihañi hatiñ Jisas avi vana andimi hañandihinirim ambavaramu.

Mañguyundavaravara miñgañ miñavindamami

³² Kamata kru arikimbat uhuhu, krunavundi kru sundi ñamba ariñguhi mika pimitihhi mañguyundavarandi hamañ, Jisas kiyimiyi timbuta payimu. ³³ Kamatihu Jisas sundi ñamba ha piñguvarahi kuyundavarami. Kamatihhi ngata krunavundi sihananğa indarihitihitita ambamu, Kuha Israel pirivisayi mayivurahandi vana yivurahi, vamu. ³⁴ Kamavahura Farisi ambamu, Nuñ sundi ñambandu aru miku hama tikatika nguhi sundi ñamba hañiniñ piñguvarandi, vamu.

* **9:17** Juda meme yivuta nuñandi pisa ha miñata sivirihu meme visa ha uta kuku tihitihhi vuñgi aru maña yivurahahi wain kapirandu. Wain kihi meme visa kandihañi tamata mitahu kutamari kita uta wain avindita akindindi. Kandihirivi hañi wain ha kihata meme visa atindu paña hañandihin anditi kundirahi. **9:18** Mk 5.22 nanğa, Lu 8.41-42 **9:20-21** Mt 14.36 nanğa, Mk 5.25 nanğa, Lu 8.43 **9:24** Jo 11.11 **9:27** Mt 15.22 nanğa, 20.29-34 * **9:27** Juda hati ngandu, Kru Got krunavundi nuñandiñ anğa miñimandi vata yihiramami hama, Aru miku Devitindu krunzapayindu miñga yivurahimandi, vandu. Tamiñga ñumi arikimbat Jisasirim nimata indarimañgaramu, Kru kanimarim ndihi Israel hati taviramu, vamu. Kamataharim arikimbat Jisasin ambamu, Devit niñuñinggi, vamu. **9:29** Mt 8.13 **9:30** Mt 8.4 **9:32** Mt 12.22 **9:33** Mk 2.12 **9:34** Mt 10.25 nanğa, 12.24 nanğa, Mk 3.22 nanğa, Lu 11.15

Jisas nuḡandi simbirasaraḡ simbira ḡgumi

(Sapta 9.35—10.42)

Jisas krunavundiḡ ḡgahi mavindimi

³⁵ Jisas piḡu aruru naḡga piḡu suksirambi sihananḡayi kindami. Kamata krunavundiḡ Got naḡga kuyundavaravara tavihumba nuriḡandiḡi nuriḡ ambara-mami. Kamatindi kuyu avivi Gotindu tiwiḡi kiyihiyirim ambavarami. Kamatindi kru muhimimuhim kandi naḡga haḡniḡ miḡavindamami. ³⁶ Kamata krunavundi sambi ḡgahi indariḡu timindimindiḡi ḡnamba sikwi kita sipsip kara manimani haḡniḡ kindu maḡna kiyimu. Kamatiḡu nuḡ mavinzaḡinzaḡinidimi. ³⁷ Kamatiḡi Jisas nuḡandi simbirasara haḡniḡ ambami, Kivayi ḡnaḡa sambi minditi. Hara krunavundi ḡnaḡa yivutihiruramarama haḡniḡ maḡḡiyu. ³⁸ Kamataharim kiva niḡuva hama naḡga kuyundavarata kitihumara. Kamatira simbirasaraḡ simbiti uta nuḡandi ḡnaḡa haḡniḡ yivutihirumu, vami.

10

12 simbirasara haḡniḡinḡu ḡimbi
(Mak 3.13-19 naḡga, Luk 6.12-16)

¹ Jisas nuḡandi 12 simbirasara haḡniḡ ambahi payihu ambami, Yi nariḡ yihiramamin. Harim uta sundi ḡnamba haḡniḡ piḡguvarata, krunavundi muhimimuhim kandi naḡga haḡniḡ miḡavindamamara. ² Simbirasara kandihaḡniḡinḡu ḡimbi haḡniḡ nimata, kimaḡgima hama Saimon, mu ḡimbi nuḡandi Pita, muhama niḡura Andru. Naḡga Jems Sebedi ḡaniḡ naḡga niḡura Jon. ³ Muhama Filip, muhama Bartolomyu, muhama Tomas, muhama Matyu. Kandihama nu gavaman ndamarim timbahiris miḡamiḡa miḡga. Muhama Jems, Alfius ḡaniḡ. Muhama Tadius. ⁴ Muhama Saimon, Selot vat miḡga, imbi hama Judas Iskariot. Kandihama Jisasiḡ kru ḡnamba ḡniḡinḡu kumaḡni tamirimandi. Kamati nuḡ ḡnamba taḡgurimandiḡu.

Jisas 12 simbirasaraḡ simbira ḡgumi
(Mak 6.7-13 naḡga, Luk 9.1-5)

⁵ Jisas kru 12 vat kandihaḡniḡ simbita nimavami, Krunavundi muvundumuvundu kinduyi maḡumara. Samariandu piḡu aruruyi ndahara maḡindihumara.* ⁶ Nari sipsip Israel hatindu atinda yiwaramu haḡniḡ ndaya kinduyi umara. ⁷ Uta nimavamba ambavaramara, Gotindu tiwiḡi kiyihiyiḡa ariḡindi ha, vamba ambamara. ⁸ Uta kandi naḡga haḡniḡ miḡavindamata, kru kimumu haḡniḡ anditira anḡa yahamiramumu. Kamata kru kandi lepra naḡga haḡniḡ anditira ḡanḡranḡiyimu. Kamata sundi ḡnamba haḡniḡ piḡguvaramara. Nariḡ simbira miḡamiḡarim yihiramamin vana niḡandihin mut miḡata mamariḡa. Nari saḡ miḡara. Harim nari uta krunavundiḡ ḡguramata, mut miḡamiḡarim maḡambamara. ⁹ Nariḡandi paḡanḡarayi gol, timbahiris silva, naḡga kopa kimbarita maḡumara. ¹⁰ Uriḡ, nariḡandi paḡa, kwirandi yivupihavihavi arikita, tandambisa, naḡga makirutim mamariḡamara. Kru simbira miḡandi hamaḡ nuḡandi ḡnaḡa ha ḡgundu. ¹¹ Piḡu aru muyi vaha, mana suksimbiri muyi vaha indihuta, piḡu kandihaḡni kru avinziḡkwisikwi

9:35 Mt 4.23 naḡga, Mk 1.39 naḡga, Lu 4.44 **9:36** Nam 27.17 naḡga, 1 Kin 22.17 naḡga, 2 Sto 18.16 naḡga, Ese 34.5 naḡga, Sek 10.2 naḡga, Mt 14.14 naḡga, Mk 6.34 **9:37** Jo 4.35 **9:37** Lu 10.2 **10:1** Mt 9.35 naḡga, Mk 3.13-15 naḡga, 6.7 naḡga, Lu 9.1 **10:5** Si 13.46 * **10:5** Matyundu anḡwimikiḡi kuyu kutanḡguta kumanziḡi timu tiḡgiruramata ambavarami haḡindu muhanda ni. Kuyu kaniḡandihin Matyu 10.5-42ḡi kiyi. Jisasiḡdu simbirasara krunavundiḡ Gotindu kuyu ambavariḡimitu nuriḡ muhimimuhim vana yivurahirimandirim ambami.

10:6 Jer 50.6 naḡga, Mt 15.24 **10:7** Mt 3.2 naḡga, 4.17 naḡga, Lu 10.9-11 **10:7** Lu 10.4-12 **10:9** Lu 10.4 **10:10** Nam 18.31 naḡga, Lu 10.7 naḡga, 1 Ko 9.14 naḡga, 1 Ti 5.18

nanğa tititaya kiyihiyi miñgan ɲamara. Kamata kru kandihama nanğandaya kita uta pihu kandiha mitamara. ¹² Tavi muyi indihutaŋgata, krunavundi tavi kandihañindu ɲiniɲirim kuyu avivi ɲguta ambamara. Gotindu maviñam nari nanğa kiyim, vamba ambamara. ¹³ Kamatira tavi kandihañindu krunavundi nariɲirim kinzikitunğata, nariñandi kuyu avi ha anditi maviñamiñi kiyimandiyu. Ara nariɲirim kinzihinzi manditunğata, Gotiɲ kitiwitira maviñamiñi kiyihiyi vana ha nuri nanğa mañgiyimandi. ¹⁴ Kamata kru mumunğa nariɲ tavi nuñandiyi timbuta mañutunğata, nanğa nariñandi kuyu mañindariñunğata, tavi vaha, mana pihu aru kandiha mitata urim nariñandi tanda hañi ayiwirsi kiyimandi ha yivuvaramara. Kamatira kru pihu aru kandihañi ɲgati ɲgata ambirimandiyu, Ñamba vana andihariñ nimata vana ni andiyu vamba ambirimandiyu.* ¹⁵ Yi nariñ kandi ambin, Got krunavundiñ ɲgatiñguriman vata yihiramami hiviyi hañi, krunavundi pihu kandihañi hati pimi kavirimandiyu. Kamatu Sodom nanğa Gomora hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

*Muhimimuhim pimi vanavana yivurahimandi
(Mak 13.9-13 nanğa, Luk 21.12-17)*

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Ʋgara. Yi nariñ sipsip maña simbihin upiri saɲara ñiñgiñi ura. Harim tau andindi maña andimara. Indarimañgaratara muhimimuhim vana ha andimara. Nanğa kava umari andindu maña andimara. Ñamba vanavana anditirim mañindarimara. ¹⁷ Kruñ ɲgamañgaramara. Nariñ kru Juda hatindu kuyu miñasirivandu hañiniñindu kumañi tamimandiyu. Kamata Got nanğa kuyundavaravara tavi nuriñandiyi nariñ piñgirawisirimandiyu. ¹⁸ Nari yandi simbirasara ɲiniñ. Harim nariñ gavaman ndama nanğa aru miku hañiniñ kiyuyi timbuta urimandiyu. Kamatu yandi kuyu avivi kru aruru hañiniñ nanğa krunavundi muvundumuvundu hañiniñ ndahara ambavaritira indarimandiyu. ¹⁹ Nariñ kru ɲgatiñgirutiñguru hama kiyiyi timbuta urimandiyu. Kamatu ariñ ambitunğata mumvamba ambavarimindañ, vata mañindarihitiñimara. Kanditiwimi hañi nariñandi indarimit hambu, Got nuñambi ambavarititi ambavarimandira. ²⁰ Kuyu ambavarimandira ha nariñambi mañambavarimandira. Nariñandi Navandu Maviñiñi nariñ indarimit ɲguti ambavarimandira. ²¹ Kru niñurañ vaha mana niñusiñ vaha ɲgatiñgiruta ambiti yivutatamirimandiyu. Siwimañanzihini nda niñuvanin yahata nuriñandi ñiniñ andirimandiyu. Nuriñandi ñiniñ hañiniñ ndahara niñum niñuvañ miku tamata, kru muñiniñ simbitu niñum niñuvañ yivutatamirimandiyu. ²² Nari yandi ɲiniñ. Harim nariñambirim sihanañga krunavundi kitiri ñimandiyu. Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahiti, Got nuriñ aña miñimandi. ²³ Krunavundi pihu muyindu hañiniñ nariñ ñamba vana anditunğata, tivaramata pihu muyi umara. Yi nariñ kandi ambin, simbira nariñandi Israelindu pihu makamaka mamituramitiratira, Krundu Ñiñi hama payimandi. ²⁴ Ñiñi nuñandi ahusikiñ mandativirandi, nanğa simbirakara hama nuñandi aru miku hamañ tarativirata kimbañi mañindi. ²⁵ Ñiñi nuñandi ahusiki maña yivurahimandi hama, kamatanda kiyim. Nanğa simbirasara, nuñandi aru miku hama maña kiyimandi hama,

10:12 Lu 10.5-6 **10:14** Si 18.6 * **10:14** Kuyu siwimaña Mak 6.11yi nanğa Simbirasara 13.51yi ɲgimandira.
10:15 Stt 19.24-28 nanğa, Mt 11.24 nanğa, Ju 1.7 **10:16** Lu 10.3 nanğa, Jo 10.12 nanğa, Si 20.29 nanğa, Ro 16.19 nanğa, 1 Ko 14.20 nanğa, Ef 5.15 **10:17** Mt 24.9 **10:17** Mk 13.9-11 nanğa, Lu 12.11-12 nanğa, 21.12-15
10:18 Si 25.23 nanğa, 27.24 **10:19** Jo 14.26 nanğa, 1 Ko 2.4 **10:21** Mai 7.6 nanğa, Mt 10.35 nanğa, Lu 21.16
10:22 Mt 24.9 nanğa, 24.13 nanğa, Mk 13.13 nanğa, Lu 21.17 nanğa, Jo 15.18-21 **10:23** Mt 16.28 **10:24** Lu 6.40 nanğa, Jo 13.16 nanğa, 15.20 **10:25** Mt 9.34 nanğa, Mk 3.22 nanğa, Lu 11.15

kamatanda kiyim. Tavi niñuvarim Belsebul vamba ambandu. Harim ñiñisim tavi kandihañi kindu hañiniñ ñimbi ñamba sikwi ñgumandiyu, vami.*

Kru Gotirimindaya piñitumu
(Luk 12.2-7)

²⁶ Jisas sihinda ambami, Nariñ kru kandihaniñiñ ñamba vana andirimitu ndahara mambiñitumara. Muhimimuhim tariñguramata kindi hañiniñ mamañi yivurahimandi. Kamati kuyu tariñguramata kindi hañiniñ ndahara sihanañga kru indarimandiyu. ²⁷ Nariñ kuyu kiviñi ambavaradin hañiniñ, inahimur ambavaramara. Ara kuyu siwiña indarimandira hañiniñ, uta tihirutihiru upiñi kuyu kimbañi ambavaritira krunavundi indarimu. ²⁸ Kru piri niñindurim mambiñitumara. Nariñandi kwirandimbatu ha yivutatamirimandiyu, hara nariñandi maviñiñi ha mayivutatamirimandiyu. Gotirimindaya piñitumara. Nu taya nariñandi kwirandi nañga maviñiñi ha piñingarata, ahutuvarandi heliñi kavariñandi. ²⁹ Nari ñgandara, kava arikita sukisirambi kru tuki tamiñgañi mut miñandu. Hara nariñandi Nava kava suksirambi kandihaniñiñ karatamañgarandi. Harim, kava kandihaniñdu muvat piriñi mamiñgatayivum vitiñgata, mamiñgata yivirimandi. ³⁰ Nañga, Got nariñandi miku miñi niñiniñ minza minimini ñgatiñgiruta mitundi. ³¹ Nari Gotindu tamiñgañi aruñiniñ nzikwi kindara, kava sukisirambiñ tarativiramañgarandara. Kamataharim mambiñitumara, vami.

Ara Jisasindu ñiñgiñindu niñiñ vavarim siwimanziwima mandimi
(Luk 12.8-9)

³² Jisas sihinda ambami, Kru mumiñga krunavundiñ nimavamba ambiriñandi. Yi Jisasindu ñiñgiñindu miñga vamba ambiriñandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuñandi piñuyi kiyi hamarim, kru nima yandi vamba ambiriñan. ³³ Ara kru mumiñga krunavundiñ, nimavamba ambiriñandi. Yi Jisasindu ñiñgiñindu miñga ma vamba ambiriñandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuñandi piñuyi kiyi hamarim, kru nima yandiñma vamba ambiriñan, vami.

Krunavundi Jisasirimindaya mavi ndamamañgaramu
(Luk 12.51-53 nañga, 14.26-27)

³⁴ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim nimata mañindarimitamara. Nu piri niñi sañga kirahirim payimi vamba mañindarimitamara. Yi sañga kirahirim mambayimin. Yi tuki kuta miñata payimin. ³⁵ Yi sañga piruramirim payimin. Kru niñi hama niñuvarim miku tamiriñandi, navundi niñi hañambi niñumirim miku tamiriñandi, nimbas niñahiñ miku tamiriñandi. ³⁶ Nuñandi kru niñi, navundi niñi, nimburi, nimbas, nuriñambi masamasa miku tamiriñandiyu. ³⁷ Kru niñum navañ mavindamata, yañ mavimandamiriñandi hamarim, yandiñdu vata mañambiriñan. Kru nuñandi kru niñi nañga navundi niñiñ mavindamata, yañ mavimandamiriñandi hamarim, yandiñdu vata mañambiriñan. ³⁸ Nañga kru, nuñandi ahuandi maña piñi kavuta yi nañga mañgindiñandi hamarim, yandiñdu vata mañambiriñan.* ³⁹ Kru yambira muhimimuhim vana anditin

* **10:25** Belsebul ñimbi ni, Satanindu mu ñimbi. Matyu 12.22-28yi ndahara kiyi. **10:26** Mk 4.22 nañga, Lu 8.17 **10:28** Ais 8.12-13 nañga, Lu 12.4 nañga, Je 4.12 nañga, 1 Pi 3.14 **10:30** Lu 21.18 nañga, Si 27.34 **10:31** Mt 6.26 nañga, 12.12 **10:32** Lu 12.8 nañga, Ro 10.9-10 nañga, Sk 3.5 **10:33** Mk 8.38 nañga, Lu 9.26 nañga, 2 Ti 2.12 **10:34** Lu 12.49-53 **10:35** Mai 7.6 **10:36** Sng 41.9 nañga, 55.13 **10:37** Lo 33.9 nañga, Lu 14.26 **10:38** Mt 16.24 nañga, Mk 8.34 nañga, Lu 9.23 * **10:38** Krunavundi muvundumuvundu nañga simbirasara sañiñiñiñ ñamba vana andihu Rom hati ahuandiñi tangiraramarasimu. Kamata kru kwimirimandi varasimu hama, nuñambi nda ahuhirivi ha kavuta tangiraramarama upiñi urasimi. Jisas ahuandi kavuhavundu tihi kuyu ñguta ambami kaniñandiñin krunavundiñ piñi kavuta kimuhimurim mambiñitumara vata ambami. **10:39** Mt 16.25 nañga, Mk 8.35 nañga, Lu 9.24 nañga, 17.33 nañga, Jo 12.25

avindirimandi vamba ambirimandi hama, singundirimandi. Ara yambirim indarita kwimirimandi hama, kimuta ndahara sihangiyimandi, vami.

*Kru nguramirimandi hama muhimimuhim miñimandi
(Mak 9.41)*

⁴⁰ Jisas sihinda ambami, Kru nariñirim kinzhinzitirimandi hama, yanjirim kinzhinzitirimandi. Ara kru yanjirim kinzhinzitirimandi hama, Gotirim kinzhinzitirimandi. Got yañ simbihi payimin. ⁴¹ Hara, kru muminga ambirimandi. Yi kru Gotindu kuyu miñata ambavarandi miñgañ nguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata kru kandihamañ nuñandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihamatirimandi hama, kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ miñandu maña muhimimuhim avivi miñimandi. Nañga, kru muminga ambirimandi. Yi kru tititaya kiyihiyi miñgañ nguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata kru kandihamañ nuñandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihamatirimandi hama, kru tititaya kiyihiyi miñga muhimimuhim avivi miñandi maña, miñimandi. ⁴² Kru muminga ambirimandi. Yi kukumini Jisasindu simbirasara ñiñgiñindu ñimbi maniman muvatiñ nguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata nuñ nguramirimandi. Harim yi nariñ kandi ambin, kru kandihamandu avihimimuhim ha manziñgundirimandi, miñimandi, vami.

Jisas nin ndimbanzikwi

11

(Sapta 11.1—16.20)

*Jon nuñandi simbirasarañ simbihi Jisas kiyimiyi umu
(Luk 7.18-35)*

¹ Jisas nuñandi simbirasara 12 vatiñ ambaramata mituta, kandi pihu ha mitata pihu makamaka kandihaju kindanginda krunavundiñ ambaramarama, nuriñ Gotindu kuyu ambavarami. ² Kamatihi Jon kru ñamba vana andihi tamandu upiyi kita, Kraisi muhimimuhim simbira miñamindu kuyuhinzi indarimi. Kamata nuñandi simbirasarañ ambami, Uta Jisasiñ nimavamba kitihumara, ³ Jon ambi, Nañinda vaha Got simbihi piri niñi payimana, mana mumingañ vaha tavirimindañ, vamba ambi, vamba ambamara, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi nimavami, Uta Joniñ muhimimuhim vana indarira, nañga ngara niñiniñ ambavaramara. ⁵ Krunavundi taminga ñumi hañiniñ tihirañayu. Tanda ñamba hañiniñ kindavarayu. Kandi lepra nañga hañiniñ ñañira yivurahayu. Kinzihi ñamba hañiniñ kuyu indariyu. Nañga kru kimuhimu hañiniñ aña yahamirayu. Kamatihuhu krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ ndahara kuyu avi indariyu.* ⁶ Nañga kru yañ ngitu nuriñandi indarimañgaramañgara vana ha mamañgata yivirimandi hañiniñ, kinzhinzitimu, vami. ⁷ Kamavahi Jonindu simbirasara hañiniñ indarita umu. Uhuhu Jisas krunavundiñ Jonirim ambami, Nari kru maniman upivu undara ha, wini pata kuki-maka miña ñiñuñiñu ndihi ngirim mañundara. ⁸ Nañga, nu kwirandi yivupihavihavi kuta avivi hañiniñ tamata kiyihi ngirim mañundara. Kru kwirandi yivupihavihavi kuta avivi niñiñ tamata kindu hañiniñ aru miku ndu taviyi kindu. ⁹ Hara nari undara ha, muhimimuhim kandihaniñiñ ngirim mañundara. Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara mumingañ ngirim undara. Nariñ yi kandi ambin, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara kandihama, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara

10:40 Mk 9.37 nañga, Lu 9.48 nañga, 10.16 nañga, Jo 13.20 **10:41** 1 Kin 17.10 nañga, 2 Kin 4.8 **10:42** Mt 18.5-6 nañga, 25.40 nañga, Mk 9.41 nañga, Hi 6.10 **11:2** Mt 14.3 **11:3** Mal 3.1 * **11:5** Kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami. Got Israel hatiñ nguramirimandi, vami. Kuyu kaniñandihin, Aisaia 35.1-7yi nañga, 61.1-4yi kiyi. **11:6** Mt 13.57 nañga, 26.31 **11:7** Mt 3.5 **11:9** Lu 1.76

sihanaŋgaŋ tarativiramaŋgarahi. ¹⁰ Gotindu aŋgwimikiyi Jonirim ambami, Got űiŋi nuŋandiŋ ambi, Ngana. Yi kru mumuŋgaŋ simbitin kasiramata yandi kuyu ni miŋata ambavarata, nambirim kwimbi miŋasirivirimandi. Kamati na sihindi payimana, vamba ambi, vamba ambami. ¹¹ Nariŋ yi kandi ambin, Jon kukuyi miŋaŋguruhiru hama kru pirivisayi yivurahamu haŋiniŋ tarativirandi. Hara kru űimbi manimani nzikwi Gotindu tiwiyi kiyimandi hama, Joniŋ tarativirimaŋgarimandi. ¹² Jon kukuyi miŋaŋguruhiru hama Gotindu kuyu ambavarami hiriviyi nda kita, patavata tihu ndahara, kru saŋgandu tikatika naŋga haŋiniŋ, Gotindu tiwiyi kiyimindaŋ vata tikatikatindu. Kamatindi muvitamuvita saŋga kurihandu. Kamata krunavundi Gotindu tiwiyi kindu haŋiniŋ pimi aru ŋgundu.* ¹³ Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋ, naŋga tikatika kuyundu aŋgwimiki niŋandihin, Gotindu kuyu ambavarahuhu Jon kuhirami. ¹⁴ Harim nari kuyu kaniŋandihin indarimindaŋ vataŋgata indarimara. Gotindu aŋgwimikiyi ambami, Elaija payimandi, vamba ambami. Kaŋandihin Jonirim ambami. ¹⁵ Kru kinzihi naŋga hama, kuyu niŋandihin miŋatamamaŋgarata indarim. ¹⁶ Krunavundi tihundu niŋiniŋindu vana haŋiniŋirim ambavaririm, tihi kuyu pamatavu ambiriman. Nuri űiŋi maŋa tihirutihiru upiyi minzita kindu. Kamata űiŋi muvirarim nimavamba ambandu, ¹⁷ Ara piki timihiruhariŋ nari manduturamara. Mavimavi sihipuri yivuriŋ, hara nariŋ mavindihi maŋirihara, vamba ambandu, vami. ¹⁸ Kamavata Jisas sihinda ambami, Jon pata kandiŋgandi maŋata wain maŋguvirandi, naŋga ambandu, Sundi űamba nu naŋga kiyi, vamba ambandu. ¹⁹ Hara Krundu űiŋi hama pata, űata kuvirandi. Kamatihi ambandu, Niŋgamara, kru nima űaŋa sambi űata wain sambi kuvirandi. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miŋandu, naŋga kru űamba vanavana andindu muvirandu nimbiha, vamba ambandu. Hara krunavundi Gotindu indarimit avi kaniŋiniŋ miŋahandata simbira miŋandu. Kamatihi krunavundi muvira nuriŋandi simbiravu taya ŋgandu. Kamatihi Gotindu indarimit avi ha mamaŋindindi, vami.

Krunavundi mavi maŋgimiruyu haŋiniŋ pimi kavirimandiyu

(Luk 10.13-15)

²⁰ Pihu aruru muviraŋi, Jisas muhimimuhim nzihi sambi sihirahira mavi maŋgimirumu. Kamatihi kanditiwimi haŋi krunavundi pihu aruru kandihanu hatiŋ Jisas ambahimumbirami. ²¹ Kamata ambami, Pihu aruru Korasin naŋga Betsaida hati nari pimi aru kavirimandira. Kru mumuŋga uta pihu Tair naŋga Saidon muhimimuhim nzihi yi sihirahin ŋgandara maŋa nu ndahara sihirahi. Kamati ŋgata, nuri atinda űamba vanavana andindu haŋiniŋirim indariramata maviŋgimiruhu. Kamata mikwiri kavita ahuyipuyi minzita kiyihu. ²² Kamataharim yi nariŋ ambin, Got krunavundiŋ ŋgatiŋguriman vata yihiramami hiviyi haŋi, nari pimi kavirimandira ha, Tair naŋga Saidon hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi. ²³ Kaperneam hati nari ambandara, Ariŋ Got tihuyahiti nuŋandi pihuyi yawimindaŋ, vamba ambandara, maŋiŋanzikwi. Hara nari kimuhimu ŋiniŋindu upiyi miŋgurimandira. Yi nari naŋga kita muhimimuhim nzihi sihirahin ŋgandara maŋa kru mumuŋga uta Sodom ndahara sihiriti, Sodom kiyihi wisa. ²⁴ Kamataharim yi nariŋ ambin, Got krunavundiŋ ŋgatiŋguriman vata yihiramami

11:10 Mal 3.1 naŋga, Mk 1.2 naŋga, Jo 3.28 **11:12** Lu 16.16 * **11:12** Grik kuyuyi kaniŋiniŋirim maŋambamaŋgarami. Kru muvira nuriŋandi indarimitiyi, tihu ambandu. Jisas ambami. Kru yaŋirim idarimaŋgarandu haŋiniŋ ambitin, Rom hati naŋga kurihata nuriŋ piŋguvarimandiyu. Kamata Gotindu kwimbi miŋasirivitu muhimimuhim nuŋandi tiwiyi kiyihiyi haŋiniŋ piri niŋi yivurahimandi, vamba ambami, vandu.

11:14 Mal 4.5 naŋga, Mt 17.10-13 naŋga, Mk 9.11-13 **11:18** Mt 3.4 **11:19** Mt 9.10-14 naŋga, Lu 7.35

11:21 Ais 23.1-18 naŋga, Ese 26.1—28.26 naŋga, Jol 3.4-8 naŋga, Amo 1.9-10 naŋga, Jna 3.6 naŋga, Sek 9.2-4

11:23 Stt 19.24-28 naŋga, Ais 14.13-15 **11:24** Mt 10.15 naŋga, Lu 10.12

hivi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Sodom hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

*Nari yi kiyiman niñi pata avirikimumara
(Luk 10.21-22)*

²⁵ Kandihirivi hañu Jisas nimavami, Yava. Na ihumbisa nanga piri niñindu Aru miñga. Yi nan kuyu avi ngwin, na muhimimuhim kandihaninij indarimit avi nanga mirimba nanga haninijirim sipiruramamana. Kamata kru nurinambi tanquhu miñguhi ñinji maña kindu haninij isihuramamana. ²⁶ Kandi yava, nambi piritamata kandihatimamana, vami. ²⁷ Kamavata Jisas sihinda ambami, Muhimimuhim Yavandak yandi kumañi tamami. Kru muminga ndahara Ñinji hamañ mangandi. Niñuva nuñambi ngandi. Nanga, kru muminga Niñuvañ mangandi. Ñinji hama nuñambi ngandi. Nanga kru Niñuvañ isihuramahi ngandu haninij ndaya Niñuvañ ngandu. ²⁸ Kru simbira tikatika miñata pimi aru kavundara nari, sihananga yi kiyiman niñi pata avirikimumara. ²⁹ Nari yan ngandara. Yi yambi tanquhin miñguhi, maviñamiñi kindin. Kamataharim pata avirikimumara. Nari yandi vana ngata, yandi kuyundu tiwiyi kiyimara. Ahuhirivi bulmakau arikitandu pingwiyi pingirimandiyu vata tamandu maña yandi tiwiyi kiyimara. ³⁰ Ahuhirivi narinandi pingwiyi tamin hanandihin, kavuhavurim aviri mandamirimandira. Nanga narin kavuhavu him ngundin ha pimi ma, vami.

12

*Avirikimuhimu Hiviyi simbirarim karikaritindu vanarim ambami
(Mak 2.23-28 nanga, Luk 6.1-5)*

¹ Kamata Avirikimuhimu Hivi muyi, Jisas wit kiva itiniitiñi umi. Kamata nuñandi simbirasara haninij avihatih, wit kiris haninij miñamiña ñamu. ² Kamatihu Farisi haninij ngata Jisasij nimavamu, Niñga, nimata vana nandi simbirasara niñinij andiyu niñandihin, Avirikimuhimu Hiviyi andihu avimandi, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nurin kimbi nimavami, Kuha Devit nuñandi hati nanga aviharim ngata andimi vana ha nari ngatingiruta mambaha ngandara. ⁴ Devit Gotindu taviyi indihuta, mavatimba amuti ndu tak Gotindu tamingangimbañi kiyihi, Gotin kirañinguhu haninij tamahu mambirañi kindi. Kandihanandihin miñata nuñandi hati nanga ñamu. Mavatimba kandiha kru saninij mañarasimu, Gotin kirañinguhu haninij ndaya ñarasimu. Hara Devit nanga nuñandi hati ñamu. ⁵ Nanga, tikatika kuyundu angwimikiyi kindi hanandihin ngatingiruta mambaha ngandara. Avirikimuhimu Hiviyi ndahara Gotin kirañinguhu taviyi Gotin kirañinguhu haninij simbira miñandu. Hara nurin kuñgi mangahandi. ⁶ Harim narin yi ambin, kru niñi kiyi miñga Gotin kirañinguhu tavi ha tarativiri. ⁷ Got ambami, nari yan saninanga kirañingundararim pirimandamandin. Hara muñinij sihingamara vata piritamamangarandin, vamba ambami. Harim kuyu kaninandihindu kuyu sapa ha ngamangarandaranditi, kru pimi manimani niñinijirim pimi manguhara. ⁸ Harim Krundu Niñi hama nuñambi Avirikimuhimu Hivi karatamandi, vami.

11:25 1 Ko 1.26-29 **11:27** Mt 28.18 nanga, Jo 1.18 nanga, 3.35 nanga, 10.15 nanga, 17.2 nanga, Fl 2.9 **11:28** Jer 31.25 **11:29** Jer 6.16 nanga, Sek 9.9 nanga, Jo 13.15 nanga, Fl 2.5 nanga, 1 Jo 2.6 **11:30** 1 Jo 5.3 **12:1** Lo 23.25 nanga, Mk 2.23-28 nanga, Lu 6.1-5 **12:2** Kis 20.10 nanga, Mt 12.10 nanga, Lu 13.14 nanga, Jo 5.10 nanga, 7.23 * **12:2** Juda hatindu tikatika kuyuyi Avirikimuhimu Hiviyi simbira miñaminarim karikaritimi. Simbira miñaminarim tikatika kuyu nurin karikaritimi muha, ñaña minditijinij yivutihiruramarama simbira. Añga Miñamiña, 34.21yi ngamara. Farisi ambamu, Simbirasara nandi niñinij tamahubirata tikatika kuyu kaninandihin miñata kavayuyu, vamu. **12:3** Wkp 24.9 nanga, 1 Sml 21.1-6 **12:5** Nam 28.9-10 **12:6** Mt 12.41-42 nanga, Lu 11.31-32 **12:7** Hos 6.6 nanga, Mt 9.13

*Jisas kru kuma kimuhimu miŋgaŋ miŋavindamami
(Mak 3.1-6 naŋga, Luk 6.6-11)*

⁹ Jisas kandi upi haŋu mitata uta pihu muyi yivurahami. Kamata Got naŋga kuyundavaravara tavi nuriŋandiyi indihumi. ¹⁰ Kandihahi kru mumuŋga kiyimi, kru kandihama kumamaka timu kimuhimu miŋga. Kru muvira kuyusihirata Jisasu nuŋandi miku ŋiniŋ ndu kumaŋgimbaŋi tamimindaŋ vata kitihuta ambamu, Kru kandi naŋga haŋiniŋ Avirikimuhimu Hiviyi miŋavindamahariŋ vaha, mana mam-baha miŋavindamahariŋ, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Nariŋandi kru mumuŋga nuŋandi sipsip minzaminza ŋandi Avirikimuhimu Hiviyi kumbaŋi miŋguti piŋgiriti, yahahi. ¹² Hara kru sipsip maŋa him ma, sipsipiŋ kru tarativiramaŋgarandi. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamahariŋ, vami. ¹³ Kamavata kru kuma kimuhimu hamaŋ ambami, Kuma nandi ha titi tama, vahi, kuma nuŋandiha titi tamahi avindita kuma tamu maŋa kiyimi. ¹⁴ Kandihamatihini ŋgata, Farisi haŋiniŋ Got naŋga kuyundavaravara tavi ha mitata uta tihirumu. Kamata kuyundavarata Jisasu yivutatamitiriŋ kwimirimandi vata kindimbuhiramu.*

Jisas Gotindu simbirakara sikwi miŋga

¹⁵ Farisi haŋiniŋ Jisasirim mindahirahu ŋgami. Harim kandi pihu ha mitata umi. Uhihi krunavundi sambu kandi naŋga haŋiniŋ sihindi umu. Kamatihu krunavundi kandi naŋga haŋiniŋ sihanaŋga miŋavindamami. ¹⁶ Kamata Jisas krunavundiŋ karikarita ambami, Uta yambirim kru muŋiniŋ maŋambavaramara, vami. ¹⁷ Jisas kandihamata vana andihi, Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami kuyu haŋandihin kandisikwisikwi yivurahami. Aisaia ambami, Got ambi, ¹⁸ Niŋandihin yandi simbirakara miŋga. Yi nuŋ yambi yihiramamin. Yi nuŋ mavindamamaŋgarandin, naŋga yandi mavimbu nuŋambirim kinzihinziŋtimaŋgari. Yandi Maviŋiŋi nu naŋga tamiman. Kamatin titi vanarimindaya krunavundi piriŋvisa muvundumuvundu haŋiniŋ ambavarimandi. ¹⁹ Nu krunavundiŋ ukari saŋganzaŋgandindi mambihuravirimandi. Naŋga kindimakamakayi taŋguramata ambavarititi krunavundi maŋindarimandiyu. ²⁰ Kuki tikatikama haŋandihin nu mamiharavirimandi. Naŋga umbi mandumaŋgarimandi ha mamiharavirimandi. Nu simbira miŋata anditi tititaya kiyihiyi vana ha ŋamba vanavana haŋiniŋ tarativirimandi. ²¹ Kamati krunavundi piriŋvisa muvundumuvundu haŋiniŋ, nuŋirim indarimaŋgarata ariŋ ŋguramirimandi vata tavirimandiyu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

*Jisas Belsebul naŋga simbira miŋandi vamu
(Mak 3.20-30 naŋga, Luk 11.14-23 naŋga, 12.10)*

²² Kandihirivi haŋi kru sundi ŋamba ariŋgumi miŋgaŋ Jisas kiyimiyi miŋata payimu. Kru kandihama tamiŋga ŋumi naŋga kuyu maŋguyundavarandi miŋga. Kamatihu Jisas nuŋ miŋavindamahi, kandihama kuyundavarata tihiraŋami. ²³ Kamatihu krunavundi sihanaŋga pindirata yahata ambamu, Kru nima Devit niŋuŋiŋgi vaha, vamu. ²⁴ Hara, Farisi haŋiniŋ kuyu kandiha indarita yahata ambamu, Kru nima, sundi ŋambandu aru miku Belsebulindu tikatikayi sundi ŋamba

12:10 Lu 14.3 **12:11** Kis 23.4-5 naŋga, Lo 22.4 naŋga, Lu 14.5 **12:14** Mt 26.4 naŋga, 27.1 naŋga, Mk 3.6 naŋga, Lu 6.11 naŋga, Jo 7.1 naŋga, 7.19 naŋga, 11.53 * **12:14** Farisi, kru kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamatama vanarim simbira maŋa vamba indariramarasimu. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi naŋga ŋiniŋ mamiharavindamata simbira mamiharasimu. Hara Jisas kru kandi naŋga haŋiniŋ Avirikimuhimu Hiviyi miŋavindamarasimi. Kamatihu Farisindu mavimbu niŋambirim ŋambatarasimi. Harim nuŋ yivutatamimindaŋ vata kindimbuhiramu. Luk 13.14yi, naŋga Jon 5.16yi kita uta 18yi ŋgamara. **12:15** Mk 3.7-10 **12:16** Mt 8.4 naŋga, Mk 3.12 **12:18** Ais 42.1-4 naŋga, Mt 3.17 naŋga, 17.5 **12:22** Mt 9.32-33 **12:24** Mt 9.34 naŋga, 10.25 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15

pinguvarandi, vamu.* ²⁵ Hara Jisas nuriñandi indarimit hambu ngami. Harim nuriñ nimavami, Pirivisa minzayindu ñiniñ sibirata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaniñiñ ñambatihu. Pihu aru muyi hati vaha mana tavi minzayindu ñiniñ tamarahata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaniñiñ tikitika mandihu. ²⁶ Kamata maña, Satan yahata Satanin pinguariti tamarahata arikinzapa kita kurihitu, Satanindu tikitikata nuriñ karatamatamandu mangiyimandi. ²⁷ Harim yan Belsebul nguramahi sundi ñamba hañiniñ pinguarandintingata, nariñandi hatin ninindaya nguramahi sundi ñamba hañiniñ pinguarandu. Harim nari ambara kuyu hañinirim nariñandi hati nariñ ngatingurimandiyu. ²⁸ Hara, yan Gotindu Maviñiñi nguramahi sundi ñamba hañiniñ pinguarandintingata, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha pata ara nanğa kiyiha, vamba indarimara. ²⁹ Kru muminga kru tikitika mingandu taviyi pamata indihuta nuñandi muhimimuhim miñahi. Kamatirim kru tikitika hamañ siki nanğa simahahi wisa. Kamatanda kru kandihamandu taviyi muhimimuhim miñahi. ³⁰ Kru yan mindu mandamandi hama, yan miku tamandi. Ara kru yan nguramata krunavundiñ mayivutihiruramandi hama, pinguarahi sijunzingu undu. ³¹ Kamataharim nariñ yi ambin, krunavundi muhimimuhim ñamba vanavana andirimandiyu, nanğa Gotin ambasuvirimandiyu hañiniñ, Got kuñgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñiñiñ ambasuvirimandi hamandu kuñgi, Got manguyivirimandi. ³² Kru muminga Krundu Ñiniñ kuyu ñamba ambirimandi. Hara ñamba vana kandihaniñiñ Got kuñgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñiñiñ kuyu ñamba ambirimandi hamandu ñamba vana hañandihin, tihu nanğa mutihu ndahara Got kuñgi manguyivirimandi, vami.

*Ahu ñamba hañandihin kandi ñamba tamandi
(Luk 6.43-45)*

³³ Kamata Jisas ambami, Ahu avi hañandihin nuñandi kandi handahara avindirimandi. Ara ahu ñamba ha kandi nuñandi handahara avi mandirimandi. Kamataharim kru ndahara ñaña kandihambu ngangaramata ambandu, Ahu nda avi, nda ñamba, vamba ambandu. ³⁴ Nari kru ñamba, tau ñamba ñiniñ maña. Pamata kuyu avi ambavarimandira. Kru nuñandi mavingukuyi muhimimuhim indarimit kindi hañiniñ ambavarandi. ³⁵ Kru avi hamandu indarimit avivi sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim avi vana taya andindi. Ara kru ñamba hamandu indarimit ñamba sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim ñamba vana taya andindi. ³⁶ Hara yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatingurimandi hivi hañi, krunavundi muhimimuhim kuyuhuyu kuyundavarandu hañinirim indarimarama ngatingurimandi. ³⁷ Harim nandi kuyuvu taya ngangaramata Got ambirimandi, Kru na ñamba minga, na avi minga vamba ambirimandi, vami.

*Kru muvira Jisasiñ muhim nzihi sibirasibirarim kitihumu
(Mak 8.11-12 nanğa, Luk 11.29-32)*

³⁸ Kru tikitika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa Farisi muvira Jisasiñ nimavamu, Ahusiki, muhim nzihi sibirinana ngim vata piri kirin, vamu. ³⁹ Kamavahu Jisas nuriñ kimbini ambami, Nimati hiriviyindu krunavundi ñamba ñiniñ. Harim Gotin ndaya maviñi mandamandu. Imutamut muhimimuhim

* **12:24** Belsebul ñimbi ni Satanindu mu ñimbi. **12:25** Mt 9.4 nanğa, Jo 2.25 nanğa, Sk 2.23 **12:28** Dan 2.44 nanğa, 7.14 nanğa, Lu 1.33 nanğa, 17.20-21 nanğa, Si 10.38 nanğa, 1 Jo 3.8 **12:29** Ais 49.24 nanğa, Lu 11.21-23 nanğa, 1 Jo 4.4 **12:30** Mk 9.40 nanğa, Lu 9.50 nanğa, 11.23 **12:31** Mk 3.28-29 nanğa, Lu 12.10 nanğa, Si 7.51 nanğa, 1 Ti 1.13 nanğa, Hi 6.4-6 nanğa, 10.26 nanğa, 1 Jo 5.16 **12:32** Mt 11.19 nanğa, Lu 12.10 nanğa, Jo 7.12 nanğa, 7.52 nanğa, 1 Ti 1.13 **12:33** Mt 7.16-20 nanğa, Lu 6.44 **12:34** Mt 3.7 nanğa, 15.18 nanğa, 23.22 nanğa, Lu 3.7 nanğa, 6.45 **12:38** Mt 16.1 nanğa, Mk 8.11 nanğa, Lu 11.16 nanğa, Jo 6.30 nanğa, 1 Ko 1.22 **12:39** Mt 16.4 nanğa, Mk 8.12 nanğa, Lu 11.29-32

nzihi ngimindaŋ vata añaŋgarandu hara maŋgimandiyu, maŋga. Muhim nzihi sihirahi ngimaña ha, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Jona sihirami handaya ngimandiyu. ⁴⁰ Jona asa arundu maviŋgumbaŋi arikikwiri hivi kiyimi. Siwimañanda Krundu Niŋi hama ndahara arikikwiri hivi sava humbaŋi kiyimandi. * ⁴¹ Krunavundiŋ Got ngatiŋguriman vata yihiramami hiviyi, Ninive hati krunavundi sihanaŋga Gotindu tamiŋgaŋi ñamba vana andindurim taŋguramirimandiyu. Kamata nariŋandi tiwimiyi krunavundi ñamba vanavana andindurim kuyu kimbaŋi ambavarimandiyu. Ninive hati Jona ambavaraŋi nganga maviŋgimirumu. Hara kru muminga nari niŋgiŋi kiyi miŋga, Jonaŋ tarativiri. ⁴² Krunavundiŋ Got ngatiŋgurimandi tiwimiyi, Navundi aru miku Sebandu haŋambi ndahara Gotindu tamiŋgaŋi taŋguramirimandi. Kamata krunavundi tihundu niŋiniŋindu ñamba vanavanarim kuyu kimbaŋi ambavarimandi. Navundi aru miku kandihanaŋbi, piriŋisa niŋindu mandambuyi kindi. Hara Solomon indarimit avivi nuŋandi ambavariti indaritin vata payimi. Hara kru muminga niŋi kiyi miŋga Solomonin tarativiramaŋgari, vami.

*Sundi ñamba aŋga payimi
(Luk 11.24-26)*

⁴³ Jisas sihinda ambami, Sundi ñamba kru mumingaŋ mitata urimandi. Kamata kuku maniman upivu avirikimuhimu upi puhirata kindirimandi. Hara avirikimuhimu upi maŋgimandi. ⁴⁴ Kamata ambirimandi, Yi tavi kiyimin haŋi aŋga uta kiyiman, vamba ambirimandi. Kamavata uta kiyimi tavi ha ngiti ikirañata kanzi miŋayahuramintu saŋgiyimandi. ⁴⁵ Kamati uta sundi ñamba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata vat ñamba vanandu supirisupiri haŋiniŋ timbuta pata indihuta tavi kandihani kiyimandiyu. Kru kandihama kuha ñamba kiyimi, hara tihu ñambatimaŋgarimandi. Krunavundi tihundu niŋiniŋ siwimañanzihivi yivurahimandi, vami.

*Nininin Jisas niŋum naŋga niŋuranava
(Mak 3.31-35 naŋga, Luk 8.19-21)*

⁴⁶ Jisas krunavundiŋ kuyu nguhihi niŋum naŋga niŋuratakiña pata Jisas naŋga kuyundavarimindaŋ vata tapiraŋi kiyimu. ⁴⁷ Kuyundavaraŋihi, kru muminga pata ambami, Namaka naŋga naratakiña nananga kuyundavarimindaŋ vata pata tapiravu nda kuyu, vami. * ⁴⁸ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Yamaka naŋga yaratakiña kandihaniŋ nininin, vami. ⁴⁹ Kamavata nuŋandi simbirasaraŋ isihuramata ambami, Ngamara, niŋiniŋ ndihi yandi yamaka naŋga yaratakiña. ⁵⁰ Krunavundi Yavandak nuŋandi pihuyi kindi hamandu vana taya miŋahandahandarim pirikindu haŋiniŋ ndaya, yandi yamaka, yarimandakiña naŋga yaratakiña, vami.

13

*Wit kiris ndu tihivi kuyu
(Mak 4.1-9 naŋga, Luk 8.4-8)*

* **12:40** Jona 1.17yi ngamara. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Jonandu aŋgwimikiyi Jona uta pihu aru Ninive hati krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavaraŋi, nuŋandi kuyu indarita maviŋgimirumurim ambavarami. Jona 3.5yi ngamara. **12:41** Jna 3.5 **12:42** 1 Kin 10.1-10 naŋga, 2 Sto 9.1-12 naŋga, Mt 12.6 **12:43** Jop 1.7 naŋga, Lu 11.24 naŋga, 1 Pi 5.8 **12:45** Hi 6.4 naŋga, 2 Pi 2.20-22 **12:46** Mt 13.55 naŋga, Mk 3.31 naŋga, Jo 2.12 naŋga, Si 1.14 * **12:47** Kru mirimba naŋga muvira ambandu. Kuyu Matyu 12.47yi kiyi niŋandihin Matyu nuŋambi mayihimbivirami. Kru muminga kuyu Mak 3.32yi naŋga Luk 8.20yi kiyi haŋiniŋ ngata, kuyu siwimañara kiyim vata, kuyu Matyu 12.47yi kiyi niŋandihin sihindivura yihimbivirami, vandu. **12:50** Jo 15.14 naŋga, Ro 8.29 naŋga, Ga 5.6 naŋga, 6.15 naŋga, Kl 3.11 naŋga, Hi 2.11

¹ Kandihivi hañindaya Jisas tavihumba hambu mitata tapirañi pindihata uta indu aru hañindu tiyiyi minzita kiyimi. ² Kamatihi krunavundi sambi nu kiyimi hañi payihu, kupik hañi yahuta minzimi. Kamatihi krunavundi sihananga indu tivi hambu taŋguvatamu. ³ Kamatihi Jisas nuriŋ tih kuyu sambi ambavarata, nimavami, Indarimara. Kru muminga wit kiris kivayi sisiviriman vata umi.* ⁴ Kamata kiva hañi sisivata uhihi muvira kindimbatiyi mingaramahu kava pata ñamu. ⁵ Muvira piri timba nanga virañi mingaramamu. Piri kandihanu simbiyi simbiyi kiri hambu timba nanga. Kamataharim wit kiris kandihanin piri kandihanu mingaramata sariwayi timiravaramu. ⁶ Hara kundur ha kavarahi piri humbañi mamingumi. Harim ina kirahimuhi sahata kimumbiramu. ⁷ Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñingini mingaramamu. Kamatihi siki punzi nanga hanin timirata wit hanin taringumu. ⁸ Hara wit kiris muvira piri aviyi mingaramata timirata kandi tamamu. Muvira 100, muvira 60, muvira 30 tindi tamamu. ⁹ Kru kinzihi nanga hama, kuyu niŋandihin miŋatamamaŋgarata indarim, vami.

*Jisas tih kuyuyi taya ambavarami
(Mak 4.10-12 nanga, Luk 8.9-10)*

¹⁰ Kiyihandata Jisasindu simbirasara pata nuŋ nimavamba kitihumu, Mumindihi krunavundiŋ tih kuyuyi taya ambavarandana, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Nariŋ Got anditi muhimimuhim nuŋandi tiyiyi kiyihiyi hañindu kuyu sapa sipiruta kindi ha ngimandira. Hara krunavundi maŋgimandiyu. ¹² Kru mumingandu kandihamata him muhimimuhim kiyimandi hañi nuŋ Got sihinda muvira ngurimandi. Kamati nuŋandi muhimimuhim sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim maŋgiyimandi ha, muhimimuhim miŋahandata kiyimandiyipu ha Got piŋguvarata mitirimandi. ¹³ Kanimata sapayirim nuriŋ tih kuyu ngundin. Nuriŋandi tamingangiris ha tihirañandi, hara muhim maŋgimandiyu. Miŋatamandu hara, kuyu mu maŋindarimandiyu, kamatu nuriŋandi mirimba vu mandaruvihirimandi. ¹⁴⁻¹⁵ Krunavundi kanimata niŋiniŋirim ndihi Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami, Got ambi, Kuyu sambi ñimbiri indarimandira. Hara kuyu sapavu maŋgimandira. Muhiminda ngimindaŋ vata sambi ñimbiri tihiraramirimandira, hara maŋgiyimandira. Krunavundi kandaŋiniŋindu mavi humba hambu tikatikatimi. Kamatihi nuriŋandi kinzihi hanin kuyu avi indaritarim yakwirivarandu. Nuriŋandi tamingangirisi ha miŋayihindu. Kamataharim nuriŋandi taminga ha muhim maŋgimandi. Kamati nuriŋandi kinzihi ha muhim kuyu maŋindariti, nuriŋandi mavi hmbavu kuyu sapa ha maŋgimandi. Kandihamata vana maŋandita, mavingimiruta yi kiniyi patu nuriŋ miŋavindamahin, vamba ambi, vamba ambami. Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahi. ¹⁶ Nari kuyu indarindara, nanga muhimimuhim ngandara. Harim nari kinzihinzitimara. ¹⁷ Yi nariŋ kandi ambin, kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara nanga kru tititaya kiyihiyi hanin sambi muhimimuhim tihu ngara niŋiniŋ ngimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋgamu. Nanga kuyu indarindara niŋiniŋ indarimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋindarimu, vami.

*Wit kirisindu tih kuyundu kuyu sapa
(Mak 4.13-20 nanga, Luk 8.11-15)*

13:2 Lu 5.1-3 * **13:3** Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiŋgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kanianandihin 13.3yi kita uta 52yi tih kuyu sambi Gotindu tiyiyi kiyihiyirin ambami.

13:12 Mt 25.29 nanga, Mk 4.25 nanga, Lu 8.18 nanga, 19.26 **13:13** Lo 29.4 **13:14-15** Ais 6.9-10 nanga, Mk 4.12 nanga, Jo 12.40 nanga, Si 28.26-27 nanga, Hi 5.11 **13:16** Lu 10.23-24 nanga, Jo 8.56 nanga, Hi 11.13 nanga, 1 Pi 1.10-12

¹⁸ Jisas sihinda ambami, Kru muminga kivayi wit kiris kavaramindu tih kuyu hañindu kuyu sapa ambitin indarimara. ¹⁹ Wit kiris kwimbiyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi indarindi. Hara nuñandi sapavu mangandi. Kamatihu Satan nu kindiyi pata sarwayiñandi kuyu Got nuñandi mavingukuyi kurindi hañiniñ pingvarandi. ²⁰⁻²¹ Ara wit kiris piri simbiyi simbiyi kirivu timba nannga virañi mingaramata sarwayiñandi timiravarami maña handa, kru Gotindu kuyu avivi sarwayiñandi indarita kinzhinzitindi. Hara nuñandi indarimangaramangara vana ha wit kiris kundur maniman maña, harim nuñandi indarimangaramangara vana ha pakanda kindi. Gotindu kuyu avivi indarita kinzhinzitindi. Hara kru nuñandi indarimangaramangara vana hañandihinirim pimi nguhu, nuñandi indarimangaramangara vana ha mingata yivundi. ²² Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñinginiñ mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarindu. Hara piri niñindu himirim timutimutindi, nannga timbahiris sambimingatihiruramaramarim indarindi. Kamatihu kandi vana hañiniñ Gotindu kuyu hañiniñ yivutaranguhi kandimandamandi. ²³ Hara wit kiris piri aviyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarita sapavu ngamangarandi. Kamata 30 kiris, 60 kiris, 100 kiris tindi kandi tamandi, vami.

Tipa ñamba kivayi timiravaramindu tih kuyu

²⁴ Jisas nurin tih kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru muminga nuñandi kivayi wit kiris avi hañiniñ kavarami maña. ²⁵ Hara krunavundi karuhahuhu kru hamandu miku minga pata tipa ñambandu kiris wit avi ñingi hañi kavarama umi. ²⁶ Kamatihu kiyihandata wit hañiniñ aruta kandi tamirim andihingahura tipa ñamba hañiniñ ndahara kandi tamirim kiyimi. ²⁷ Kamatihu simbirasara hañiniñ uta kiva niñuva hamañ nimavamba ambamu, Aru minga, ara wit kiris taya vaha nandi kiva niñi kavaramana vamba indarindarin. Hara mumindihi tipa ñamba nda nannga timiri, vamba ambamu. ²⁸ Kamavahu nurin ambami, Miku hiru muminga kandi musa ha andisimi, vamba ambami. Kamavahi ambamu, Nginañgata uta tipa ñamba ha kumbiravarim, vamba ambamu. ²⁹ Kamavahura nurin ambami, Kitirañgitirañgwisa. Tipa ñamba hañiniñ kumbiravarambara wit avi hañiniñ nannga kumbiravaritiramandihi. ³⁰ Kamata mandita mitira arikita kihirihiri arutimu. Kamatu tahiratahira tiwimi kru simbira mingamandiyu hañiniñirim ambiraman, Tipa ñamba hañiniñ wisa tahirandahira kiti kahañgaha ahuyi kirahirarim tamamara. Kamata wit avi hañiniñ yivutihiruramata huyimandavi yandiyi tamamamara, vamba ambami, vami.

Mastet kirisindu tih kuyu (Mak 4.30-32 nannga, Luk 13.18-19)

³¹ Jisas nurin tih kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha sahi mastetindu kiris maña. Kru muminga mastet kiris ha mingata nuñandi kivayi sisivami. ³² Mastetindu kiris ha sahi muvirandu maña ma. Sukihiris sirambi, hara timirata arutindi ha sahi muvirañ tarativirata ahu maña arutindi. Kamatihu kava pata nuñandi maka hañi ñingi tihundu, vami.

Yisindu tih kuyu (Luk 13.20-21)

³³ Jisas nurin sihinda tih kuyu muñandi nimavamba ambami. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha yis maña. Navundi muñambi wit sambiminga yis nannga tarayivarata tamahi kihata sinji ha nannga kihirihiritindi, vami.

Jisas tihî kuyuyî taya ambavarami
(Mak 4.33-34)

³⁴ Jisas sihanaŋga kuyu krunavundiŋ ambavarami niŋiniŋ, tihî kuyuyî taya ambavarami. Miŋamamañi ndamata maŋambavarami. ³⁵ Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara mumingandu mikatimbayi Got nimavamba ambami, Muhimimuhim piri niñi yivurahami hirivi hañinda kita patavata tihundu takuk niñi, muhimimuhim sipiruta kindi ha yi tihî kuyuyî taya ambavariman, vamba ambami. Kamavami kuyu ha Jisas andihî kandisikwisikwi yivurahami.

Tipa ñambandu tihî kuyundu kuyu sapa

³⁶ Jisas krunavundiŋ mitata tavi humbañi indihuhi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nu kiyimiyî pata nimavamba kitihumu, Tipa ñamba kivayi yaharamami hañindu kuyu sapa ha ambina ngahariŋ vaha, vamu. ³⁷ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Kru wit kiris avi kavarami hama Krundu Ñiŋi. ³⁸ Ara kiva ha piri niŋandihin. Ara wit kiris avi haŋiniŋ krunavundi Gotindu tiwiyî kiyihiyî haŋiniŋ. Ara tipa ñamba haŋiniŋ, kaŋiniŋ krunavundi Satanindu. ³⁹ Kru miku miŋga tipa ñamba kavarami hama Satan. Ara wit tahiratahira tiwimi haŋandihin piri niŋandihindu imbihivi. Ara simbirasara wit tahiratahira haŋiniŋ Gotindu kutikara. ⁴⁰ Kru tipa ñamba kumbirata kiramamaña ha, piri niñindu imbihiviyî andirimandiyu. ⁴¹ Krundu Ñiŋi hama nuŋandi kutikara haŋiniŋ simbiti payimandiyu. Kamati muhimimuhim andihî krunavundindu indarimaŋgaramaŋgara vana ñambatindi haŋiniŋ naŋga, kru sihanaŋga ñamba vana andindu haŋiniŋ, piŋguvarimandiyu. ⁴² Kamata kavariŋ ahumira aruyî urimandiyu. Ahutuŋgi kandihañi irihariha miŋa satipirimandiyu. ⁴³ Kanditiwimi hañi krunavundi tititaya kiyihiyî haŋiniŋ, nuriŋandi Niŋuvandu tiwiyî kiyihiyî hañi ina timirata siñandindi maña siñandirimandiyu. Kru kinzihi naŋga hama, kuyu niŋandihin miŋatamamaŋgarata indarim, vami.

Timbahiris tupi piriŋhumbañi sipiruta kindindu tihî kuyu

⁴⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyî kiyihiyiha timbahiris tupi kiva itiñi piri kayivata sipirumu maña ŋandi. Kamatiŋ kru mumingaga ngata sihinda sipirumi. Kamata kinzihiŋzita uta nuŋandi muhimimuhim ambahi mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta kiva kandiha mut miŋami, vami.

Wiriri avinziŋkwi ŋandindu tihî kuyu

⁴⁵ Jisas sihinda tihî kuyu muŋandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyî kiyihiyiha, kru timbahirisindu ariku miŋga wiriri avirim puhirata kindimañandimi. ⁴⁶ Kamata wiriri muŋandi ngahi avinziŋkwisikwi tihî, uta ambahi muhimimuhim nuŋandiha mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta wiriri avinziŋkwi kandiha mut miŋami, vami.

Kamahayindu tihî kuyu

⁴⁷ Jisas sihinda tihî kuyu muŋandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyî kiyihiyiha kamahayi indu muyi kavarahu miŋguhi muhimimuhim asa miŋandu maña. ⁴⁸ Kamahayi ha yavurihi piŋgirita pata tiŋgiŋvumu tamamu. Kamata minizita itihata asa avivi haŋiniŋ maki isi muyi tamata, asa ñamba haŋiniŋ kahuvaramu. ⁴⁹ Piri niñindu imbihiviyî ndahara siwimañanda andirimandiyu. Gotindu kutikara pata, kru ñamba niŋiŋ kru tititaya kiyihiyî niŋgi hañi kiyimandiyu haŋiniŋ miŋimandiyu. ⁵⁰ Kamata kavariŋ ahumira aruyî urimandiyu. Kamata ahutuŋgi aruyi kavariŋ irihariha miŋa satipirimandiyu, vami. ⁵¹ Kamavata Jisas simbirasara haŋiniŋ kitihuta nimavami,

13:35 Sng 78.2 **13:38** 1 Ko 3.9 **13:40** Mt 7.16 naŋga, Jo 15.6 **13:41** Mt 24.31 naŋga, 25.31-46 naŋga, Mk 13.27 **13:42** Mt 8.12 **13:43** Dan 12.3 naŋga, 1 Ko 15.42 naŋga, 15.53 naŋga, 15.58 **13:44** Ais 55.1 naŋga, Mt 19.29 naŋga, Lu 14.33 naŋga, Fl 3.7-8 naŋga, Sk 3.18 **13:46** Snd 2.4 naŋga, 3.14-15 naŋga, 8.10 naŋga, 8.19
13:47 Mt 22.9-10 **13:49** Mt 13.42 naŋga, 25.32 naŋga, Lu 13.28

Kuyu sihananga kanjiniñindu kuyu sapa ngandara vaha, vami. Kamavahi ambamu, Ngandariñ, vamu. ⁵² Kamavahu nuriñ ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanga hanjiniñ tikatika kuyu ngandu. Kamataharim Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu sapa handahara ngandu. Nuri tavi aru muñandihinindu niñuva maña. Tavihumba hañindu muhambu indihuta muhimimuhim nuñandi avivi kuhandu nanga khi yavurita kindi hanjiniñ, sihananga miñaramahi tapirañi pindihami, vami.

*Nasaret hati Jisasij kutivu tamamu
(Mak 6.1-6 nanga, Luk 4.16-30)*

⁵³⁻⁵⁴ Jisas tihi kuyu kanjiniñ ambavarata mituta pihu kandiha mitata nuñandi pihuyi umi. Uta Got nanga kuyundavaravara tavi nuriñandiñ indihuta, krunavundiñ Gotindu kuyu ambavarami. Kamatihi krunavundi sihananga nuñandi kuyu ha indarihu mavi yahavarahi nimavamu, Kru kanima indarimit avi nanga muhim nzihi sihirandi vana niñandihin pañundu miñami. ⁵⁵ Ara ngandariñ, kru nima niñuva tavi tihutihu miñga. Niñum Maria, niñuranava, Jems, Josep, Saimon nanga Judas. ⁵⁶ Nanga niñurimañgati sihananga kihiri kirin. Kru kanima tikatika nanga indarimit avi niñandihin pañundu miñata kandi vana niñiniñ andi, vamu. ⁵⁷ Kamavata nuñirim kipuhiputimu. Kamatihura Jisas nuriñ nimavami, Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga mupihu mupihu nu ñimbi nanga miñga kindi. Hara nuñandi pihu timbanzikwiñ nanga nuñandi taviñ nu ñimbi maniman miñga kindi, vami. ⁵⁸ Kamataharim niñambirim mañindarimañgarahu, pihu kandihañi muhimimuhim nzihi kandiñgandi nzikwi manzihirami.

14

*Herot Jisasirim Jon kukuyi miñangiruhiru hama vaha vami
(Mak 6.14-29 nanga, Luk 3.19-20 nanga, 9.7-9)*

¹ Kandihirivi hañi Herot pirivisa Galilindu gavamandu aru miku kiyimi. Kamata Jisas muhimimuhim nzihisihi andimi vana ha indarimi.* ² Jisasindu kuyuhinzi Herot indarita nuñandi simbirasara hanjiniñ nimavami, Kru kandihama Jon kukuyi miñangiruhiru hama ndimbanzikwi. Nu savayi kita anga yahamirami. Harim muhimimuhim nzihi sihirasihirandu tikatika nuñandi kiyi, vami. ³⁻⁴ Kuha Herodiasin Herot urami, nu niñura Filip nimburi. Kamatihi Jon Herotin nimavami, Navundi kañambiñ urahana avimandi, vami. Kamavahi Jonin Herot miñahandata siki takiri maña tikatika himiñi kahañata ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. ⁵ Kamata Herot Jonin yivutatamiriman vata andimi. Hara krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piñitumi. ⁶ Kamata muhiviyi kru muvira pata Herot nanga niñum nuñ kavumi hivi hañandihinirim indaramata ñamu. Kamatihu kandihivi hañi Herodiasindu navundi ñiñi hañambi pata nuri kiyimu itihañi tuturamami. Kamatihi Herot tuturamami hañandihinirim mavindamañgarami. ⁷ Kamata Herot tikatika kuyu kahañata nimavami, Kandisikwisikwi, yañ muhimirim nda kitwina nguriman, vami. ⁸ Kamavahi Herodias, navundi ñiñi hañambi niñum, nuñandi navundiñ ambami. Kamatihi nuñandi navundi hañambi Herotin ambami, Jon kukuyi miñangiruhiru hamandu mikumunçi ha maki muyi tamata kavuta pata yañ ngu, vami. ⁹ Kamavahi aru miku hama kuyu kandiha indarihi nuñandi mavimbu pimitimi. Hara tikatika

13:53-54 Mt 2.23 nanga, 7.28 nanga, Mk 6.1 nanga, Lu 4.16 nanga, 4.22 nanga, Jo 7.15 **13:55** Jo 6.42 **13:57** Mt 11.6 nanga, Mk 6.3-4 nanga, Lu 4.24 nanga, Jo 4.44 **13:58** Mk 6.5-6 * **14:1** Herot kanima, mu ñimbi nuñandi Antipas, pirivisa Galili karatamandi. Herot kandihama niñuvandu ñimbi Herot. Niñuva Herot Aru miku kiyimi hiriviyi, Maria Jisasin kavumi. Matyu 2yi ngimandira. **14:3-4** Wkp 18.16 nanga, 20.21 nanga, Mt 11.2 nanga, 21.26 nanga, Lu 3.19-20 nanga, 20.6

kuyu kahañami hañandihinirim indarimi. Harim kihiri minzita ñamu hañiniñindu tamingangimbañi sihumi ngavitinima vata, sanganzarañ ambahi navundi ñiñi hañambi ambami maña andimu. ¹⁰ Kru mumingañ simbihi kru ñamba vana andihu tamandu upiyi umi. Uta sanganzara muhamañ ambahi Joniñ pingwi pitimi. ¹¹ Kamata maki muyi miku ha tamata miñata uta navundi ñiñi hañambiñ ngumi. Kamatihi niñum kiyimiyi miñata umi. ¹² Kamatihi Jonindu simbirasara hañiniñ pata Jonindu pati ha kavuta uta, sava humbañi tamamamu. Kamata uta Jisasiñ ambavaramu.

Jisas 5,000 kruñ ñaña ngumi

(Mak 6.31-44 nañga, Luk 9.10-17 nañga, Jon 6.1-13)

¹³ Jisas Joniñ yivutatamatama kuyu indarimi, harim kandi piñu ha mitata nuñandi simbirasara hañiniñ nañga kupik miñata kru maniman upivu umu. Kamatihura krunavundi sambi Jisas uyi vava kuyu indarita, piñu aru hañiniñ mitata, nuñ puhirata piriñi umu. ¹⁴ Uta yivurahata ngahi krunavundi sambi kiyimu. Kamatihi ngahi mavindihi, nuriñandi krunavundi kandi nañga hañiniñ miñavindamami. ¹⁵ Kamata kivititititahi simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ nimavamu, Niñu kru maniman upivu, nañga ina miñguta kivitirim andi. Harim avinda krunavundiñ simbina piñu makamaka uhuhu nuriñambirim ñaña mut miñamu, vamu. ¹⁶ Kamavahu Jisas nuñandi simbirasarañ ambami, Mumirim urimandiyu. Nariñambinda ñaña ngutira ñamu, vami. ¹⁷ Kamavahi nuñ ambamu, Ariñandi ñaña niñi sambi mañgiyi. Mavatimba arikita arikita kwiri nañga asa arikita taya kiyi, vamu.* ¹⁸ Kamavahu ambami, Ara mavatimba nañga asa kandiha yi kini niñi miñata payimara, vami. ¹⁹ Kamatihi Jisas krunavundiñ ambahi tipa hañi minzimu. Kamatihi mavatimba arikita arikita kwiri nañga asa arikita hañiniñ miñata, kimba nimbu kuta yahuta Gotiñ kuyu avivi ngumi. Kamata miñasihiraramata nuñandi simbirasarañ nguhi krunavundiñ tiñgirumu. ²⁰ Kamatihi sihananga ñahu kipitimi. Kamata mitamu hañiniñ kiyiñi, yivutihiruramata tiwatiwa kuma timutamu, tanda arikinziñi tiñgiruramatayi kundamu. ²¹ Kru ñamu hañiniñ 5,000 vat krundaya. Hara navundi nañga ñiñisimiñ mayihitiñgirumu.

Jisas indu himbañi kindavarami

(Mak 6.45-52 nañga, Jon 6.16-21)

²² Jisas nuñambi kita krunavundiñ simbitin urimandiyu vata andimi. Harim nuñandi simbirasara hañiniñ kupik hañi yahuta kasiramata indu timukari hambu indihumu vata ambami. ²³ Kamata krunavundiñ simbihi uhuhu nu nuñambi apuvu Aru nima nañga kuyundavaririm yahumi. Kamata ina miñgumi hiriviñi nu nuñambi apu hambu kiyimi. ²⁴ Kupik ha tivi hambu mitata uhi kutandimi. Kamatihi wini kupik ñapiru hambu pata kuku ha nañga kupik ha tarayikirahi minza hañu ndaya kiyimi. ²⁵ Kamata kwisi pihirita siñandihi Jisas kuku himba hañi tañguramata uta nuñandi simbirasara hañiniñ kiyimuyi yivurahami. ²⁶ Kamatihi nuñ ngahu indu himba hañi payihi piñituta nanañgarata ambamu, Ni sundi ñamba muñandi, vamu. Kamavata piñituta pati avañgaramu. ²⁷ Kamatihura sariwayiñandi Jisas nuriñ nimavami, Tikatikatita kiyimara. Nimbu yitih piñimandumara, vami. ²⁸ Kamavahi Pita yahata nuñ kimbi nimavami, Aru miñga, na tiñgata, ambina yindahara kuku himbaniñi na kina hañi tañguramata utini, vami. ²⁹ Kamavahi Jisas ambami, Ara

14:10 Mt 17.12 nañga, Mk 6.27 nañga, Lu 9.9 **14:14** Mt 9.36 nañga, Mk 6.34 * **14:17** Mavatimba Juda hati musa miñandu hañiniñ aru sikwi ma. Mavatimba ariñandi skon vandu hañgim maña. Mavatimba kumanziñi tiñgiruramata hañiniñ arikimbat taya ñahu. **14:19** Mt 15.35-39 nañga, Mk 8.6-10 **14:20** 2 Kin 4.44 nañga, Mk 6.42-43 nañga, Lu 9.17 nañga, Jo 6.11-13 **14:23** Lu 6.12 nañga, 9.28 **14:26** Lu 24.37 **14:29** Jo 21.7

pañi, vami. Kamavahi Pita kupik ha mitata kuku himba hañi tangutanğuramata Jisas kiyimiyi umi. ³⁰ Hara ngahi wini ha tikatika sikwitihî piñitumi. Kamata kuku hañi tihita miñguhandami. Harim yahata kuyu kimbañi nimavami, Aru miñga, yañ ngurama, vami. ³¹ Kamavahi sariwayiñandi Jisas kumandamata Pitañ miñahandata nimavami, Yañirim indarimañgaramağara vana nandi ha sukisimbiri. Mumindihi nandi indarimit arikita kiyi, vami. ³² Kamavata arikimbat kupik hañi yahuhu wini ha tihimitami. ³³ Kamatihi kru kupik himba hañi kiyimu hañiniñ Jisasindu ñimbi tihuyahata nimavamu, Kandisikwisikwi na Gotindu Ñiñi, vamu.

*Kandi nağga hañiniñ Genesaret miñavindamami
(Mak 6.53-56)*

³⁴ Jisas nağga nuñandi simbirasara indu timukari hambu indihuta, pihu Genesaret ariñi yivurahamu. ³⁵ Kamatihi kru kandihaju hati Jisasiñ ngata, nuñ ngandu, harim sihanaga pihu kandihaju ariñi kindu hañiniñirim kuyu tamahu umi. Kamatihi krunavundi sihanaga kandi nağga hañiniñ timbuta nu kiyimiyi payimu. ³⁶ Kamata Jisasiñim, mitina krunavundi kandi nağga niñiniñ nandi mikwiri ñapiru hañi miñasarata avindimu vata añağgaramu. Kamata krunavundi sihanaga kandihamatimu hañiniñ, avindimu.

15

*Gotindu tikatika kuyu añağgitakiñandu kuyu tarativirahi
(Mak 7.1-13)*

¹ Kandihirivi hañu Farisi nağga tikatika kuyundu mirimba nağga hañiniñ Jerusalem mitata Jisas kiyimiyi umu. Kamata nuñ nimavamba kitihumu, ² Mumindihi nandi simbirasara niñiniñ ariñandi añağgitakiñandu tikatika kuyu ariñ ngumu niñiniñ miñata kavarandu. Ñirim, kuma ñimburitara mañandu, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nuriñ kimbî nimavami, Mumindihi nariñandi vana taya miñahandata, Gotindu tikatika kuyu miñata kavarandara. ⁴ Got ambami, Namina vandu tiwiyi taya kita nuriñandi kuyu taya miñahanda. Nağga, kru niñum niñuvañ mikatihirimandi hama kwimirimandi, vamba ambami. ⁵ Hara nari nimavamba ambandara, Kru muminga niñum niñuvañ nguramaramandu timbahiris hañandihin ndaya kiti, yahata niñum niñuvañ ambirimandi. Yi timbahiris ni Gotiñ ngurim yihiramin ndaya kiyi, vamba ambirimandi. ⁶ Kru kandihama niñum niñuvandu tiwiyi mañgiyimandi. Hara nari ambandara, Kru niñum niñuvañ timbahiris mañguta avi vana andirimandi, vamba ambandara. Kandihamata vanayi nari Gotindu kuyu hañandihin tanguhara miñgundi. Kamata nariñandi nañağgitakiñandu vana taya tihuyahandara. ⁷ Nari kuyusihirimbihipiha niñiniñ. Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia nariñandi vanarim ambami, Got ambi, ⁸ Krunavundi yandi ñimbi nuriñandi mikatimbayi tihuyahandu. Hara nuriñandi maviñguku nağga indarimit hañiniñ yambirim kutañi nzikwi kindi. ⁹ Krundu tikatika kuyu ambavarata, Niñandihin Gotindu kuyu, vamba ambandu. Harim yandi ñimbi sañ nağga tihuyahandu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

*Gotindu tamiñgañi ñiñindindirim ambami
(Mak 7.14-23)*

14:31 Mt 8.26 **14:33** Sng 2.7 nağga, Mk 4.39 nağga, Lu 4.41 nağga, Jo 6.69 nağga, Ro 1.4 **14:36** Mt 9.20-21 nağga, Mk 5.27-28 nağga, Lu 8.44 **15:2** Mk 7.5 nağga, Lu 11.38 * **15:2** Simbirasara hañiniñindu kuma hañiniñ niñindimbazikwi mandihira ñamu. Ñiñi nağga himinda Gotindu tamiñgañi miñata, nuriñambi niñi nağgantituma vata Juda hati piñitundu. Kamataharim kuyu tikatika mu, kuma ñimburita Gotindu tamiñgañi sihinda ñañiranditara ñañandu ñandi kindi. **15:4** Kis 20.12 nağga, 21.17 nağga, Wkp 20.9 nağga, Lo 5.16
15:8 Ese 33.31 **15:8** Ais 29.13 **15:9** Kl 2.18-22 nağga, Ta 1.14

¹⁰ Jisas krunavundiŋ uraramahi payihu nimavamba ambami, Kuyu ni ambitin indarimanŋarata mirimbaŋi tamamara. ¹¹ Muhimimuhim mika humbaŋi indihundi haŋiniŋ andihi Gotindu tamiŋgaŋi kru ŋiŋi mandindi. Muhimimuhim kuyu mikatimba ni ambavarandi haŋandihin andihi, Gotindu tamiŋgaŋi kru ŋiŋindindi, vami. ¹² Kamavahi kiyihandata Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata nuŋ nimavamu, Farisi ndaŋiniŋ kuyu kandini indarihu nuriŋandi mavi ndambu avimandiha ŋganada, vamu. ¹³ Kamavahu Jisas nuriŋ nimavami, Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama kiva naŋga miŋga. Harim muhimimuhim nu maŋgurimi haŋiniŋ kundur haŋiniŋ naŋga kumbiravarimandi. ¹⁴ Kaŋiniŋirim kandi vata maŋambamara. Nuri tamiŋga ŋumi ŋiniŋ maŋa. Tamiŋga ŋumi miŋga yahata tamiŋga ŋumi muhaman kwimbi isihuramiriman vata arikimbat kumbaŋi miŋguhu, vami. ¹⁵ Kamavahi Pita Jisasiŋ kitihuta nimavami, Krunavundiŋ muhimimuhim andihi Gotindu tamiŋgaŋi ŋiŋindindu vamba tihi kuyu ambavarana haŋindu kuyu sapa ariŋ ambavarina indarihariŋ vaha, vami. ¹⁶ Kamavahi Jisas ambami, Narindahara kwinkwinitira wiŋa vaha tihi. ¹⁷ Nari ŋgandara. Muhimimuhim mika humbaŋi indihundi ha mavi humbaŋi miŋgundi. Kamatihi mavi niŋandihin sihusihu taviyi piŋguvarahi undi. ¹⁸ Hara kuyu mika niŋandihin ambavarandi haŋandihin maviŋguku nimbundu yivurahandi. Kandi vana haŋandihin andihi Gotindu tamiŋgaŋi kru ŋiŋindindi. ¹⁹ Yi krundu maviŋgukuyindu muhimimuhim ŋamba vana nimata niŋiniŋ yivurahandirim ambin. Indarimit ŋamba. Kruŋ yivutatamahi kimuhimu vana. Navundi kru maniman naŋga kru navundi maniman miŋaviŋgiriŋgiri vana. Navundi kru naŋga haŋiniŋ, naŋga kru navundi naŋga haŋiniŋ piŋgarahara vana. Kipa miŋamiŋa vana. Ngatiŋgiriŋgiriŋgiri tiwimiŋi kuyusiŋguyiŋguyi ambavaravara vana, naŋga muŋiniŋ ŋamba taŋgutangu vana. ²⁰ Kandi vana niŋiniŋ andihi, Gotindu tamiŋgaŋi kru ŋiŋindindi. Hara kru kuma ŋimburiŋmati ŋandi haŋandihin andihi Gotindu tamiŋgaŋi kru ŋiŋi mandindi, vami.

Kenanindu navundi Jisasiŋ indarimanŋarami

(Mak 7.24-30)

²¹ Jisas pihu Genesaret mitata, pihu aru Tair naŋga Saidonindu vu umi. ²² Kamatihi Kenanindu krunzapayindu navundi uta kandambu kindi ŋambi pata kuyu kimbaŋi Jisasiŋ nimavami, Aru miŋga, na Devit Niŋuŋiŋgi yaŋ sihiŋga. Yandi navundi ŋiŋi niŋambiŋ sundi ŋamba ariŋguta piŋgarandi, vami. ²³ Kamavahira Jisas nuŋ kuyu kimbim mu ndahara maŋambami. Kamatihira navundi haŋambi tuviraŋa sihindi payihi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata Jisasiŋ nimavamu, Navundi niŋambi sihindi nimbu avanŋarata sirindamata payitihim simbiŋa aŋga umi, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas ambami, Got yaŋ simbihi Israel hatiŋ ndaya, sipsip siŋgundindu maŋa haŋiniŋ ŋguramirim payimin, vami. ²⁵ Kamavahira navundi haŋambi pata Jisas kiyimi haŋi tandamikwimikwita, naŋgwindarata pirinimbu tihirata nimavami, Aru miŋga, yaŋ ŋgurama, vami. ²⁶ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Niŋindu ŋaŋa ni miŋata upiririm kavariŋiŋ utima, vami.* ²⁷ Kamavahira navundi haŋambi nimavami, Aru miŋga, kandi ambana. Hara ŋiŋi haŋiniŋ ŋahu, ŋaŋa miŋi niŋuvandu pina tiwivu miŋgaramandi haŋiniŋ upiri ŋandu, vami. ²⁸ Jisas

15:11 Mt 12.34 naŋga, Si 10.15 naŋga, Ro 14.14 naŋga, 14.17 naŋga, 1 Ti 4.4 naŋga, Ta 1.15 **15:13** Jo 15.2 naŋga, 1 Ko 3.7 **15:14** Ais 9.16 naŋga, Mal 2.8 naŋga, Mt 23.16 naŋga, Lu 6.39 naŋga, Ro 2.19 **15:18** Mt 12.34 naŋga, Je 3.6 **15:19** Stt 8.21 naŋga, Snd 6.14 naŋga, Jer 17.9 naŋga, Mt 12.34 naŋga, Mk 7.21

15:24 Mt 10.5-6 naŋga, Si 3.25-26 naŋga, Ro 15.8 * **15:26** Jisas navundi haŋambiŋ taŋgutini miŋgum vata maŋandimi. Maniŋga. Hara kuyu avi ni Israel hati kiyuyi wiŋa umi, kamati sihindiŋvura muŋiniŋ indarimu vata piri tamami. Kamataharim Jisas tihi kuyu kaŋandihin gumi. Niŋisirambi haŋiniŋ Israel hati maŋa, upiri haŋiniŋ krunzapa muŋiniŋ maŋa. Hara Jisas navundi haŋambindu indarimanŋaramanŋara vana ha ŋgata nuŋ ŋguramami. **15:28** Mt 8.10 naŋga, 8.13

kuyu kanduha indarita navundi haḡambirim nimavami, Navundi na, nandi indarimaḡaramaḡara vana ha aru sikwi. Harim indarimitana him ha yivuraham, vami. Kamavahi navundi haḡambindu ḡiḡi haḡambi kandihirivi haḡi sikwitaya avindimi.

Jisas kandi naḡa haḡiniḡ sambi miḡavindamami

²⁹ Jisas piḡu kanduha mitata indu Galili kuku tiviyindiḡiḡi ndaya umi. Kamata apuvu yahuta minzimi. ³⁰ Kamatihi krunavundi sambi nu kiyimiḡi payimu. Kamata tanda ḡamba, tamḡga ḡumi, punzi kimikimi, maḡuyundavaravara haḡiniḡ, naḡa muḡimimuhim kandi naḡa haḡiniḡ sambi timbuta pata nuḡandi tandanzapa haḡi tamamu. Kamatihi nuriḡ miḡavindamahi, avindimu. ³¹ Kamatihi krunavundi ḡgahu maḡuyundavarandu haḡiniḡ kuyundavarahu, punzi kimikimi haḡiniḡ avindihu, tanda ḡamba haḡiniḡ kindavarahu, tamḡga ḡumi haḡiniḡ tihiraḡamu. Kamatihi indarihita Israelindu Gotindu ḡimbi tihuyahamu.

*Jisas 4,000 kruḡ ḡaḡa ḡgumi
(Mak 8.1-10)*

³² Jisas nuḡandi simbirasaraḡ uraramahi payihu nimavami, Krunavundi niḡiniḡirim yaḡ mavindi. Ara naḡa ariki hivi sikwi kiyihu kwiri hivi niḡi ḡaḡa nuriḡandi maḡḡiḡi. Harim aviharim kitu simbitin utu avi mandirimandi. Tamḡganzihiḡihitinda kwimbiḡi miḡgata yivituma, vami. ³³ Kamavahi nuḡandi simbirasara haḡiniḡ Jisasiḡ nimavamu, Nimbiraḡi kru maḡḡiḡi. Harim ara mavatimba sambi paḡundu miḡata krunzivi kaniḡiniḡ ḡgutiriḡ ḡirimandiyu, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisas nuriḡ kitihuta nimavami, Nariḡandi mavatimba pamata kiyi, vami. Kamavahi ambamu, Ariḡandi mavatimba kuma timu, tamu arikinziḡi tiḡḡiruramata kiyi, naḡa asa sambi sikwi maḡḡiḡi, vamu. ³⁵ Kamavahu Jisas krunavundiḡ ambahi piḡiḡi kambaminzimu. ³⁶ Kamatihi mavatimba kuma timu, tamu arikinziḡi tiḡḡiruramata haḡiniḡ naḡa asa haḡiniḡ miḡami. Kamata Gotiḡ kuyu avivi ḡguta miḡasihiraramata nuḡandi simbirasaraḡ ḡgumi. Kamatihi nuḡandi simbirasara haḡiniḡ krunavundiḡ ḡgumu. ³⁷ Kamatihi sihanaḡa ḡahu kipitimi. Kamata ḡata mitamu haḡiniḡ yivutihiruramata, tiwatiwa aruru kuma timu, tamu arikinziḡi tiḡḡiruramatayi kundamu. ³⁸ Kru minzita ḡamu haḡiniḡ kruḡ ndaya yihitiḡḡiruhu 4,000 ndimi. Hara navundi naḡa ḡiḡi sirambiḡ mayihitiḡḡirumu. ³⁹ Kamata Jisas krunavundiḡ simbihi uhu, kupik miḡata Magadanindu vu umi.

16

*Jisasiḡ muḡim nzihi sihirina ḡḡim vamu
(Mak 8.11-13 naḡa, Luk 12.54-56)*

¹ Farisi naḡa Sadyusi Jisasiḡ anditi ḡḡim vata pata nuḡ ambamu, Na Gotindu simbira miḡandanatiḡgata muḡim nzihi sihirina nandi kuma munzi ḡḡim, vamu. ² Kamavahura nuriḡ kimbini nimavami, Kivititi ambandara, Ihumbisa nimbu ḡaḡḡindi. Harim avinḡiḡi kiyimandi, vamba ambandara. ³ Kivisiḡu ambandara, Kukumuwava ndaḡguta ihumbisa nimbu kitiriti. Harim musi kuku naḡa wini payimandi, vamba ambandara. Kambu kandi, ihumbisa nimbu muḡimimuhim nzihi yivurahandi haḡiniḡ ḡgamaḡaraḡandara. Hara muḡimimuhim nzihi tihunḡirivi yivurahandi niḡiniḡ maḡgamaḡaraḡandara. ⁴ Krunavundi tihundu niḡiniḡ ḡamba ḡiniḡ nziḡi, harim Gotiḡ ndaya maviḡi mandamandu. Kamatiḡi imutamut muḡim nzihi ḡḡimindaḡ vata tuviraḡu, hara muḡim nzihi muyiḡu ndahara maḡḡimandiyu.

Muhim nzihî miŋgiyamiŋgiya, Gotindu kru kuyu miŋata ambavaravara Jonandu handaya ŋgimandiyu, vami. Kamavata Jisas nuriŋ mitata umi.

*Farisi naŋga Sadyusindu yisindu tihi kuyu
(Mak 8.14-21)*

⁵ Jisas naŋga nuŋandi simbirasara haŋiniŋ uta indu timukari yivurahamu. Hara nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kwiniŋkwinita mavatimba miŋata maŋumu. ⁶ Kamatiŋu Jisas nuriŋ ambami, Nari Farisi naŋga Sadyusindu yisirim tamiŋga naŋga kindamara, vami. ⁷ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nuriŋambi masamasa kuyudavarata ambamu, Mavatimba mambaha mamata payihariŋ yisirim ambi, vamu. ⁸ Kamavahu indarita Jisas nuriŋ ambami, Kru indarimaŋgaramaŋgara vana suksimbiri naŋga nari. Mumindihi nari ariŋandi mavatimba maŋgiyi, vamba ambara. ⁹ Nari indarimitata mambaha ŋgara. Mavatimba kumanzipi timu tiŋgiruramata 5,000 kru ñahu, pamata tiwatiwayi kundamara. ¹⁰ Naŋga nari mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata 4,000 kru ñamu. Kamatiŋu tiwatiwa aruru pamatayi kundamara. ¹¹ Nari mumindihi indarimitata maŋgara. Nariŋ yi mavatimbarim indarimitata kuyu maŋgwin. Yi ambin, nari Farisi naŋga Sadyusindu yisirim tamiŋga naŋga kindamara vata ambin, vami. ¹² Kuyu kandiha indarita ambamu, Yis mavatimba naŋga kirandu haŋandihiniŋ maŋambavari. Farisi naŋga Sadyusindu kuyurim tamiŋga naŋga kindamara vata ambi, vamu.

*Pita Jisasiŋ ambami na nuhaya vami
(Mak 8.27-30 naŋga, Luk 9.18-21)*

¹³ Jisas pihu aru Sisariafilipai vurim umi. Uta kanditiwimi haŋi nuŋandi simbirasaraŋ kitihuta ambami, Krunavundi ninirim Krundu Ñiŋi, vamba ambandu, vami. ¹⁴ Kamavahi ambamu, Muvira nambirim Jon kukuyi miŋaŋgiruhuru hama vandu. Muvira nambirim Elaija vandu, muvira nambirim Jeremaia vandu, mana kuhandu kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋindu muvat miŋga vaha, vamba ambandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas nuriŋ kitihuta ambami, Hara nariŋambi, yambirim nin ndaya vamba ambandara, vami. ¹⁶ Kamavahi Saimon Pita kimbi nimavamba ambami, Na Got krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami hama. Na Got sihaŋgiyihiyi hamandu Ñiŋi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Saimon, Jon ñaniŋ, na kinziŋziti. Kandi kuyu niŋandihin naŋ piri niŋindu kru muminga maŋambaramami. Yandi Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama naŋ kuyu kandiŋi ambarami. ¹⁸ Kamataharim naŋ ambiriman, Na Pita. Yi krunavundi sihanaŋga yaŋirim indarimaŋgarandu haŋiniŋ timba himba kandihaŋi tamiman. Kamatin kimuhimundu tikatika, krunavundi yaŋirim indarimaŋgarandu haŋiniŋ taŋguti mamingumandiyu.* ¹⁹ Yi naŋ Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kinŋari pihirivihiri siki haŋiniŋ ŋguriman. Kamatin muhimimuhim vana piri niŋi kahaŋirimanaŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kahaŋirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niŋi kuyivirimanaŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kuyivirimandi, vami. ²⁰ Kamavata Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ karikarita ambami, Nari krunavundiŋ nimavamba maŋambamara, Jisas krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata Got yihiramami, vamba maŋambamara, vami.

Jisas ambami andindin maña andimara vami
(Sapta 16.21—20.34)

16:6 Lu 12.1 **16:9** Mt 14.17-21 **16:10** Mt 15.34-38 **16:14** Mt 14.1-2 naŋga, Mk 6.14-15 naŋga, Lu 9.7-8
16:16 Jo 6.68-69 naŋga, Hi 1.2 naŋga, 1.5 naŋga, 1 Jo 4.15 **16:17** Mt 17.5 naŋga, 1 Ko 2.10 naŋga, Ga 1.15-16
naŋga, Ef 2.8 **16:18** Jo 1.42 naŋga, Ef 2.20 naŋga, Sk 21.14 * **16:18** Grik kuyuyi, ñimbi Pita niŋandihin,
timba, vava kuyu maña ŋandi. **16:19** Mt 18.18 naŋga, Jo 20.23 **16:20** Mt 17.9 naŋga, Mk 9.9

*Jisas kimuta anga yahamiriman vami
(Mak 8.31—9.1 nannga, Luk 9.22-27)*

²¹ Kandihivi hañinda kita Jisas nuñandi simbirasarañ ambami, Yi Jerusalem utini, yañ Israelindu aru miku hañiniñ, nannga Gotiñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ, nannga tikatika kuyundu mirimba nannga hañiniñindu kumañi tamimandiyu. Kamatu kañinda sambu kavitin, yañ yivutatamitu kwimiriman. Hara arikingivi kita kwiri hañi anga yahamiriman, vami. ²² Kamavahi Pita kandihamata kuyu indarita Jisasiñ timbuta tivi hambu uta nuñ ambahimuta ambami, Aru miñga, maninganzikwi. Nan kandi vana ha mayivurahirimandi, vami. ²³ Kamavahi Jisas kimiruramata Pitan ambami, Satan yandi kutinimbu uhu. Na yandi kwimbi kivihirim andina. Na Gotindu indarimit miñgata mañandina. Na krundu indarimit miñgata andinandihini, vami. ²⁴ Kamavata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Kru mumiñga yi nannga payiman vatangata, nuñambi tanguti miñgum. Kamata yi pimi kaviriman maña nu ndahara kavum. ²⁵ Kru mumiñga kandihamata vana mañandita nuñandi kwirandi hañandihirinimindaya timutimutirimandi hama siñgundirimandi. Hara kru mumiñga yambirim indariramata kwimirimandi hama sihañgiyimandi. ²⁶ Kru mumiñga piri niñindu muhimimuhim miñimandi. Hara nuñambi siñgunditi muhimimuhim kandihaniñ sihanannga nuñ mañguramirimandiyu. Nannga nuñandi kwirandi hañandihin muhimimuhim kandihaniñ mut mamiñimandi. ²⁷ Krundu Niñi miñga nuñandi kutikara hañiniñ nannga niñuvandu siña aruyi payimandi. Kamata kandihivi hañi krunavundi sihanannga muhimimuhim vana andindu hañiniñ ngaharamarama nurin muhimimuhim ngurimandi. Avi vana andindu hañiniñ avi him ngurimandi. Namba vana andindu hañiniñ namba him ngurimandi. ²⁸ Yi nariñ kandi ambin, kru tañguramata kuyu niñindu muvira mañgwimitutu, Krundu Niñi miñgan ngitu aru miku miñga maña payimandi, vami.

17

*Jisasindu kwirandi muvita yivurahami
(Mak 9.2-13 nannga, Luk 9.28-36)*

¹ Arikikwiri arikikwiri hivi uhi, Pita, Jems, nannga niñura Joniñ Jisas timbuta apu kimbandikatikayi yahuta nurinambi kiyimu. ² Kamata tihiraramata kiyihuhu Jisasindu kwirandi ha tivirata muvita yivurahi, nuñandi kipumika ha ina timirimañandimi. Kamatihu nuñandi mikwiri hañiniñ suñindita siña maña yivurahami. ³ Kamatihu Jisasindu simbirasara hañiniñ ngahu Moses nannga Elaija yivurahata Jisas nannga kuyundavaramu. ⁴ Kamatihu Pita kandihamata ngata Jisasiñ ambami, Aru miñga, niñi kitirin avindihi. Aria vina nda savanzava arikikwiri tararamahin. Mu nambirim, mu Mosesirim, nannga mu Elaijarim, vami. ⁵ Pita kuyundavarahihi kanzirisiri ihumukiri mu, siñanzikwisikwi ñandi nurin kaviramami. Kamatihu ihumukiri humba kandihaniñ kuyu samur muñandihin ambami, Niñi niñandihin yandi, niñambirim mavindamamañgarata, niñambirim kinzihinzitini. Kamataharim nuñandi kuyu indarimara, vami. ⁶ Kamavahi simbirasara arikikwirivat kuyu kandiha indarihu nurin piñitihu, tandamikwimikwita kipumika piri vu tamahu miñgumi. ⁷ Kamatihu Jisas arihañi pata nurin miñhandatanda ambami, Piñimanduta yahamiramara, vami. ⁸ Kamavahi tihirata

16:24 Mt 10.38 nannga, Lu 14.27 nannga, Si 14.22 nannga, 2 Ti 3.12 **16:25** Mt 10.39 nannga, Lu 17.33 nannga, Jo 12.25 **16:26** Sng 49.7-8 nannga, Mt 4.8-9 **16:27** Sng 62.12 nannga, Snd 24.12 nannga, Sek 14.5 nannga, Mt 25.31 nannga, 26.64 nannga, Mk 8.38 nannga, Lu 9.26 nannga, Ro 2.6 nannga, 1 Pi 1.17 nannga, Sk 22.12 **16:28** Mk 9.1 nannga, Lu 9.27 **17:1** 2 Pi 1.17-18 **17:5** Stt 22.2 nannga, Lo 18.15 nannga, Sng 2.7 nannga, Ais 42.1 nannga, Mt 3.17 nannga, 12.18 nannga, Mk 1.11 nannga, Lu 3.22

yahuta kru arikimbatin mangamu. Jisasi ndaya ngamu. ⁹ Kamata apu ha mitata mingumingu Jisas nuri tikatika kuyu nguta ambami, Ngara vana ninandihin kru muminga manambavarahandamara, ututa Krundu Nini hama sava humbañi kita anga yahamiram, vami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara haninin Jisasi kitihuta ambamu, Mumindihi tikatika kuyundu mirimba nanga haninin ambandu, Elaija wisa payimandi, vamba ambandu, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ambandu kuyu hanandihin kandi. Elaija wisa pata muhimimuhim minasirivirimandi. ¹² Hara yi narin ambin, Elaija payihira kru nuñ maghamangarandu. Kamataharim nuriñandi indarimitiyi Elaijan namba vana andindu. Harim siwimaña vanayi Krundu Nini hamañ namba tanjurimandiyu, vami. ¹³ Jisas kamavahi nuñandi simbirasara haninin ambamu, Jon kukuyi minangiruhiru hamarim ambi, vamu.

*Jisas nini nuñandi sundi namba pinguvarami
(Mak 9.14-29 nanga, Luk 9.37-42)*

¹⁴ Jisas nanga nuñandi simbirasara arikikwirivat uta krunavundi sambu kiyimu hañi yivurahamu. Kamatihi kru muminga pata Jisas kiyimi arihañi tandamikwimikwita ambami, ¹⁵ Aru minga, nini yandi ninandihin kwinkwinitihini nuñandi kwirandi ni nambatindi. Kamata sambu nimbiri ahutungiyi mingundi, nanga kukuyi ndahara mingundi. Harim nini yandi ni sihinga. ¹⁶ Nandi simbirasara nininin kiyuyi minata payihin andihura avimandi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Krunavundi tihundu nari, narinandi indarimanngaramangara ha tikatikama. Nanga narinandi indarimit nanga andindara vana haninin avima. Pamata nimbiri nari nanga kiningini narinandi pimi kaviriman. Nini kandiha nini minata pañi, vami. ¹⁸ Kamatihi Jisas sundi namba hanandihin ambahimuhu sarawayinandi sundi namba ha nini hanandihin tihimitahi sikwi avindimi. ¹⁹ Kamata muñimbiri nuñandi simbirasara haninin Jisasi nuñambi kiyihini pata nimavamba kitihumu, Pamatihi ara sundi namba kandihanandihin pinguvarimindan vata andiharin maningandimi, vamu. ²⁰⁻²¹ Kamavahu nuriñ ambami, Narinandi indarimanngaramangara vana ha suksimbiri sikwi, harim mambinguvarahara. Narin yi kandi ambin, narinandi indarimanngaramangara vana ha sahi mastet kiris maña kitindahara sundi namba ha pinguvarahara. Hara narinandi indarimanngaramangara vana ha sahi mastetindu kiris ndahara mandarativirandi. Harim sundi namba mambinguvarahara. Nari apu ninandihininim yahamirata ndambu uhu vitira, uhi. Narinandi indarimanngaramangara vana kiti muhimimuhim vana andihara, vami.*

*Jisas kimuta yahamiriman vamba sihinda muñimbiri ambami
(Mak 9.30-32 nanga, Luk 9.43-45)*

²²⁻²³ Jisas nanga nuñandi simbirasara haninin pirivisa Galili tihiruta nuriñ nimavamba ambami, Krundu Nini minga krundu kumanngimbañi tamata, nuñ yivutatamirimandiyu. Kamatu arikingivi kita kwiri hañi anga yahamirimandi, vami. Kamavahi nuñandi simbirasara haninin kuyu kandiha indarihu nuriñandi mavaha pimitimanngarami.

Kirañinguhu taviyirim timbahiris ngumi

17:9 Mt 8.4 nanga, 9.30 nanga, 12.16 nanga, 16.20 **17:10** Mal 4.5 **17:12** Mt 11.14 **17:13** Lu 1.17 **17:17** Lo 32.5 nanga, 32.20 nanga, Jo 14.9 **17:19** Mt 10.1 **17:20-21** Mt 21.21 nanga, Mk 11.23 nanga, Lu 17.6 nanga, 1 Ko 12.9 nanga, 13.2 * **17:20-21** Kru indarimit avi nanga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kanihi kiyi. Jisas ambami, Got nanga kuyundavaravara vana nanga itihañi vana andimara. Kandihamata vana andita sundi namba kandihamata ha pinguvarahara. Mu kwimbi mangiyi, vamba ambami, vandu. **17:22-23** Mt 16.21

²⁴ Kamata Jisas nanğa nuñandı simbirasara hañiniñ uta pihu aru Kaperneam yivurahata kiyimu. Kamatihu Gotiñ kirañinguhu tavi hañindurim vata kru timbahiris miñandu hañiniñ payimu. Pata Pitañ nimavamba kitihumu, Nariñandı ahusiki ndama Gotiñ kirañinguhu tavi niñandihin miñasirivasirivarim timbahiris ŋuhi vaha, vamu. ²⁵ Kamavahu Pita ambami, Ara, ŋuhi, vamba ambami. Kamavata Pita taviyi indihuta mañguyundavarahihi Jisas nuñ nimavamba kitihumi, Saimon na pamata indarina. Piri niñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim simbirayindu timbahiris miñandu. Kandihaniniñ timbahiris ninindu taya miñandu. Nuriñandı krunzapandu miñandu, mana muñiniñindu taya miñandu, vami. ²⁶ Kamavahi Pita yahata ambami, Kru muñiniñindu taya miñandu, vami. Kamavahi Jisas ambami, Kamataharim nuriñandı krunzapandu timbahiris mamñandu. ²⁷ Hara kamatiriñ ariñ ambituma. Kamataharim uta indu ndañi atinği kavara. Kamata asa kimañgima piñgirimana hañandihin nuñandı miķa ha miñativata timbahiris muñandihin ŋina kiyimandi. Timbahiris kandiha miñata nananğa ariñambirim tama, vami.

18

Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu nindaya aru ñimbi nanğa miñga
(Mak 9.33-37 nanğa, Luk 9.46-48)

¹ Kandihirivi hañi Jisasindu simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ nimavamba kitihumu, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi, kru ninindaya ñimbi aru nanğa miñga kiyimandi, vamu. ² Kamavahu Jisas ñiñi muñandı uraramahi payihi nuri kiyimu piriñ hañi tañguramaramamata ³ ambami, Yi nariñ kandi ambin, nari mavi mañgimiruta ñiñisirambi kindu maña mañgiyimandiraña, Gotindu tiwiyi mañgiyimandira.* ⁴ Kru muminga nuñambi tañguti miñguti ñiñi nima maña yivurahimandi hamanda, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi ñimbi aru sikwi nanğa miñga kiyimandi. ⁵ Ara kru muminga yañirim indariramata ñiñi sukuyipu nimatarim kinziñzitiñimandi hama, yañirim kinziñzitiñimandi, vami.

Ñamba vanavana andihi indarimañgaramanğara vana ñambatindi
(Mak 9.42-48 nanğa, Luk 17.1-2)

⁶ Kamata Jisas sihinda ambami, Kru muminga anditi ñiñi mu yambirim indarimañgarandi ñandi ñamba vanayi miñgata yiviti, kandihamañ avinda timba muñgi aru miñata nuñandı piñgwi hañi simahata kavaritu añañinguku tuñgñi miñguta kimum. ⁷ Kandi, kru piri niñindu, krunavundi muvirañ piñgiriviñgiriramahuhu ñamba vana andindu. Krunavundi ñamba vana andindu hañiniñ pimi kavirimandiyu. Hara kru piñgiriviñgiriramandu hañiniñ pimi aru kavirimandiyu. ⁸ Nandi kuma vaha mana tanda vaha piñgiriviñgiriramiti ñamba vana anditañgata pitita kavarina umi. Kamata avinda kuma timu nanğa tanda tamu nañgandaya kita sihañgiyimana. Nandi kuma arikita nanğa tanda arikita kitunda nañ Got ahu mañgimuhimu tuta sihañgindi hañi kavariti unamandih. ⁹ Nandi taminga timu piñgiriviñgiriramiti ñamba vana anditañgata, taminga kandiha kumbirata kavarina umi. Kamata taminga timu nañgandaya kitanda sihañgiyimana. Nandi taminga arikita kitanda nañ Got ahutuvarandi heliyi kavariti unamandih.

17:24 Kis 30.13 nanğa, 38.26 **18:1** Lu 22.24 **18:3** Mt 19.14 nanğa, Mk 10.15 nanğa, Lu 18.17 * **18:3** Matyundu añgwmikiyi kuyu kutanğuta kumanzipti timu tiñgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniñandihin 18.3yi kita uta 35yi kiyi. Kru Jisas nanğa kindandu hañiniñ muhimimuhim vana nuriñambi masamasa andimu vata ambavarami. **18:4** Mt 20.27 nanğa, 23.11 **18:5** Mt 10.40-42 nanğa, Lu 9.48 nanğa, 10.16 nanğa, Jo 13.20 **18:6** Mt 17.27 nanğa, Lu 17.1-2 nanğa, 1 Ko 8.12 **18:7** Lu 17.1 nanğa, 1 Ti 4.1 **18:8** Mt 5.30 nanğa, Mk 9.43 **18:9** Mt 5.29 nanğa, Mk 9.47

10-11 Nari indarimara. Ñiñi sukisirambi niñindu munirim nda, ñimbi maniman san vitirama. Nariñ yinda ambin, Gotindu pihuyi, ñiñi kanininiñindu kutikara haniniñ, Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama nanğa sihanğindu, vami.*

Sipsip yiwaramindu tihhi kuyu
(Luk 15.3-7)

¹² Jisas sihinda ambami, Nari pamata indarira. Kru mumingandu sipsip 100 kiti, miñgiyataya yiwariti puhirahi vaha mana mambaha puhirahi. Maniñga, 99 sipsip haniniñ mititi apuvu kituhitu, uta sipsip miñgiyataya yiwarahi hanandihin puhirahi. ¹³ Yi nariñ kandi ambin, sipsip hanandihin anğa miñata kinzihinziñi. 99 sipsip manzingundihu haniniñirim kinzihinziñimanğarahi. Hara sipsip miñgiyataya siñgundimi hanandihin anğa miñata, kinzihinziñimanğarahi. ¹⁴ Kamata maña nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama, ñiñi suksirambi kaniñindu muñandihin yiwaritima vata yakwirivarandi, vami.

Krunavundi ñamba vana andihu miñasirivasiriva vana

¹⁵ Jisas sihinda ambami, Krunavundi yandi ñiñgiñindu muvat nañ ñamba vana anditi, uta nuñ nğa. Kamata arikimbat taya kiyimandira hiriviyi ñamba vana nuñandi haniniñirim miñasirivanziriva ambavara. Kamatina nandi kuyu indaritingata nuñ anğa miñimana. ¹⁶ Ara nandi kuyu mañindaritingata, sihinda uta miñgiyavatiñ vaha mana arikimbatin vaha timbuta uhu. Kamatina nandi kuyu ha arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha tikatikatiramandiyu. ¹⁷ Kamatina nurinandi kuyu mañindaritingata, uta krunavundi Jisasirim indarimanğarandu niñiñ amba. Kamatina krunavundi Jisasirim indarimanğarandu haniniñ ndu kuyu ndahara mañindaritingata, nuñ Gotiñ mañgaha miñga, nanğa kru gavaman ndamarim timbahiris miñamiña miñgan nğimañandi. ¹⁸ Yi nariñ kandi ambin, muhimimuhim vana piri niñi kahañirimandiraña, Got ndahara nuñandi pihuyi kahañirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niñi kuyivirimandiraña, Got ndahara nuñandi pihuyi kuyivirimandi. ¹⁹ Nariñ yi sihinda ambin, piri niñi nari arikimbat muhimirim nda mavi minzayi tamata, yandi Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama nanğa kuyundavaritira nariñirim nğurimandi. ²⁰ Arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha pata yandi ñimbiyi tiwirimandiyu ha, yi yambi nurinandi ñiñgiñi kiyiman, vami.

Kuñgi ndu tihhi kuyu

²¹ Kandihivi hañi Pita Jisas kiyimiyi pata nimavamba kitihumi, Aru miñga, krunavundi nandi ñiñgiñindu muvat nañ ñamba vana anditi kuñgi kuyivahin, sihinda muñimbiri anditi kuñgi kuyivahin, kamatataya ututa kuma timu, tamu arikinziñi tiñgiruramata ñimbiri sikwi kuñgi kuyivata, ambihañi vaha vahin. Mana pamata ñimbiri sikwi nuñandi ñamba vana ha kuñgi kuyivahin, vami.

²² Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ ambin, nañ kru ñamba vana kuma timu, tamu arikinziñi tiñgiruramata ñimbiri anditi nuñandi kuñgi kuyiva. Nañ ñamba vana andititi ndahara imutamut nuñandi ñamba vanandu kuñgi kuyiva. ²³ Indarimara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku maña, simbirasara nuñandi timbahiris miñamu hanandihin nu nanğa kuyu miñasirivasirivarim piri kindi.

18:10-11 Stt 48.16 nanğa, Sng 34.7 nanğa, Lu 19.10 nanğa, Jo 3.17 nanğa, 12.47 nanğa, Hi 1.14 * **18:10-11** Kru indarimit avi nanğa muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniñi kiyi. Jisas ambami, Krundu Ñiñi hama krunavundi ñamba vana andita siñgundimu haniniñ anğa miñirim payimi, vamba ambami, vandu. **18:15** Wkp 19.17 nanğa, Lu 17.3 nanğa, Ga 6.1 nanğa, Je 5.19-20 nanğa, 1 Pi 4.8 **18:16** Lo 19.15 nanğa, Jo 8.17 nanğa, 2 Ko 13.1 nanğa, 1 Ti 5.19 **18:17** Ro 16.17 nanğa, 1 Ko 5.9 nanğa, 5.13 nanğa, 6.1-6 nanğa, 2 Te 3.6 nanğa, 3.14 **18:18** Mt 16.19 nanğa, Jo 20.23 **18:19** Mt 28.20 nanğa, Mk 11.24 nanğa, Jo 14.23 nanğa, 15.7 nanğa, 1 Jo 3.22 nanğa, 5.14 **18:21** Lu 17.3-4 **18:22** Stt 4.24 nanğa, Mt 6.14 nanğa, Mk 11.25 nanğa, Kl 3.13

²⁴ Kamata timbahiris miņasirivasiriva simbira miņahi simbirasara muhaman nu kiyimiyi timbuta payimu. Kandihama timbahiris 10 milion miņami. ²⁵ Hara timbahiris miņami hañindu kimbi nguhu nandi maņgiyimi. Kamataharim aru miku hama ambami, Kru kaniman, nimburiņ, naņa ñiņisimiņ naņa nuņandi muhimimuhim sihananğa ngutira kru muņiniņ mut miņamu. Kamatu simbirasara saņiņiniņ yivurahitu, timbahiris ha miņata yaņ ngumara, vamba ambami. ²⁶ Kamavahi simbirasara saņ hama aru miku hamandu tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita nimavami, Yaņ sihingata tavirahanda. Timbahiris nandi miņamin haņandihin sihananğa kimbi nguriman huņindihi, vamba ambami. ²⁷ Kamavahi simbirasara saņ hamandu aru miku hamaņ mavindihi nuņ kuņgi kuyivami. Kamata timbahiris miņami haņandihinirim ndahara kindam, vamba ambami. ²⁸ Kamatihi simbirasara saņ hama tapirañi indihuta simbira kihiri miņandu miņga nuņandi 10 timbahiris taya miņami miņgaņ ngami. Kamata sikwitaya nuņ piņgwi nikiniki miņavandata ambami, Yandi timbahiris miņamana ha tihunzaņinzaņ ngu, vamba ambami. ²⁹ Kamatihi simbira kihiri miņandu hama nuņandi tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita ambami, Nandi timbahiris miņamin ha nguriman huņindihi yaņ sihingata tavirahanda, vamba ambami. ³⁰ Hara simbirasara saņ hama yakwirivarami. Uta simbira kihiri miņandu hamaņ kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. Kamatihi kandihañi kiņiņgiñi timbahiris miņami ha miņasirivami. ³¹ Kandihamata musa andihi kru simbira kihiri miņandu haņiniņ ngahu nuriņandi mavimbu avi mandimi. Kamatihi uta nuriņandi aru miku hamaņ muhimimuhim vana simbirasara saņ hama andimi haņiniņirim ambavaramu. ³² Kamatihi aru hama simbirasara saņ hamaņ uraramahi payihi ambami, Na simbirasara saņ ñamba miņga. Na yambirim mavimavi kuyu ambahana timbahiris yandi miņamana haņandihinirim kindam vata, naņ kuņgi kuyivasin. ³³ Yi naņ sihisihitisin. Hara mumindihi simbira kihiri miņandara ndamaņ sihisihimandisina, vamba ambami. ³⁴ Kamavata nuņandi aru miku hama simbirasara saņ hamarim kitiri kita ambami, Kru kañinda nguhu haņiniņindu kumaņgimbañi tamiman. Kamatin kandihañi kiņiņgiñi timbahiris miņami haņiniņ sihananğa aņga ngurimandi, vamba ambami. ³⁵ Siwimaña nandi, muņiniņindu ñamba vana kuņgi maņguyivirimandira ha, Yavandak nuņandi pihuyi kiyi hama nariņandi kuņgi ndahara maņguyivirimandi, vami.

19

*Navundi naņa kru miņasihiraramarama vanarim Jisas ambavarami
(Mak 10.1-12 naņa, Luk 16.18)*

¹ Jisas kuyu kaniniņiniņ ambavarata mituta, pirivisa Galili mitata pirivisa Judiarim kuku Jordan ndambukari indihumi. ² Kamatihi krunavundi sambu nu naņa umu. Kamatihi kandihambu kandi naņa haņiniņ miņavindamami. ³ Kamatihi Farisi, Jisas anditi ngim vata payimu. Harim Jisasiņ nimavamba kitihumu, Na pamata indarina. Kru muminğa nimburiņ saņinğa piņguvarahi. Kru kandihama ariņandi tikatika kuyu miņahandandi vaha, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas kimbi nimavami, Nari Gotindu aņgwimikiyi kuyu kindi haņandihin ngatiņgiruta mambaha ngandara. Kuyu kandiha nimavamba ambami, Kuha Got muhimimuhim tamata krunavundiņ musa miņami. Kamata andihi kru naņa navundi yivurhamu, vamba ambami. ⁵ Kamavata sihinda Got ambami, Harim kru hama yahata niņum niņuvaņ mitata nimburi naņa kihiri kindu. Kamata arikimbat kwirandimbat miņgiyataya

18:25 2 Kin 4.1 naņa, Neh 5.8 **18:34** Mt 5.25-26 **18:35** Mt 6.12-15 naņa, Mk 11.25-26 naņa, Ef 4.32 naņa, Kl 3.13 naņa, Je 2.13 **19:3** Mt 16.1 **19:4** Stt 1.27 naņa, 5.2 naņa, Mal 2.15 **19:5** Stt 2.24 naņa, 1 Ko 6.16 naņa, 7.2 naņa, Ef 5.21 naņa, 5.31

yivurahandu, vamba ambami. ⁶ Got ambami, harim arikimbat kitiŋgiti maŋgindu. Kwirandimbat miŋgiyataya maña kindu. Harim Got kahañami him haŋandihin kru mandaviham, vami.

⁷ Kamavahi Farisi haŋiniŋ Jisasiŋ ambamu, Kamatahara mumindihi Moses ariŋ tikaŋka kuyu ŋguta ambami, Kru aŋgwimikiyi yihimbivirata navundiŋ ŋguta piŋguvariti umi, vamba ambami, vamu. ⁸ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Nari tamahumbiri ŋiniŋ, harim Moses ŋgatarara andihi navundi piŋguvarandara. Hara kimangimañi kamata vana maŋgiyimi. ⁹ Nariŋ yi ambin, kru muminga, nimburi kru mamiŋaviŋgiritira saŋinanga piŋguvarahi. Kamata navundi mu urahi. Kru kandihamana nuŋambi navundi miŋaviŋgiriŋgiri vana andihi, vami. ¹⁰ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kandiha indarita Jisasiŋ nimavamba ambamu, Kru kandihamata vana miŋahandiriman vataŋgata, kindamindihi navundi maŋuram, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Kru sihananga kuyu kaniŋandihin mamiŋandu. Got kru minzavativatiŋ ndaya tikaŋka ŋguhi navundi maŋurandu. ¹² Nari indarimara. Kru muvitamuvita ŋiniŋ kita navundi maŋurandu. Muviraŋ niŋumiŋgati kavuhu nuriŋandi kwirandi ha ñambatimi. Muviraŋ kru kwirandimbisa tavihamu harim ñiŋi maŋgavuhu. Muvira Gotindu tiwiyi kiyihiyindu simbirarim indariramata nuriŋambi tikaŋka kuyu simahata navundi maŋurandu. Harim kru kuyu kaniŋandihin miŋiman virimandi hama miŋam, vami.

*Jisas ñiŋi haŋiniŋ mitira yi kiniyi payimu vami
(Mak 10.13-16 naŋga, Luk 18.15-17)*

¹³ Kandihiŋi hañi krunavundi ñiŋi sukisirambi haŋiniŋ timbuta Jisas kiyimiyi payimu. Nuŋandi kuma ha nuriŋandi kwirandi hañi tamata, Got naŋga kuyundavariti, nuriŋ ŋguramam vata andimu. Kamatihura nuŋandi simbirasara haŋiniŋ krunavundi kandihaŋiniŋ ambahimumu. ¹⁴ Kamatihi Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Mitira ñiŋi haŋiniŋ yi kini niñi payimu, nuriŋ karikari mandimara. Krunavundi Gotindu tiwiyi kiyimindaŋ vataŋgata, ñiŋi niŋiniŋ maña kiyimu, vami. ¹⁵ Kamavata kuma nuŋandiha ñiŋi haŋiniŋindu miku hañi tamami. Kamata kiyihandata kandi upi haŋu mitata umi.

*Kru ñaŋira ariku miŋga Jisas naŋga kuyundavarami
(Mak 10.17-31 naŋga, Luk 18.18-30)*

¹⁶ Kamatihi kru muminga Jisas kiyimiyi pata ambami, Ahusiki, yi avi vana pamata ŋandi andita sihaŋgiyiman, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Mumindihi na yaŋ avi vanarim kitihuna. Minzaminza Got taya avi. Hara sihaŋgiyiman vataŋgata, Gotindu tikaŋka kuyu taya miŋahandamangara, vami. ¹⁸ Kamavahi kru kandihamana Jisasiŋ nimavamba kitihumi, Tikaŋka kuyu pamatarim ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Tikaŋka kuyu kandihaŋiniŋindu kuyu nimata kindi. Krunavundiŋ mayivutatama. Kru na, navundi mamiŋaviŋgiri, naŋga navundi na, kru mamiŋaviŋgiri. Kipa mamiŋa, kru muŋiniŋ kuyusiŋhirata saŋinanga maŋgatiŋguru. ¹⁹ Naminavandu tiwiyi kiŋiŋgiñi nuriŋandi kuyu miŋahanda. Kamata nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihananga kruŋ ndahara miŋata maviñi tama, vami. ²⁰ Kamavahi kru ñaŋira hama ambami, Yi sihananga tikaŋka kuyu kaniŋiniŋ miŋahandandin. Hara yi pamata himiriminzikwi kirivitiŋ, vami. ²¹ Kamavahi Jisas ambami, Avinzikwi miŋga kiyiman vataŋgata, uta nandi

19:7 Lo 24.1-4 naŋga, Mt 5.31 **19:9** Mt 5.32 naŋga, Mk 10.11 naŋga, Lu 16.18 naŋga, 1 Ko 7.10-11 **19:10** 1 Ko 7.1-2 naŋga, 7.7-9 naŋga, 7.17 **19:12** 1 Ko 7.32-34 naŋga, 9.5 **19:14** Mt 18.2-3 **19:16** Mk 10.17 naŋga, Lu 10.25 naŋga, 18.18 **19:17** Wkp 18.5 naŋga, Lu 10.28 **19:18** Kis 20.13-16 naŋga, Lo 5.17-20 **19:19** Kis 20.12 naŋga, Wkp 19.18 naŋga, Lo 5.16 naŋga, Ro 13.9 naŋga, Ga 5.14 naŋga, Je 2.8 **19:21** Mt 6.20 naŋga, Lu 12.33 naŋga, Si 2.45 naŋga, 4.34-37 naŋga, 1 Ti 6.18-19

muhimimuhim sihanaŋga ŋguna mut miŋamu. Kamatu timbahiris ha miŋatuta muhimimuhim maniman saŋ haŋiniŋ ŋgu. Kamatirimana handa Gotindu pihuyindu avihimŋgim miŋimana. Kamata yi naŋga paŋi, vami. ²² Kru ŋaŋira hama muhimimuhim sambi sikwi naŋga miŋga. Harim kuyu kandiha indarihi nuŋandi mavimbu pimitihi umi. ²³ Kamatihi Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Yi nariŋ kandi ambin, kru timbahirisindu ariku miŋga Gotindu tiwiyi kiyiman vata aviri tamirimandi. ²⁴ Yi nariŋ sihinda ambin, kamel mikwiri sivirisiviri siki humbaŋi indiwirim, kru timbahirisindu ariku haŋiniŋ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim aviritamandu maŋa aviri mandamahi, vami. ²⁵ Nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kaŋandihin indarihu maviyahavarami. Kamata ambamu, Ara nindaya sihaŋgiyimandi, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas nuriŋ tihirata ambami, Kru maŋandihu. Hara Got muhimimuhim vana andihi, vami. ²⁷ Kamavahi Pita kimbi ambami, Ngana, ara ariŋandi muhimimuhim mitata nananŋga kindandariniŋ. Harim ara mum miŋimindaŋ, vami. ²⁸ Kamavahi Jisas ambami, Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim kihi yivurahimandi hiviyi, Krundu Niŋi miŋga aru niŋbi naŋgandita aru miku ndu minziminsi maka nuŋandi haŋi minzirimandi. Kamati yi naŋga kihiri kindandara narindahara, aru miku ndu minziminsi maka kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi tiŋgiruramatayi minzirimandira. Kamata Israel hatindu krunzapa kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi taya tiŋgiruramata haŋiniŋ karatamirimandira. ²⁹ Naŋga krunavundi sihanaŋga yambirim indarita, nuriŋandi tavi, niŋusinavaŋ, niŋuranavaŋ, niŋurimaŋgatiŋ, niŋisimiŋ, niŋuminiŋuvaŋ, naŋga nuriŋandi kiva mitamu haŋiniŋ sihinda muhimimuhim 100 miŋimandiyu. Kamata sihaŋgiyimandiyu. ³⁰ Hara kru kasirambu uyu haŋiniŋ sihindivu sikwi payimandiyu. Kamatu kru sihindivu payu haŋiniŋ kasirambu urimandiyu, vami.

20

Simbirasara wain kivayi simbira miŋamu niŋiniŋdu tih kuyu

¹ Jisas sihinda ambami, Yi kuyu ni kru kasiram vu kiyimandiyu niŋiniŋirim ambin. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru pirivisa niŋuva miŋga maŋa. Kivisihi nda kruŋ timbuhavuta patin yandi wain kiva niŋi simbira miŋamu vata umi. ² Kamata nuri naŋga kuyu simahata ambami, Simbira miŋitira musi hivindu timbahiris kumba naŋgananaŋga kiris nariŋ ŋguriman, vamba ambami. Kamata simbihi uta wain kiva nuŋandi haŋi simbira miŋamu. ³ Kamata kiyihandata 9 kilok viraŋi aru hama sihinda umi. Kamata tihirutihiru upi haŋi ŋgahi kru muvira saŋ taŋguvatata kiyimu. ⁴ Kamatihi ambami, Narindahara uta wain kivayi simbira miŋamara. Kamatihi simbira miŋimandiravu ŋgaharamata nariŋ timbahiris titiyi ŋguriman, vami. ⁵ Kamavahi umu. Kamata ina miriyi kiyihihhi, naŋga ina miŋgurim saŋgindaŋgumi hiriviyi aru hama sihinda aŋga uta siwimaŋa musa nda andimi. ⁶ Kamata kivititi 5 kilok tirimindihi sihinda uta kru muviraŋ ŋgahi tihirutihiru upi haŋi taŋguvatata kiyihu ambami, Nari mumindihi musi hivi nari niŋindaya saŋ taŋguvatata kiyihara kivititi, vamba ambami. ⁷ Kamavahi ambamu, Ariŋ kru muminaŋga simbira maŋguyi, vamba ambamu. Kamavahu ambami, Narindahara uta yandi wain kivayi simbira miŋamara, vamba ambami. ⁸ Kamata kivitititihhi, nuŋandi simbira miŋahuhu karatamandi hamaŋ ambami, Simbirasara haŋiniŋ uraramina patu timbahiris ŋgu. Sihindivu pata simbira miŋayu haŋiniŋ wisa ŋguta, kasiramiyi

19:23 Mt 13.22 naŋga, Mk 10.24 naŋga, 1 Ti 6.9-10 **19:26** Stt 18.14 naŋga, Jop 42.2 naŋga, Jer 32.17 naŋga, Sek 8.6 naŋga, Lu 18.27 **19:27** Mk 10.28 naŋga, Lu 5.11 naŋga, 18.28 **19:28** Mt 20.21 naŋga, 25.31 naŋga, Lu 22.30 naŋga, 1 Ko 6.2-3 naŋga, Sk 2.26 naŋga, 3.21 **19:29** Mk 10.29-30 naŋga, Lu 18.29-30 naŋga, Hi 10.34
19:30 Mt 20.16 naŋga, Mk 10.31 naŋga, Lu 13.30 **20:1** Mt 21.33 **20:8** Wkp 19.13 naŋga, Lo 24.15

pata miñayu hañiniñ ŋgu, vamba ambami. ⁹ Kamavahi kru kivititi 5 kilok pata simbira miñamu hañiniñ kumba nanngananga kiris miñamu. ¹⁰ Kamatihi kru simbira nurinḡwisa miñamu hañiniñ pata timbahiris sambu vaha miñimindañ vamba indarimu. Hara nurindahara kumba nanngananga kiris miñamu. ¹¹⁻¹² Kamata timbahiris miñamu hambu ŋgata kiva niñuva hama nañga kuyu miñgumu. Kamata ambamu, Kru ndañiniñ sihindiñu pata miñgiya hirivi taya simbira miñayu ndañiniñ timbahiris ariñ ŋguna maña nuriñ ŋguna. Ara kivisuñ nda kita simbira tikatika miñahariñ ariñ ina kirahimuhi pata kivitititi, vamba ambamu. ¹³ Kamavahu kiva niñuva hama kuyu kanduha indarita simbirasara muhamañ ambami, Yambiha, yi nañ ñamba vana mañandin. Nanañga, timbahiris kumba nañga kirisirim kuyu simahariñ. ¹⁴ Nandi timbahiris ni miñata uhu. Yi yambi piritamata nañ timbahiris ŋgwin maña, sihindiñu sikwi payi ndamañ ndahara timbahiris siwimañanda ŋgwin. ¹⁵ Niñandihin yandi simbira. Harim yandi indarimitiyi timbahiris yandi ni mambaha tiñgiruhin. Yi nuriñ avi musa andihin yambirim mumirim kitiri kina, vamba ambami. ¹⁶ Kamata Jisas ambami. Kamata maña, kru sihindiñu sikwi kindu hañiniñ kasirambu patu, kasirambu kindu hañiniñ sihindiñu sikwi kiyimandiñu, vami.

*Kwiriñimbiri kimuta aña yahamiriman vami
(Mak 10.32-34 nañga, Luk 18.31-33)*

¹⁷ Jisas Jerusalemirim umi. Kamata nuñandi 12 simbirasara hañiniñ timbuta muvu umi. Kamata uhuhu kwibi hiniñgin nuriñ ambami, ¹⁸ Nari indarimara. Musi ara Jerusalem yawimindañ. Kamatiriñ Krundu Niñiñ Gotiñ kirañinḡuhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nañga tikatika kuyundu mirimba nañga hañiniñindu kumañgimbañi tamimandiñu. Kamata nuñ ŋgatiñgiruta yivutatamatamarim kuyu kahañirimandiñu. ¹⁹ Kamata krunzapa muñiniñindu kumañgimbañi tamimandiñu. Kamatu nuñ kandihañiniñ ambasuvata piñgirawisita, ahuandiñi yivuwirimbimandiñu. Kamatu arikiñgivi kita kwiri hañi aña yahamirimandi, vami.

*Jems nañga Jon aru miku yivurahimindañ vata andimu
(Mak 10.35-45)*

²⁰ Kiyihandata, Sebedindu niñisim arikimbat, nañga niñum Jisas kiyimi payimu. Kamata niñum tanda mikwimikwinita Jisasiñ ambami, Nañ muhimirim kitwiriman, vami. ²¹ Kamatihi Jisas nuñ nimavamba kitihumi, Na muhimirim pirikina, vami. Kamavahi navundi hañambi Jisasiñ ambami, Na aru miku yivurahata, yandi niñi arikimbatin ambina, mu nima nandi kuma kandi sambavu minziti, mu nima nandi kuma kakayi sambavu minzim, vata pirikini, vami. ²² Kamavahi Jisas kuyu kanduha indarita ambami, Kitihura vana niñandihindu sapa ha mañgamangarandara. Nari arikimbat, kuku kuvirahuvira vuñgi yi kuviriman hañi nari kuvirimandira vaha, vami. Kamavahi arikimbat nuñ ambamu, Ara andihariñ, vamu. ²³ Kamavahu Jisas arikimbatin ambami, Nari yandi kuku kuvirahuvira vuñgi hañi kuvirimandira. Hara yihiramahi ninimbaha taya kandi sambavu minziti, ninimbaha taya kakayi sambavu minziminzi simbira niñandihin yandima. Minziminzi maka kandihañiniñ krundu, yandi Yavandak siwitamami niñiñ, vami. ²⁴ Kamatihi Jisasiñdu 10 simbirasara hañiniñ niñusi niñura kandihamatimu kuyu ha indarita, arikimbatirim kipuhiputimu. ²⁵ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ uraramahi payihu ambami, Nari ŋgandara. Aru miku muyindu hañiniñ nuriñandi krunzaparim ariñandi kuyu taya indarimu vata tikatikatanangarandu. Nañga nuriñandi kru aru hañiniñ, krunavundi nuriñandi kuyu sihananga miñahandamu vata, tuvirandu.

20:16 Mt 19.30 nañga, Mk 10.31 nañga, Lu 13.30 **20:18** Mt 16.21 nañga, 17.22-23 **20:21** Mt 19.28 nañga, Lu 22.30 **20:22** Mt 26.39 nañga, 26.42 nañga, Mk 14.36 nañga, Jo 18.11 **20:23** Mt 25.34 nañga, Si 12.2 nañga, Ro 8.17 nañga, 2 Ko 1.7 nañga, Sk 1.9 **20:25** Lu 22.25-26

26 Hara kandihamata vana ha nari nanğa manğiyim. Nariñandi ñiñgiñindu kru muvat aru miñğa kiyiman virimandi hama, nariñandi simbirakara miñğa kiyim.
 27 Kru mikuyi kiyiman virimandi hama, nariñandi simbirakara sañ miñğa kiyim.
 28 Kamata maña Krundu Ñiñi hama krunavundi niñambirim simbira miñamu vata mambayimi. Simbira miñata nuñandi kwirandi ha nuñambi nguta kimuta krunavundi sambı mut miñitini vata payimi, vami.

*Jisas kru arikimbat tamiñga ñumi ñiniñ miñavindamami
 (Mak 10.46-52 nanğa, Luk 18.35-43)*

29 Jisas nanğa nuñandi simbirasara hañiniñ piñu aru Jeriko mitata umu. Kamatiñu krunavundi sambı sikwi nuri nanğa umu. 30 Kamatiñu kru arikimbat kwimbi tivi hañi minzita kiyimu. Arikimbat kandihaniniñ tamiñga ñumi ñiniñ. Harim Jisas payi vahu indarita kuyu kimbañi pativat ambamu, Aru miñğa na Devit Niñuñiñgi. Na ariñ sihiñga, vamu. 31 Kamavahu krunavundi indarita arikimbatıñ ambahimuta ambamu, Mıka nariñandiha satimimara, vamu. Kamavahura arikimbat sihinda sihinda kuyu kimbañi ambamu, Aru miñğa na Devit Niñuñiñgi, na ariñ sihiñga, vamu. 32 Kamavahu Jisas tanğuramata arikimbatıñ ambami, Yi nariñ pamatiriman, vami. 33 Kamavahi arikimbat kimbi ambamu, Aru miñğa, ariñandi tamiñga niñiniñ miñavihiri, vamu. 34 Kamavahu Jisasiñ arikimbatirim mavindimi. Kamata kumandamata arikimbatıñdu tamiñga hañi timbusarahi, sariwayi ñandiñ tamiñga nuriñandi hañiniñ avindihi tihirañamu. Kamatihi arikimbat Jisas nanğa umu.

Jisas Jerusalem yivurahata krunavundiñ kuyu ngumi

21

(Sapta 21—25)

*Jisas Jerusalem aru miku indiwimañandimi
 (Mak 11.1-11 nanğa, Luk 19.28-40 nanğa, Jon 12.12-19)*

1-2 Jisas nanğa nuñandi simbirasara hañiniñ Jerusalem yivurahirimindiñu ariñindimi. Kamata Apu Oliv tamayi yahuta piñu Betfage yivurahamu. Kamata Jisas simbirasara arikimbatıñ simbita nimavami, Piñu kututa ngariñ ndañi umara. Uta sikwitaya ngitira donki mu siki timburamitu kiyimandi, ñiñi nuñandi handahara nu nanğa kihiri kiyimandi. Siki ha kuyivata arikita yi kiyiman niñi timbuta payimara. 3 Kamatira kru mumıñga nariñirim kuyu mu ambıtiñgata ambamara, Donki arikita niñiniñ, Aru hama simbira nanğa, vamba ambamara. Kamavitira sikwitaya simbiti arikita payimandiyu, vami. 4 Kanımata vana yivurahami niñandiñirim kuha kru Gotıñdu kuyu miñata ambavaravara miñğa kuyu nimata ambami ha kandısikwisikwi yivurahami. Nimavamba ambami, 5 Saion hati krunavundirim kuyu niñandiñin ambavaramara, Niñgamara. Nariñandi aru miku nıma payi. Nu kru ñimbi manıman hama payimañandi. Kamata donki himba muniñi minzi. Nu donki miwiri niñi minzita payi, vami.

6 Kamata simbirasara arikimbat uta Jisas ambami maña andimu. 7 Kamata donki niñum nanğa ñiñi ha timbuta payimu. Kamata arikimbat nuriñandi mikwiri kuta hañiniñ donkindu kuti hañi yivutihumu. Kamatiñu Jisas kimba hañi minzimi. 8 Kamatihi krunavundi sambı nuriñandi mikwiri kuta hañiniñ siharanzihara kindimbat hañi yivutihumu. Kamatiñu muvira ahumakamaka miki nanğa hañiniñ tahirandahira kindimbatıñi tamamı. 9 Kamatiñdi krunavundi Jisasiñdu kasiram

20:26 Mk 10.43-44 nanğa, Lu 9.48 20:26 Mt 23.11 nanğa, Mk 9.35 nanğa, Lu 22.26 20:28 Lu 22.27 nanğa, Jo 13.14 nanğa, Fl 2.7 nanğa, 1 Ti 2.6 nanğa, Ta 2.14 nanğa, 1 Pi 1.19 20:30 Mt 9.27 nanğa, 15.22 21:3 Mt 26.18 21:5 Ais 62.11 nanğa, Sek 9.9 nanğa, Jo 12.15 21:8 2 Kin 9.13 21:9 Sng 118.25-26 nanğa, Mt 23.39

ndambu umu ndañiniñ nanğa sihindi payımu niñiniñ, sihananğa nimavamba tanğuvıhumu, Devit Niñuñingirim kinziñizitim. Kru Aru nimandu ñimbiyi payımı nıman, Got nuñ avındamam. Got kimbayıdu sikwi nımarım kinziñizitim, vamu.

¹⁰ Jisas Jerusalem indihui, pıhu aru hañıdu krunavundi sihananğa ngata pındırata nimavamba kitıhumu, Kru kanıma ninındımbanzıkwı, vamu. ¹¹ Kamavahu krunavundi nu nanğa umu hañiniñ ambamu, Nu Jisas, kru Gotıdu kuyu miñata ambavaravara miñga. Pıhu Nasaret, pırivisa Galilıdu miñga payı, vamu.

Timbahiris simbira miñahu piñguvarami

(Mak 11.15-19 nanğa, Luk 19.45-48 nanğa, Jon 2.13-22)

¹² Jisas Gotıñ kirañinguhu tavi hañıdu upıyi indihumi. Kamata kru kandıhañu timbahiris simbira miñamu hañiniñ sihananğa piñguvarami. Kamata kru timbahiris tivırandu hañiniñıdu pina hañiniñ, nanğa kava tamahuhu mut miñandu hañiniñıdu minziminzi maka hañiniñ miñasingıvarami.* ¹³ Kamata nurıñ ambami, Gotıdu anğwimikiyi nimavamba ambami, Yandı tavi niñañdihin yi nanğandaya kuyundavaravara tavi kiyımandı, vamba ambami. Hara nari andihara kru kurıhahuriha nanğa kipa nanğa hañiniñıdu sipirusipıru upi maña kiyı, vami. ¹⁴ Kamata Jisas Gotıñ kirañinguhu tavi hañıdu upıyi kiyımi. Kamatıhi tamıñga ñumi nanğa tanda ñamba hañiniñ nu kiyımiyi payıhu nurıñ miñavındamami. ¹⁵⁻¹⁶ Hara Gotıñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ nanğa tıkatıka kuyundu mirimba nanğa hañiniñ, Jisas muhimimuhım avinzıkwı sihirami hañiniñ ngamu. Nanğa ñiñisırambi Gotıñ kirañinguhu tavi hañıdu upıyi kita nimavamba tanğuvıhumu, Nari Devit Niñuñingirim kinziñizitimara, vahu indarımu. Harım nurıñ kitıritıhi, Jısañıñ nimavamba kitıhumu, Na ñiñisırambi niñiniñ kuyu ambayu ni indarina, vamu. Kamavahu Jisas kimbı ambami, Ara yi indarın. Hara nari kuyu ni Gotıdu anğwimikiyi ngatıngıruta mambaha ngandara. Devit Gotıñ ambami, Ñiñi sukisırambi nandı ñimbi tıhuyahandu, vamba ambami, vami. ¹⁷ Kamata Jisas nurıñ mitata pıhu aru hañıdu tapırañi pındıhami. Kamata anğa pata kandıhıvi hañi Betani kiyımi.

Jisas ambahi ahu fik ha kwiriñandimi

(Mak 11.12-14 nanğa, 11.20-24)

¹⁸ Kamata kivısuñ nda Jisas sihinda pıhu aru hañi anğa uhi, nuñ avıhatımi. ¹⁹ Kamata kındi tıvi hañi ngahi ahu fik muñandihin kiyıhi arihañi umi. Hara ngahıra kandıhañi kandı mañgiyimi. Miki hañiniñ ndaya kiyıhu ahu fik hañandihiniñim ambami, Na sihinda kandı mandamirimana, mañinganzıkwı, vami. Kamavahi sarıwayıñandı ahu fik hañandihin kwiriñandimi. ²⁰ Kamatıhi nuñandı simbirasara hañiniñ kandıha ngata pındıramu. Kamata nimavamba kitıhumu, Pamatıhi ahu fik niñandihin sarıwayıñandı kwiriñandı, vamu. ²¹ Kamavahu Jisas kimbı ambami, Nariñıñ yi kandı ambin, nari indarımangarata, nariñandı indarimit arıkita mañgiti, yi ahu fik niñandihin andın maña narındahara sıwımaña musa andihara. Nanğa kandı vana nındaya mañandihara. Apu ndañandihin nimavamba ambıtıra, Na yahamırata kumbıtıhuta añakiñguku ndañi miñgu vamba ambıtıra, ambahara maña andıhi. ²² Ara indarımangarata Got nanğa kuyundavarımandıra ha, muhimimuhım miñirim ambirimandıra ha, nari miñimandıra, vami.

21:11 Mt 21.46 * **21:12** Kava nanğa muhimimuhım, kru mut miñandu hañiniñ, kandıhañiniñ Gotıñ kirañinguhu upıyıdu. Kru muvıra muhimimuhım kirañinguhu upıyi kındi hañiniñ mut miñirim, timbahiris kirañinguhu nduyı taya mut miñandu. Rom nanğa Grikıdu timbahirisıyi mut mamıñandu. **21:13** Ais 56.7 nanğa, Jer 7.11 nanğa, Mk 11.17 nanğa, Lu 19.46 **21:14** 2 Sml 5.8 nanğa, Ais 35.5-6 **21:15-16** Sng 8.2 **21:19** Lu 13.6 **21:21** Mt 17.20 nanğa, Lu 17.6 nanğa, Jo 14.12 nanğa, 1 Ko 13.2 nanğa, Je 1.6 **21:22** Mt 7.7-11 nanğa, 18.19 nanğa, Mk 11.24 nanğa, Lu 11.9 nanğa, Jo 14.13-14 nanğa, Je 5.16 nanğa, 1 Jo 3.22

*Jisasij nin ndimbanzikwi aru ñimbi ngumi vamba kitihumu
(Mak 11.27-33 nanğa, Luk 20.1-8)*

²³ Jisas Gotiñ kirañinguhu tavi hañindu upiyi indihuta krunavundiñ ambaramami. Kamatihi Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanğa Israel hatindu aru miku hañiniñ payimu. Kamata Jisasij nimavamba kitihumu, Na ñimbi kanñandihin pañundu miñata kanimata vana ni andina. Nanğa nindimbanzikwi ñimbi nguta ambahi kanimata simbira miñana, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Yindahara nariñ muhimirim kitiwiriman. Kamatin kimbi yañ kandi ambitira ngatanda, yi nariñ yañ ninimbaha taya ñimbi nguhi simbira miñandinirim ambitin indarimandira. ²⁵ Jon krunavundiñ kukuyi miñangirundi vana ha pañindu miñami. Kandiha Gotindu pihuyindu vana vaha, mana krundu vana taya vaha, vami. Kamavahi nuriñambi masamasa ambamu, Ara Gotindu pihuyindu vana vitiriñ ariñ nimavamba kitiwirimandi, Ara mumindihi nuñambirim mañindarimañgarandara, vamba ambirimandi. ²⁶ Hara kañandihin krundu vana vatangata krunavundirim piñitivimi. Krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga vamba ambandundihi, vamu. ²⁷ Kamavata Jisasij ambamu, Ara mañgandarñ, vamu. Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Yindahara ninimbaha taya yañ ñimbi nguhi simbira kanñandihin miñandinirim nariñ mañambiminda, vami.

Kru mumingandu ñiñi arikimbatindu tih kuyu

²⁸ Kamata Jisas sihinda Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanğa Israel hatindu aru miku hañiniñ ambami, Nari pamata indarimitara. Kru muminganda kru ñiñi nuñandi arikita. Nuñandi ñiñi niwisa hamarim uta ambami, Yandi ñiñi, musi uta wain kiva ndañi simbira miña, vamba ambami. ²⁹ Kamavahi ñaniñ ambami, Yañ yakwiriti, vamba ambami. Hara kiyihi nuñandi indarimit hambu tivirahi umi. ³⁰ Kamata niñuva uta ñiñi muhamarim siwimaña kuyu nda ambahi ñiñi hama ambami, Yava urimani, vamba ambami. Hara mañumi, vami. ³¹ Jisas kamavata ambami, Ñiñi arikimbat hañindu ninindaya niñuva ambami maña andimi, vami. Kamavahi ambamu, Kima hama, vamu. Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Nariñ yi kandi ambin, kru gavaman ndamarim timbahiris miñamiña hañiniñ, nanğa navundi kru miñaviñgiriñgiri hañiniñ wisa Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ³² Jon nari kiyimarañi yivurahata nariñ tititi vana taya isihuramami, hara nuñirim mañindarimañgaramara. Kru gavaman ndamarim timbahiris miñamiña hañiniñ, nanğa navundi kru miñaviñgiriñgiri hañiniñ niñambirim indarimañgaramu. Kandihamata vana andihu ngamara, hara nariñandi indarimit hambu tivirahi niñambirim mañindarimañgaramara, vami.

*Kru ñamba niñiñ wain kiva karatamandu hañiniñindu tih kuyu
(Mak 12.1-12 nanğa, Luk 20.9-19)*

³³ Jisas aru miku hañiniñ sihinda ambami, Sihinda tih kuyu muñandihin indarimara. Kru muminganda wain kiva miñami. Kamata tapa hañandihin timbayi tama tañgirata arindihuyivimi. Kamata kiva tungi hambu wain kiris tañgususivusirim kumba kayivata musa miñata, kru kita kiva ha karatamatamarim tavi kuta ñandi tihumi. Kamata kru muvira simbira miñimandiyu vata kiva ha nuriñandi kumañi tamami. Kamata pihu mu kutañi umi.* ³⁴ Kamata wain hañiniñ kandi tamirim andimi. Kamatihi nuñandi simbirasara sañ muvirañ uta kiva simbira miñamiña hañiniñ kiyuyi nuñandi wain mindi miñamu vata simbihi umu. ³⁵ Kamatihi kru

21:23 Jo 2.18 **21:26** Mt 14.5 nanğa, 21.46 nanğa, Mk 6.20 nanğa, Lu 20.6 **21:28** Lu 15.11 **21:32** Lu 3.12 nanğa, 7.29-30 **21:33** Mt 25.14 * **21:33** Wain kivandu tih kuyu niñandihin, Jisas Aisaia 5.1-2yi ngami. Got krunavundi Israelñ andimirim tih kuyu. Tih kuyundu sapa ha nimata. Kiva niñuva hama Got. Wain kiva ha krunavundi Israel hati. **21:35** Mt 22.6

kiva hañi simbira miñandu hañiniñ simbirasara sañ hañiniñ miñata, muhamañ yivuta, muhamañ yivutatamahu kimuhi, muhamañ timba kavaramu. ³⁶ Kamatihi kiyihandata kiva niñuva hama sihinda nuñandi simbirasara sañ muvirañ simbihi nuri kiyimuyi umu. Kimañgimañi simbimi hañiniñ tarativirata sambimari simbimi. Kamatihi kivayi simbira miñamu hañiniñ simbirasara sañ kandihañiniñ ndahara siwimaña musa nda andimu. ³⁷ Kamatihi kita kiva niñuva hama nuñandi ñiñi timbanzikwiñ simbihi nuri kiyimuyi umi. Niñuva ambami, Yandi ñiñi niñandu kuyu indarimandiyu, vamba ambami. ³⁸ Hara kru kiva hañi simbira miñandu hañiniñ ngahu ñaniñ payihi nuriñambi masamasa kuyundavarata ambamu, Kru nima niñuvandu muhimimuhim nu miñimandi. Harim nuñ yivutatamata, niñuvandu kiva ni ara miñim, vamba ambamu. ³⁹ Kamavata kru hamañ miñahandata piñgiritu uta kiva tapa kut hambu kavarahu indihuhi yivutatamahu kimumi. ⁴⁰ Harim muyivi kiva niñuva hama pata kru nuñandi kiva hañi simbira miñandu hañiniñ pamata musa andirimandi, vami. ⁴¹ Kamavahi nuñ ambamu, Kru ñamba kandihañiniñ piñgarimandi. Kamata wain kiva ha miñata kru muñiniñ nguti karatamirimandiyu. Kamata ñaña miñamiña tiwimiyi yivutihiruramata nuñ ngumandiyu, vamu. ⁴² Kamavahu Jisas nuriñ nimavamba kitihumi, Nari Gotindu angwimikiyi kuyu mandambu niñu ngatiñgiruta mambaha ngamara. Kuyu kandiha ambami, Timba tavi tihutiha hañiniñ ñamba vata tivimbu tamamu. Timba kandiha tihu tavi tapa miñahandahandandu timba avi ñandi kiyi. Aru hama nuñambi kandihi ha andihi yivurahahi ara ngahariñ avindimbanzikwi kiyi, vamba ambami. ⁴³ Kamataharim nariñ yi ambin, kuha nari Gotindu tiwiyi kiyimara. Hara nariñ Got tihimitata krunavundi muñiniñ miñimandi. Kamati nuñandi tiwiyi kita, nuñandi kuyu taya miñahandirimandiyu. ⁴⁴ Kamata kru timba himba kandihañi miñgata yivirimandi hama punzi hañiniñ yivurivumbirimandi. Hara timba kandiha kru ngimba muyi miñgata yivirimandi ha, timba ha kru kandihamañ yiviti miñindirimandi, vami.*

⁴⁵ Kamavahi Gotiñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ nañga Farisi tih kuyu kandiha indarita ambamu, Ni ariñambiriminzikwi ambi, vamu. ⁴⁶ Harim Jisasiñ miñahandimindañ nzikwi vata andimu. Hara krunavundi Jisasirim kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piñitumu.

22

Kru nañga navundiñ miñavisihuramata ñahuraviravindu tih kuyu

(Luk 14.16-24)

¹ Jisas sihinda aru miku hañiniñ tih kuyu mu nguta nimavami, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku mumingandu maña. Kru ñiñi nuñandi hama navundi uririmindihi, aru miku hama ñahuravimi. ³ Kamata timu kandihañi payimandiyu vata kruñ ambami. Kamata ñaña hivi hañi nuñandi simbirasara sañ hañiniñ uta kru kandihañiniñ timbuta payimara vata simbihi umu. Kamatihi uta ambahu payivayirim yakwirivarata mambayimu. ⁴ Kamatihi sihinda nuñandi simbirasara sañ muvirañinzikwi simbita ambami, Uta kru ambasimin hañiniñ nimavamba ambamara. Ngamara, nu nuñandi bulmakau kru muvira nañga sihim muvira kwirandi nañga hañiniñ ndahara yivutatamata ñaña nuñandiha siwitami. Kamataharim

21:38 Mt 27.18 **21:39** Hi 13.12 **21:42** Sng 118.22-23 nañga, Ais 28.16 nañga, Mk 12.10 nañga, Si 4.11 nañga, Ro 9.33 nañga, Ef 2.20 nañga, 1 Pi 2.6-8 **21:44** Ais 8.14-15 nañga, 60.12 nañga, Dan 2.44-45 nañga, Sek 12.3 nañga, 1 Pi 2.8 * **21:44** Kru indarimit avi nañga muvira ambandu. Kuyu Matyu 21.44yi kindi niñandihiñ Matyu mayihimbivirami. Sihindivu kru mumingga yihimbivirami, vandu. Luk 20.18yi ngamara. **21:46** Mt 21.11 nañga, 21.26 nañga, Lu 7.16 nañga, Jo 7.40 **22:4** Mt 21.36

pata ñamara, vamba ambamara, vamba ambami. ⁵ Kamavahi aru miku hamandu simbirasara sañ hañiniñ uta kru hañiniñ ambami maña ambavaramu. Kamatihura nurinandi kuyu mañindarita singunzingu umu. Muhama nuñandi kivayi umi. Muhama nuñandi timbahiris simbira miñirim umi. ⁶ Hara muvira, aru miku hamandu simbirasara sañ hañiniñ miñahandata sihuminguyu nguta yivutatamahu kimumbiramu. ⁷ Kamatihu aru miku hamañ kitiritihi nuñandi sañganzara hañiniñ simbihi umu. Uta kru nuñandi simbirasara sañ yivutatamamu hañiniñ sihananga yivubarahu kimuta mitumu. Kamata nurinandi pihu aru ha kiramu. ⁸ Kamata aru miku hama nuñandi simbirasara sañ hañiniñirim ambami, Kru nañga navundiñ miñavisihuramata ñahuraviravindu ñaña siwi kiyi. Hara kru uraramasimin hañiniñ aviniñ ma, harim pata mañirimandiyu. ⁹ Kamataharim kwimbihingiriñi uhuhu kru sihananga ngimandira hañiniñ, uraramitira timu niñi payimu, vamba ambami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara sañ kandihaniñ kwimbi sihanangayi singunzingu uhuhu krunavundi ngamu hañiniñ yivutihuramamu, krunavundi ñamba niñiñ nañga aviniñ. Kamatihu pata ñirim minzihi tavi ha yavurimi. ¹¹ Kamata krunavundi minzita kiyihuhu, aru miku hama nurin ngirim indihumi. Kamata ngahira kru mundama mikwiri avi kru nañga navundiñ miñavisihuramata ñahuravindu hiviyi tamandu ñandi mandamami. ¹² Kamatihu aru miku hama kitihumi, Yambiha, na mumindihi mikwiri avinandiñ mandamimat pindihana, vamba ambami. Kamavahira kru hamandu kuyu mañgiyimi. ¹³ Kamata aru miku hama simbirasara sañ hañiniñirim nimavamba ambami, Nuñandi kuma tanda ni simahata kavaritira tapira kivimingwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimingwi kandihani irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami. ¹⁴ Kamavata Jisas ambami, Indarimara, Got krunavundi sambu uraramandi. Hara minzavativatin ndaya pindihavindiharim yihiramandi, vami.

*Timbahiris Sisariñ nguhu vaha mana mambaha nguhu
(Mak 12.13-17 nañga, Luk 20.20-26)*

¹⁵ Kamata Farisi uta Jisasiñ kindimbuhirata ngatingurimindañ vata kuyu ñamu. Jisasiñ kuyusihiritirin kuyu aka vu ambiti, nuñandi kuyu kandihani nuñ ngatingurimindañ vata indariramamu. ¹⁶ Kamata nurinandi simbirasara hañiniñ nañga Herotinduyindu kru muvirañ simbihi, Jisas kiyimiyi uta nuñ ambamu, Ahusiki, ara nañ ngandariñ, na kanditaya ambavava miñga. Kamata krunavundiñ kuyu kanditaya Gotindu vana ambavarandana. Na kru mumingarim ndahara mambiñitundana. Na kruñ kuyu siwimaña ndaya ambaramandana, ñimbi nañga niñiñ nañga ñimbi maniman niñiñ. ¹⁷ Kamataharim ariñ ambina ngim. Na pamata indarina, Sisariñ timbahiris nguhariñ vaha, mana mambaha nguhariñ, vamu. ¹⁸ Kamavahura Jisas nurinandi indarimit ñamba ha atinda ngami, harim ambami, Kru kuyusihirimbihipiha nari, yañ mumindihi kuyusihirim andira. ¹⁹ Yañ timbahiris tamandara muha isihuramitira ngitin, vami. Kamavahi timbahiris miñgiya kiris taya nu kiyimiyi miñata payimu. ²⁰ Kamatihu Jisas nurin nimavamba kitihumi, Niñbi nañga kipumika ni ninindu, vami. ²¹ Kamavahi ambamu, Sisariñdu, vamu. Kamavahu ambami, Sisariñdu him Sisariñ ngumara, Gotindu him Gotin ngumara, vami. ²² Kamavahi kuyu kandihana indarita pindirata, nuñ mitata umu.

*Jisasiñ Sadyusi kru kimuta anga yahamiramirarim kitihumu
(Mak 12.18-27 nañga, Luk 20.27-40)*

²³ Kandihivi hañindaya Sadyusi Jisas kiyimiyi payimu. Kandihanjiniñ ambarasimu, Kru kimundu hañiniñ aña mayahamirimandiyu, varasimu. Harim Jisasniñ nimavamba kitihumu, ²⁴ Ahusiki, Moses ambami, Kru muminga ñiñi mañgavimat kwimitingata, nimburiñ niñura urata ñiñi kaviti, niñusindu krunzapa ha manzingundimi, vamba ambami. ²⁵ Kuha ariñandi ñiñgiñi kru minza susukiyindu taya kuma timu, tamu arikinzipi tinggiruramata vat kirasimu. Kamata Kima hama navundi urata kita kimumi, hara ñiñi mañgavumi. Harim niñura Yangiv hama navundi kandihanambiñ urami. ²⁶ Kamatihi niñura Yangiv hama ndahara ñiñi mañgavimat kimumi. Kamatihi Kari hama ndahara siwimañañda ñiñi mañgavimat kimumi. Kamatataya uta imbi, Imbima hama ndahara kimumi. ²⁷ Sihananga kimuta mituhu, kita imbi navundi hañambi kimumi. ²⁸ Harim na amba. Kru kimuhimu hañiniñ aña yahamirimandiyu tiwimiyi navundi hañambi nin nimburi sikwi niñusi niñura kuma timu, tamu arikinzipi tinggiruramata hañindu nimburi kiyimandi. Ngandana, nuri sihananga nuñ uramu, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi ambami, Nari Gotindu aṅgwimikiyi kuyu kindi hañandihin mambaha ngandara. Naña nari Gotindu tikatika ndahara mañgandara. Kamataharim nari kuyu kirivu ambara. ³⁰ Gotindu kutikara nuñandi pihuyi kindu hañiniñ navundi mañurandu. Siwimaña ñandi, krunavundi kimuhimu hañiniñ aña yahamirimandiyu hiviñi, kru hañiniñ navundi mañurimandiyu. Kamatu navundi kru mayawirimandiyu. ³¹ Hara kru kimuta aña yahamirimandiyu vava vana niñandihinirim nariñ kitwiriman. Nari Gotindu aṅgwimikiyi kuyu kindi hañandihin ngatingiruta mambaha ngandara. ³² Got ambami, Yi Got. Yandi ñimbi Abraham, Aisak, naña Jekop tihuyahandu, vamba ambami, vami. Kamavata sihinda ambami, Krunavundi kimuta sava humbañi kindu hañiniñ Gotindu ñimbi mandihuyahandu. Hara krunavundi sihangindu hañiniñ Gotindu ñimbi tihuyahandu. Abraham, Aisak, Jekop ndahara sihangindu, vami. ³³ Kamavahi krunavundi nuñandi kuyu kandiha indarihu maviyahavarami.

Gotindu tikatika kuyu kimañgimanziñkiwi
(Mak 12.28-31 naña, Luk 10.25-28)

³⁴ Kamata Farisi Jisas Sadyusiñ kuyu hindi miñayihñ vava kuyu indarimu. Kamataharim nu kiyimiyi payimu. ³⁵ Kandi ñiñgi hañi tikatika kuyu miñasirivasiriva muminga ndahara kiyimi. Harim kandihama Jisasirim ambiti ngitin vata nimavamba kitihumi, ³⁶ Ahusiki, tikatika kuyu pamata kuyu sikwi kimañgima, tikatika kuyu muvirañ sihananga tarativirañi, vami. ³⁷ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Nari Gotiñ miñata maviñi tamamara, ariñandi Aru niñañ. Nari nuñ nariñandi maviñguku naña, nariñandi maviñiñi naña, nariñandi indarimit naña miñata maviñi tamamamara. ³⁸ Tikatika kuyu kaniñandihin aru, naña kimañgimanziñkiwi. ³⁹ Naña tikatika kuyu siwimaña muha niñandihin. Nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihananga kruñ ndahara miñata maviñi tama. ⁴⁰ Kuyu arikita kaniñiniñ kuyu muvirandu kuyu sapa. Gotindu tikatika kuyu sihanangandu kuyu sapa. Naña kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñ kuyu yihimbiviramundu kuyu sapa, vami.

Jisas Farisiñ kru Got yihiramami hamarim kitihumi
(Mak 12.35-37 naña, Luk 20.41-44)

⁴¹ Farisi tihiruta kiyihuhu Jisas nuriñ nimavamba kitihumi, ⁴² Nari kru Got krunavundi nuñandiñ aña miñimandi vata yihiramami hamarim nari pamata

22:23 Si 23.8 22:24 Lo 25.5 22:29 Jo 20.9 22:30 1 Jo 3.2 22:32 Kis 3.6 naña, Mt 8.11 naña, Mk 12.26 naña, Lu 20.37 naña, Si 7.32 22:33 Mt 7.28 22:37 Lo 6.5 naña, 10.12 naña, Lu 10.27 22:39 Wkp 19.18 naña, Mk 12.31 naña, Ro 13.9 naña, Ga 5.14 22:40 Mt 7.12 naña, Ro 13.10 naña, Ga 5.14 naña, 1 Ti 1.5 22:42 Jo 7.42

indarira. Nu ninindu ñiñi, vami. Kamavahi nuñ nimavamba ambamu, Nu Devit niñuññgi, vamu. ⁴³ Kamavahu Jisas nurinñ nimavamba kitihumi, Hara mumindihi Gotindu Maviññi nuñ indarimit nguhi, Devit kru kandihamarim ambami, Yandi Aru miñga vami. Kamavata Devit nimavamba ambami, ⁴⁴ Aru hama yandi Aru hamañ ambami, Na yandi kuma kandi samba nimbu minzirimana. Kamatina nandi miku hañiniñ tamitin nandi tiwiyi kiyimandiyu, vamba ambami. ⁴⁵ Nari ngamara. Devit nuñambi kru kandihamarim ambami, Na yandi Aru miñga vamba ambami. Hara pamatarim kru kandihama Devit niñuññgi, vami. ⁴⁶ Kamavahi muvat ndahara Jisasiñ kuyu kimbi mañambami. Kamata kandihivi hañi kita, Jisasiñ muhim vanarim kitihuhitihurim piñitumu.

23

*Farisi nañga tikatika kuyundu mirimba nañga niñiñ ndu vana
(Mak 12.38-39 nañga, Luk 11.43 nañga, 11.46 nañga, 20.45-46)*

¹ Mutiwimiyi Jisas krunavundiñ nañga nuñandi simbirasarañ kuyu ngumi.
² Kamata ambami, Moses tikatika kuyu ambavarami maña, nariñ tikatika kuyundu mirimba nañga hañiniñ nañga Farisi hañiniñ tikatika kuyu ambavarandu. ³ Kamataharim muhimimuhim kuyu nariñ ngumandiyu hañiniñ indarita miñahandamara. Hara muhimimuhim vana andindu hañiniñ mamihandamara. Muhimimuhim kuyu sambu ambavarandu, hara ambandu kuyu ha mamihandandu. ⁴ Krundu tivingiñi pimi tupi ñandi simahata kavuramimañandihu kru kavungavu aviritamandu. Hara nurinñambi pimi musimbiri ndahara kruñ nguramata kavuhavurim kuma mañgundu. ⁵ Muhimimuhim vana andindu hañiniñirim, kru ngimandiyu vata andindu. Got nañga kuyundavaravararim tavi aru mirimbañi simahandu. Kamata mikwiri nurinñandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki kutanguta timbuvarandu.* ⁶ Kamatindi timu vanayi minziminzi maka kasiramiyindu hañiniñ nuri taya miñandu. Nañga Got nañga kuyundavaravara taviyi nuri taya minziminzi upiyi kasiramivu minzimindañ vata andindu. ⁷ Kamata tihirutihiru upiyi krunavundi ariñ kuyu avi nguta, ahusiki virimandiyu vata pirikindu. ⁸ Hara nariñirim, kru ahusiki vata mañambamu. Ahusiki nariñandi minzavat miñgandaya kiyi. Nari sihananga niñusi niñura. ⁹ Nari piri niñindu kru mumingarim yava vata mañambamara. Nariñandi Nava minzaminza nuñandi pihuyi kiyi. ¹⁰ Nañga nariñirim kru miku niñiñ vata mañambamu. Nariñandi miku minzamiñgandaya, Kru Got krunavundi nuñandiñ aña miñimandi vata yihiramami hama. ¹¹ Nariñandi aru hama nariñandi simbirakara miñga kiyim. ¹² Kru nuñandi ñimbi tihuyahirimandi hama, Got anditi ñimbi maniman miñga kiyimandi. Ara kru nuñandi ñimbi tanguti miñgurimandi

22:44 Sng 110.1 nañga, Mt 26.64 nañga, Si 2.34 nañga, 1 Ko 15.25 nañga, Hi 1.13 **22:46** Mk 12.34 nañga, Lu 14.6 nañga, 20.40 **23:3** Mal 2.7-8 **23:5** Mt 6.1 * **23:5** Got nañga kuyundavaravararim tavi hañiniñ sukisirambi timbahiris tamatama paña maña Juda hati musa miñandu. Gotindu angwimikiyindu kuyu muhirivi sirambi angwimiki sukisirambiyi yihimbivirata paña kandihañi kundandu. Kamata kandihaniñ nurinñandi kumañgak hañi kiñgiraramata, tavi mirimba hañi simahandu. Aña Miñamiña 13.9 nañga 13.16 nañga Tikatika Kuyu 6.8 nañga 11.18yi ngamara. Nañga Juda hati Namba 15.37-41yindu kuyu miñahandandu. Kamata mikwiri nurinñandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki timbuvarandu. Jisas ambami, Tikatika kuyundu mirimba nañga hañiniñ nañga Farisi nimata indarindu. Krunavundi ariñ ngata ambirimandiyu, Niñiniñ Gotindu tikatika kuyu miñahandandu, vamba ambirimandiyu, vandu. Kamata Got nañga kuyundavaravararim kumañgak aruru kumañi tamata, tavi aruru mirimbañi simahandu. Kamata siri siki kutanguta mikwiri ñapiru hambu timbuvarandu, vami. **23:6** Mt 6.5 nañga, Mk 12.38-39 nañga, Lu 11.43 nañga, 14.7 **23:11** Mt 20.26-27 nañga, Mk 9.35 nañga, 10.43-44 nañga, Lu 22.26 **23:12** Jop 22.29 nañga, Snd 15.33 nañga, 29.23 nañga, Ese 21.26 nañga, Lu 14.11 nañga, 18.14 nañga, Je 4.6 nañga, 1 Pi 5.5

hama, Got anditi ñimbi aru nanğa miŋga kiyimandi, vami. ¹³⁻¹⁴ Kamata Jisas sihinda ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu kindiŋariha krunavundindu kipumikayi kivihita nariŋambi maŋindihundara. Krunavundi indiwirimidihu nuriŋandi kindiha kivihindara.* ¹⁵ Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari pirivisa nanğa añaŋguku muvumuvu kindanğinda andihara, minzavat miŋgandaya nariŋandi simbirasara miŋga yivurahandi. Kamata nariŋ nu ñamba vanarim tarativiramaŋgarandi. Kamataharim nari ahutuvarandi heliyi urimandira maña, nu ndahara urimandi.

¹⁶ Nari tamiŋga ñumi ñiniŋ kru muŋiniŋ kindi isihuramindaŋ vata andindara, nari pimi aru kavirimandira. Nari ambandara, Kru mumiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu tavi haŋandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihanandihinirim kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mumiŋga gol Gotiŋ kirañiŋguhu taviyi kindi haŋandihinindu ñimbi yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁷ Nari kwinikwini nanğa tamiŋga ñumi ñiniŋ, Gotindu tamiŋgañi mumindimbanzikwi aru him. Gol vaha aru him, mana Gotiŋ kirañiŋguhu tavi vaha aru him. Nari ŋgandara. Gol Gotiŋ kirañiŋguhu taviyi kita, Gotiŋ kirañiŋguhu tavi ha andihi gol kindiha Gotindu him yivurahandi. ¹⁸ Nanğa nari ambandara, Kru mumiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu pina ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihanandihinirim kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mumiŋga muhimimuhim Gotiŋ kirañiŋguhu pina kimba hañi kindi haŋiniŋ yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁹ Nari tamiŋga ñumi ñiniŋ, Gotindu tamiŋgañi mum ndimbanzikwi aru him. Gotiŋ kirañiŋguhu him vaha aru, mana Gotiŋ kirañiŋguhu pina vaha aru. Nari ŋgandara, ñaña kirañiŋguhundu ha kirañiŋguhu pina hañi kindi. Kamataharim Gotiŋ kirañiŋguhu pina ha andihi ñaña ha Gotindu him yivurahandi. ²⁰ Kamataharim kru mumiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu pina haŋandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama, nuŋandi kuyu ha kirañiŋguhu pina handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nuŋandi kuyu ha pina ha nanğa muhimimuhim pina himba hañi kindi haŋiniŋ nanğa tikatikatiramandi. ²¹ Nanğa kru mumiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu tavi ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatiramandi. Kandihama, nuŋandi kuyu ha Gotiŋ kirañiŋguhu tavi handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nuŋandi kuyu ha Gotiŋ nanğa Got nuŋambi kirañiŋguhu tavi kindihañi kindi hamaŋ nanğa tikatikatiramandi. ²² Nanğa kru mumiŋga Gotindu pihundu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama nuŋandi kuyu ha Gotindu minziminzi maka, nanğa Got nuŋambi minziminzi maka kindihañi minzindi hamaŋ nanğa tikatikatiramandi.

²³ Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari sahi kivayindu sukisirambi haŋiniŋ kumanziŋpi timutamu tiŋgiruramata tamarahata miŋgiyataya Gotiŋ ŋgundara. Hara nari tikatika kuyundu vana aruru nimata haŋiniŋ mitamaŋa. Krunavundiŋ titi vanayi

23:13-14 Lu 11.52 * **23:13-14** Kru indarimit avi nanğa muvira kuyu mu ndahara kaniŋi kiyi vamba indarimitandu. Kuyu kindiha nimata, tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari navundi kindahu haŋiniŋ kuyusihirata nuriŋandi tavi kipa miŋandara. Kamata kuyusihiranzihira Got nanğa kuyundavarambara kuyu piŋgirindara. Nari ŋgatiŋgirutiŋgiru hiviŋi pimi aru sikwi miŋimandira. Mak 12.40yi ŋgamara. **23:16** Mt 5.33-34 nanğa, 15.14 **23:22** Ais 66.1 nanğa, Mt 5.34 **23:23** Wkp 27.30 nanğa, Hos 6.6 nanğa, Mai 6.8 nanğa, Lu 11.42

taya ngatingirutingiru vana, sihingaha vana, nanğa indarimanğaramanğara vana. Kamataharim tikatika kuyu aruru hanjiniñ miñahandata, tikatika kuyu mu hanjiniñ ndahara mamitamara. ²⁴ Tamınğa ñumi nari, kru muñiniñ kwimbi isihuramirim andindara. Nari kru mumınğa akavat suksimbiri nuñandi misi hañi kiyihi ngata miñata kavarandi. Kamata kamel misi hañi kamel ha manğimat kuvirata kamel ha nanğa mirihi miñgundi maña njiniñ.

²⁵ Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha njiniñ. Nari maki nanğa kuku kuvirahuvira vunğı hanjiniñ kutihambu taya ñanjirandamandara. Hara ñaña him kandihañi kundandara hanjiniñ kipa miñamiña vana, nanğa nariñambirimindaya indaritari vanayi miñandara. ²⁶ Farisi na tamınğa ñumi, kuku kuvirahuvira vunğı ha mavi hambu visa ñanjirandama. Kamatina kutihambu ndahara ñanjirandirimandi.

²⁷ Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha njiniñ. Nari krunzava mu maña suñi nanğa tanğusiharahu kindi maña njiniñ. Krunzava kandihapiravavunğı avindihi, hara kumba hambu kru kimuhimu punzi nanğa ñamba himiñgim yavurita kindi. ²⁸ Narindahara siwimañanda kira. Kru nariñandi kwirandi hambu ngata niñiniñ kru tititaya kiyihiyi njiniñ vamba indarimitandu. Hara nariñandi mavi hamba hambu kuyusihiri vana nanğa tikatika kuyu miñata kavarahavara vana yavurita kiyi.

²⁹ Tikatika kuyundu mirimba nanğa Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha njiniñ. Nari kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hanjiniñindu sava humba avinzikwi musa miñandara. Kamata kru tititaya kiyihiyi hanjiniñindu sava ha kanzi miñayahuramandara. ³⁰ Kamata nimavamba ambandara, Ara añingitakiña kiyimu takuk hañi kita, nuriñ nguramata kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hanjiniñ mayivutatamahariñ, vamba ambandara. ³¹ Kamataharim nariñandi kuyu kandihañi nariñambi isihuramandara. Kamata nari kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hanjiniñ yivutatamandu hanjiniñindu ñiñisim maña kira. ³² Kamataharim uta nariñandi nañingitakiñandu ñamba vana hanjiniñ anditira arutimi.

³³ Nari tau ñamba njiniñ maña. Nari ahutuvarandi heliyirim mandarahirindara. Nariñ Got ngatingiruti, ahutuvarandi heliyi urimandira. ³⁴ Kamataharim nari indarimara. Yi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hanjiniñ, nanğa tikatika kuyundu mirimba nanğa hanjiniñ, nanğa kru indarimit avi nanğa hanjiniñ simbitin nari kiyimandirayi payimandiyu. Hara muvirañ yivutatamirimandira, muvirañ ahuandiñi yivuwirimbiemandira. Muvirañ Got nanğa kuyundavaravara tavi nariñandi hañi tamata piñgirawismandira. Kamata nariñandi pihu aru hañi kaharivitira tivaramata pihu aruru muyi urimandiyu. ³⁵ Kamataharim kru sihananğa piri niñindu tititaya kindu hanjiniñ yivutatamandu hanjiniñindu pimi ha, nari nanğandaya kiyimandi. Kru tititaya kindu hanjiniñ yivutatamamara. Abeliyi kita patavata Berikia ñaniñ Sekaraiñ timu Gotiñ kirañinguhu pina, tamu Gotiñ kirañinguhu tavi piriñimbiriñ tamata yivutatamamara. Kamataharim ñamba vana kandihañindu pimi ha nariñambi kavirimandira. ³⁶ Nariñ yi kandi ambin, ñamba vana sihananğa kandihanjiniñindu kañinda ha, krunavundi tihu kuyu niñiniñ yivurahimandi, vami.

Jisas Jerusalem indarihi mavindimi

(Luk 13.34-35 nanğa, 19.41-44)

³⁷ Jisas sihinda ambami, Jerusalem, Jerusalem, na kru Gotindu kuyu miñata

ambavara haḅiniḅ yivutatamandana. Kamata kru Got na kindanayi simbihi pandu haḅiniḅ miḅamiḅa yivutatamiriḅ timba kavaramandana. Sambi ḅimbiḅi nandi ḅiḅisiḅiḅ haḅiniḅ akakara niḅum nuḅandi ḅiḅisiḅiḅ ambidiwivu yivunimbiḅiḅi maḅa yivunimbiḅiḅiḅ vata andindin. Hara nari yakiwirivarandara. ³⁸ Nari indarimara. Tihu nariḅandi piḅu ni ḅambatita sangiyimandi. ³⁹ Kamataharim yi nariḅ ambin, nari yaḅ siḅinda maḅgimandira. Utauta nimavamba ambiriḅandira, Kru Aru niḅandu ḅimbiyi payimi niḅaḅ Got aviḅgaratamam, vamba ambiriḅandira, vami.

24

Jisas Gotiḅ kiraḅiḅguhu tavi ḅambatiriḅandi vami
(Mak 13.1-2 naḅga, Luk 21.5-6)

¹ Jisas Gotiḅ kiraḅiḅguhu tavi haḅindu upi ha mitata umi. Kamatihi nuḅandi simbiḅasara haḅiniḅ nu kiyimiḅiḅ payimu. Kamata nuḅandi simbiḅasara haḅiniḅ Gotiḅ kiraḅiḅguhu tavi ha naḅga muḅimimuhim upi kandihaḅindu haḅiniḅ isihuramindaḅ vata andimu. ² Kamatihura nuriḅ kuyu niḅata ambami, Nari tavi paḅgarivaḅgari niḅiniḅ ḅgara. Nariḅ yi kandi ambin, timba musimbiḅiḅ ndahara mititu timba muḅimibaḅi maḅgiyimandi. Siḅanaḅga yivukuvimbiḅirata kavariḅu miḅgurimandi, vami.*

Jisas piḅi sambi yivurahiriḅandiriḅ ambami
(Mak 13.3-13 naḅga, Luk 21.7-19)

³ Jisas Apu Oliv tamayi miḅzita kiyihihi, nuḅandi simbiḅasara haḅiniḅ ndaya pata nuḅ kitihuta ambamu, Ariḅ ambina ḅḅim. Pandiwimira kandihamata vana haḅiniḅ yivurahiriḅandiyu. Naḅga pamata sihi wiḅa yivurahimandi. Kamati ḅgata ambimindaḅ, Jisas aḅga pati piḅi niḅandiḅin siḅgundiḅimandi, vamba ambimindaḅ, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriḅ kimbim ambami, Nari tamḅga naḅga kiyimara. Nariḅ kru muḅiḅga kuyusihiritimandihi. ⁵ Kru sambi paḅimibaḅi yandi ḅimbi yihiyihi ambiriḅandiyu, Got krunavundi nuḅandiḅ aḅga miḅimandi vata kru Got yihiramami hamanda ni yi, vamba ambiriḅandiyu. Kamata kru sambi kuyusihiriḅandiyu. ⁶ Nari saḅga arurundu piḅiḅim indarimandira, naḅga saḅga arurundu kuyuhinzi indarimandira. Hara nari tamḅga naḅga kiyimara. Nari mambindiḅaramara. Muḅimimuhim kandihaḅiniḅ yivurahimandi, hara imbiḅivi ha kwisi. ⁷ Kru muyi hati yahata kru muyindumuyindu haḅiniḅ naḅga kuriḅiriḅandiyu. Naḅga aru miku muḅiniḅindu kru yahata, aru miku muyindumuyindu haḅiniḅindu kru naḅga kuriḅiriḅandiyu. Naḅga muḅumuvu aviḅa aru kwimiriḅandiyu. Naḅga muḅumuvu piḅimama payimandi. ⁸ Muḅimimuhim vana kandihaḅiniḅ, navundi ḅiḅi kaviriḅindiḅu kaḅinda atikimaḅi yivurahandi maḅa.

⁹ Kanditiwimi haḅi nariḅ miku ḅiniḅindu kumaḅḅimibaḅi tamimandiyu. Kamata nariḅ piḅi ḅguta yivutatamitu kwimiriḅandira. Yandi ḅimbi nari naḅga kiyi. Harim krunavundi siḅanaḅga nariḅambiriḅ kitiri kiyimandiyu. ¹⁰ Kanditiwimi haḅi krunavundi sambi yambiriḅ indarimaḅgarandu vana ha tiḅimitiriḅandiyu. Kamata krunavundi kandihaḅiniḅ nuriḅambi masamasa kitiri kita, nuriḅambi

23:38 1 Kin 9.7-8 naḅga, Jer 12.7 naḅga, 22.5 **23:39** Sng 118.26 naḅga, Mt 21.9 **24:2** Jer 26.18 naḅga, Mai 3.12 naḅga, Lu 19.44 * **24:2** Matyundu aḅgwimikiyi kuyu kutanḅguta kumaḅziḅi timu tiḅḅiruramata ambavarami haḅindu muḅanda ni. Kuyu kandiḅi 24.2—25.46 kiyi. Muḅimimuhim imbiḅivi yivurahiriḅ ariḅiditiriḅ ambavarami. **24:3** Mt 24.27 naḅga, 24.37-39 naḅga, Mk 13.3 naḅga, 1 Te 5.1 **24:4** Jer 14.14 naḅga, 23.21 naḅga, 23.25 naḅga, Mt 24.23-24 naḅga, Jo 5.43 naḅga, Si 5.36-37 naḅga, 1 Jo 2.18 **24:7** 2 Sto 15.6 naḅga, Ais 19.2 naḅga, Hag 2.22 naḅga, Sek 14.13 naḅga, Si 11.28 **24:9** Mt 10.22 naḅga, Mk 13.9 naḅga, Lu 21.12 naḅga, Jo 15.18-20 naḅga, Si 4.2-3 naḅga, Sk 2.10 naḅga, 2.13 **24:10** Mt 11.6 naḅga, 13.57 naḅga, 2 Ti 1.15

nuriṅandi miku ṅiniṅindu kumaṅgimbañi tamimandiyu. ¹¹ Nanga, kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara kuyusihiriṅiniṅ sambi yahata, krunavundi sambin kuyusihirimandiyu. Kamatu krunavundi nuriṅandi kuyusihiriṅguyu haṅiniṅ miṅahandirimandiyu. ¹² Kamatu ṅamba vana haṅiniṅ arutirimandi. Harim kru sambi muṅiniṅ miṅata maviṅi tamatama vana ha tiḥimitirimandiyu. ¹³ Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahimandi haṅiniṅ, Got nuriṅ anḡa miṅimandi. ¹⁴ Kamati Gotindu tiwiyindu kuyu avi haṅandihin, piriṅvisa muṅumuvu sihanaṅga ambavarimandiyu. Kamatu imbivu, imbihivi ha yivurahimandi, vami.

ṅamba himiminziḡwi yivurahimandi
(Mak 13.14-23 nanga, Luk 21.20-24)

¹⁵ Kamata Jisas sihinda ambami, Kuha kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara Daniel ambami, Piṅgarahara ṅamba himinizikwi yivurahiṅi ṅgimandira. ṅamba himinizikwi kandiha ṅgitira Gotiṅ kiraṅiṅguhu tavi haṅi taṅguramata kiyimandi vamba ambami, vami. Kuyu aṅgwimiki niṅi kiyi niṅandihin kru ṅgatiṅgiruta ṅgimandi hama indarimitata ṅgam. ¹⁶ Kamata Jisas ambami, Kanditiwimi haṅi krunavundi piriṅvisa Judia kiyimandiyu haṅiniṅ, tivaramata upi apu sambi naṅanaṅgavu yawirimandiyu. ¹⁷ Kru tavi kimba hambu kiyimandi hama, tavi tiwi hambu miṅguta maku nuṅandi haṅiniṅ miṅamiṅarim maṅindarim. ¹⁸ Nanga kru kiyayi kiyimandi hama, mikwiri kuta nuṅandiha miṅirim taviyi anḡa maṅum. ¹⁹ Nanga navundi mavinanḡa haṅiniṅ nanga navundi ṅiṅi amaṅgimbañindu nanga haṅiniṅ, kanditiwimi haṅi pimi aru kavirimandiyu. ²⁰ Nanga nari Got nanga kuyundavaramara. Kamata kimiri tiwimi nanga Avirikimuhimu Hivi haṅi ndahara mandivaramirimandira. ²¹ Kamataharim kanditiwimi haṅi pimi aru sikwi yivurahimandi. Piri ni kiki kiyimi hiriviyi nda kita patavata tiḡu ndahara, pimi aru kandihamata mayivurahami. Nanga muyivindahara pimi aru kandihamata sihinda mayivurahimandi. ²² Got pimi kaṅiṅiniṅindu hivi ha kirivi tamamiti, krunavundi sihanaṅga siṅgundihu. Hara krunavundi nuṅandi vata yihiramami haṅiniṅirim indarita, kandihivi ha kirivi tamirimandi. ²³ Kandihandiwimi nariṅ muhama nimavamba ambirimandi, Niṅgamara, kru Got krunavundi nuṅandiṅ anḡa miṅimandi vata yihiramami hama niṅan kiyi, vamba ambirimandi. Nanga muhama nimavamba ambirimandi, Ndambunda kiyi, vamba ambirimandi. Hara nari kuyu kandihaniṅirim maṅindarimaṅgaramara. ²⁴ Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Got krunavundi nuṅandiṅ anḡa miṅimandi vata yihiramami, vamba ambirimandiyu. Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara miṅga, vamba ambirimandiyu. Kamata aru himihim sihiranzihira muhimimuhim nzihi anditutu yivurahimandi. Kamata krunavundi sihanaṅga miṅawinikwinitirimandiyu. Kamata nuri miṅatanditaṅgata kru Got nuṅandi vata yihiramami haṅiniṅ ndahara miṅawinikwinitirimandiyu. ²⁵ Nari indarimara. Yi nariṅ muhimimuhim vana yivurahimandi niṅiniṅirim ambavarin. ²⁶ Kamataharim nariṅ nimavamba ambirimandiyu, Niṅgamara. Kru maniman upi vunda kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara kambu maṅumara. Nanga nimavamba ambirimandiyu, Niṅgamara. Tavihumba niṅiniṅ kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara nuriṅandi kuyu haṅandihirim maṅindarimara. ²⁷ Nari

24:11 Mt 7.15 nanga, 24.5 nanga, 24.24 nanga, Si 20.29 nanga, 1 Ti 4.1 nanga, 2 Pi 2.1 nanga, 1 Jo 4.1
Mt 10.22 nanga, Mk 13.13 nanga, Hi 3.6 nanga, 3.14 **24:14** Mt 9.35 nanga, 10.18 nanga, 28.19 nanga, Ro 10.18
nanga, Kl 1.6 nanga, 1.23 **24:15** Dan 9.27 nanga, 11.31 nanga, 12.11 **24:17** Lu 17.31 **24:20** Dan 9.26
nanga, 12.1 nanga, Jol 2.2 nanga, Sk 7.14 **24:22** Ais 65.8-9 nanga, Sek 14.2-3 **24:23** Mt 24.5 nanga, 24.11
nanga, Mk 13.21 nanga, Lu 17.23 nanga, 21.8 **24:24** Lo 13.1-3 nanga, Mk 13.22 nanga, 2 Te 2.8-9 nanga, Sk
13.13-14 **24:26** Lu 17.23-24 **24:27** Mt 24.37-39

ngandara. Ihumbisa nimbu ñima miñaparahi, ina yahayahavu kita siñandita uta ina miñgumiñguvu yivurahandi. Kamataharim Krundu Ñiñi hama ndahara payimandi hiviyi siwimaña musa andirimandi. Kamati krunavundi sihananga nuñ ngimandiyu. ²⁸ Krumbat kimuta karihata kindi upiyi taya, punçi pata tihirundu, vami.

*Muyivi Krundu Ñiñi payimandi
(Mak 13.24-27 naŋga, Luk 21.25-28)*

²⁹ Jisas sihinda ambami, Pimi aru kandihaniniñ siñgundiriminiti, sarıwayiñandi ina ni kinziñgwititi, takwi ni mandimirimandi. Kamati kiniki niñiniñ ihumbisa nimbu mitata miñaramirimandiyu. Kamata tikatika himiñgim ihumbisa nimbu kuyu hañiniñ nandahara nanañgarimandiyu. ³⁰ Kanditiwimi hañi Krundu Ñiñi hamandu muhim nzihi ihumbisa nimbu yivurahimandi. Kamati krunavundi sihananga piri niñindu niñiniñ kambirihirimandiyu. Kamata ngitu Krundu Ñiñi hama, ihumbisa nimbu kita nuñandi tikatika naŋga siña aru naŋga ihumukiri humbañi payimandi. ³¹ Pati kaur minzataya yavirimandi. Kamati kutikara nuñandi hañiniñ simbiti piri niñi muvumuvu uta krunavundi yandi vata yihiramami hañiniñ yivuniñbirimandiyu. Kamata timbuhavuta payimandiyu, vami.

*Nari ahu fikiñ ngata idariramata ngimandira
(Mak 13.28-31 naŋga, Luk 21.29-33)*

³² Jisas sihinda ambami, Nari ahu fikiñ ngamara. Maka nuñandi hañiniñ kuku nañgandita miki hañiniñ muvirahi ambandara, Ina tiwimi kirimindihi andi, vamba ambandara. ³³ Siwimaña ñandi, muhimimuhim vana kaniñiniñ yivurahiti ngata indariramata nimavamba ambamara, Krundu Ñiñi hama pata kindiñari mikayi ha kiyi, vamba ambamara. ³⁴ Yi nariñ kandi ambin, krunavundi tihu kuyu niñiniñ mañgwimitutu muhimimuhim vana kaniñiniñ yivurahimandi. ³⁵ Piriñisa naŋga ihumbisa ni siñgundirimandi, hara yandi kuyu ni manziñgundirimandi, vami.

*Kandi vana niñiniñ yivurahimandi hivi ha mumiñga mañgandi
(Mak 13.32-37 naŋga, Luk 17.26-30 naŋga, 17.34-36)*

³⁶ Jisas sihinda ambami, Hara kandi vana niñiniñ yivurahimandi hivi ha naŋga pamata hiriviyi vaha yivurahimandi ha kru mumiñga ndahara mañgandi. Gotindu pihuyindu kutikara ndahara mañgandu. Naŋga Krundu Ñiñi hama ndahara mañgandi. Niñuvandaya nu ngandi. ³⁷ Krundu Ñiñi hama parimiti, muhimimuhim vana Noandu tiwimiyi yivurahami maña yivurahimandi. ³⁸ Kukuwiri aru ha mandañguhishi, ñaña kuvirarasimu. Naŋga kru, navundi urahihi, navundi kru yahurasimu. Kamatihuhu taya ututa Noa kupik aru hañi indihumi. ³⁹ Nuri muhimimuhim vana kandihaniniñ nuriñ yivurarahaha vana ha mañgamu. Kamatataya kiyihuhu ututa kukuwiri aru ha tañguta krunavundi kandihaniniñ sihananga mituramami. Kamataharim siwimaña vana Krundu Ñiñi hama pati yivurahimandi. ⁴⁰ Kru arikimbat kivayi simbira miñata kituhitu, Got muhamañ miñata, muhamañ tihimititi kiyimandi. ⁴¹ Navundi arikimbat mavatimbarim wit tarambiruta kituhitu, Got muhamañbiñ miñata muhamañbiñ tihimititi kiyimandi. ⁴² Kamataharim nari tamiñga naŋga kiyimara. Nariñandi Aru hama payivayi hivi

24:28 Lu 17.37 **24:29** Ais 13.10 naŋga, 34.4 naŋga, Ese 32.7 naŋga, Jol 2.10 naŋga, 2.31 naŋga, 3.15 naŋga, Sk 6.12-13 **24:30** Dan 7.13 naŋga, Sek 12.10-14 naŋga, Mk 13.26 naŋga, Sk 1.7 naŋga, 6.12-13 **24:31** Ais 27.13 naŋga, Mt 13.41 naŋga, 1 Ko 15.52 naŋga, 1 Te 4.16 **24:33** Je 5.9 **24:34** Mt 16.28 naŋga, 23.36 naŋga, Mk 13.30 naŋga, Lu 21.32 **24:35** Sng 102.26 naŋga, Ais 40.8 naŋga, Mt 5.18 naŋga, Mk 13.31 naŋga, Lu 21.33 naŋga, Hi 1.11 **24:36** Sek 14.7 naŋga, Si 1.7 naŋga, 1 Te 5.1-2 **24:37** Stt 6.5-8 **24:38** Stt 6.3-5 naŋga, Lu 17.26 naŋga, 1 Pi 3.20 **24:39** Stt 7.6-24 naŋga, 2 Pi 3.6 **24:42** Mt 25.13 naŋga, Mk 13.33 naŋga, Lu 21.36

ha maṅgandarandihi. ⁴³ Nimata vana nirim indarimitamara. Tavi niṅuva miṅga, kamata hiriviyira kru kipa naṅga miṅga kiviyyi yandi tavi niṅi kipa miṅirim payi vata nuṅandi tavi ha karatamahi. Kamati kipa naṅga hama nuṅandi tavi ha miṅavirihuta maṅindihuhi. ⁴⁴ Kamataharim narindahara yivutimbumaṅgaramara. Krundu Niṅi hama mambarimandi virimandira hiriviyi payimandi, vami.

Simbira miṅahuhu karatamandi miṅgandu tihī kuyu
(Luk 12.42-46)

⁴⁵ Jisas sihinda nimavami, Aru miku muminga, nuṅandi simbirasara saṅ haṅindu mumingaṅ ṅgahi indarimit avi, naṅga simbira avindaya miṅandi hamaṅ yihiramandi. Kamata nuṅ simbira ṅgundi. Kamatihi nuṅandi simbirasara saṅ mu haṅiniṅ karatamandi. Kamata aru hama nuriṅ ṅaṅa ṅguhurim yihiramandi hiriviyi ṅaṅa tiṅgirundi. ⁴⁶ Kru simbira miṅahuhu karatamandi kandihamata hama simbira kandihama miṅititi, nuṅandi aru miku hama aṅga pata ṅgiti, kandihama kinzihinzitim. ⁴⁷ Nariṅ yi kandi ambin, aru miku kandihama kru nuṅandi simbira miṅahuhu karatamandi kandihamaṅ tamiti nuṅandi muhimimuhim sihanaṅga karatamirimandi. ⁴⁸ Hara kru simbira miṅahuhu karatamandi kandihama kru ṅamba miṅga. Harim indarimitata ambirimandi, Yandi aru hama mambayihavirimandi, vamba ambirimandi. ⁴⁹ Kamavata aru hamandu simbirasara saṅ haṅiniṅ yivuvirimandi. Kamata nuri naṅga ṅaṅa, kru kuku hapa kuvirata kwirikwiritindu haṅiniṅ naṅga kuku hapa kuvirimandi. ⁵⁰ Kamata kru simbira miṅahuhu karatamandi hama nuṅandi aru hama payivayi hivi, naṅga pamata hiriviyi vaha payimandi ha maṅgimandi. Kamata yivutimimat kitihiti aru hama payimandi. ⁵¹ Kamata aru hama kru simbira miṅahuhu karatamandi kandihamaṅ piṅgarimandi. Kamata kru kuyusihirimbiṅhapaha haṅiniṅ naṅga tamirimandi. Kamati kandihani irihariha miṅka satipirimandiyu, vami.

25

Navundi ṅaṅira ndu tihī kuyu

¹ Kamavata Jisas sihinda ambami, Kanditiwimi haṅi Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, navundi ṅaṅira kumanzipi timutamu tiṅgiruramivatindu vana maṅa kiyimandi. Kru muminga navundi uririm andimi miṅga parim andimi. Kamatihi navundi ṅaṅira kandihaniṅ umbimbuṅgi nuriṅandi haṅiniṅ miṅata, kru kandihamaṅ kindiṅi ṅgata timbuta payim vata umu. ² Navundi kandihaniṅdu arikita arikita kwiri indarimit avi naṅga ṅiniṅ, arikita arikita kwiri indarimit avi maniman ṅiniṅ. ³ Navundi indarimit avi maniman naṅga haṅiniṅ suṅindamandu umbi nuriṅandi haṅiniṅ miṅamu. Hara kuku hapa muvira kuku vungiyi kavungita miṅata mambayimu. ⁴ Hara navundi indarimit avi naṅga haṅiniṅ nuriṅandi suṅindamandu umbi haṅiniṅ miṅamu. Kamata kuku hapa muvira kuku vungiyi kavungita miṅata umu. ⁵ Hara kru, navundi urara hama mambayihavumi. Kamataharim navundi ṅaṅira kandihaniṅ sihanaṅga akwimitandihi karihamu. ⁶ Kamata kivi itiniṅ indarihu kru muminga kuyu kimbaṅi ambami, Indarimara. Kru, navundi urara hama payi. Harim patira uta nuṅ ṅgim, vamba ambami. ⁷ Kamavahi navundi ṅaṅira kandihaniṅ sihanaṅga yahamirata nuriṅandi umbi haṅiniṅ siwitamamu. ⁸ Kamatihi navundi indarimit avi maniman haṅiniṅ navundi indarimit avi naṅga haṅiniṅ ambamu, Ariṅ nariṅandi kuku hapa haṅindu muvira ṅgumara. Ariṅandi umbi niṅiniṅ kwimirim anditihī, vamba ambamu. ⁹ Kamavahura navundi indarimit avi naṅga haṅiniṅ kimbi nimavamba ambamu. Kuku hapa ni nari naṅga ariṅ kandi mandirimandi.

Harim avinda uta kuku hapa miŋamiŋa hañi nariŋambirim mut miŋimandira, vamba ambamu. ¹⁰ Kamavahu navundi indarimit avi maniman haŋiniŋ kuku hapa mutimiŋirim uhuhu, kru, navundi uririm andimi hama yivurahami. Kamatihi navundi indarimit avi naŋga kuku hapa siwitamamu haŋiniŋ, nu naŋga tavi hañi navundi urarandu timu hañi indihumu. Kamatihi sikwitaya kru kindiŋariha yihimu. ¹¹ Kamata kiyihandata, navundi ñaŋira kuku hapa mut miŋirim umu haŋiniŋ aŋga pata ambamu, Aru miŋga, aru miŋga, pata ariŋambirim kindiŋari ni pihiri, vamba ambamu. ¹² Kamavahura aru hama kimbi ambami, Yi nariŋ kandi ambin, yi nariŋ maŋgandin, vamba ambami, vami. ¹³ Kamavata Jisas nuriŋ ambami, Nari maŋgandara, pamata hiviŋi, naŋga pamata hiriviyira vaha Krundu Ñiŋi hama payimandi. Harim nari tamŋga naŋga kiyimara, vami.

*Simbirasara saŋiniŋ timbahiris miŋamundu tihi kuyu
(Luk 19.11-27)*

¹⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiŋi kiyihiyiha kru mumŋga pihu kutaŋi urim andindi maña. Nuŋandi simbirasara saŋ haŋiniŋ uraramahi payimu. Kamata nuŋandi muhimimuhim karatamirimandiyu vata nuriŋandi kumaŋgimbaŋi tamami. ¹⁵ Kamata simbirasara saŋ haŋiniŋ minza vativatindu vana naŋga tikatikarim indariramarama timbahiris haŋiniŋ tiŋgirumi. Kru muhamaŋ 5,000 timbahiris ŋgumi. Muhamaŋ 2,000 timbahiris ŋgumi. Muhamaŋ 1,000 timbahiris ŋgumi. Kamata kru hama umi. ¹⁶ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miŋami hama 5,000 timbahiris kandihañi timbahiris simbira miŋata sihinda 5,000 timbahiris mu miŋami. ¹⁷ Kru 2,000 timbahiris miŋami hama ndahara, 2,000 timbahiris hañi timbahiris simbira miŋata sihinda 2,000 timbahiris mu miŋami. ¹⁸ Hara simbirasara saŋ 1,000 timbahiris miŋami hama uta piriŋi kumba kayivata nuŋandi aru hamandu timbahiris ha sipirumi.

¹⁹ Kamata kutanŋivi uhi, nuriŋandi aru hama aŋga payimi. Kamata nuriŋ timbahiris ŋgumi haŋiniŋirim kuyu miŋasirivirim andimi. ²⁰ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miŋami hama sihinda 5,000 timbahiris mu naŋga miŋata pata nimavamba ambami, Aru miŋga niŋga, yaŋ 5,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiŋiŋi timbahiris simbira miŋata sihinda 5,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²¹ Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamaŋgaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinziŋziti, vamba ambami. ²² Kamata kru 2,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Pata nimavamba ambami, Aru miŋga niŋga, yaŋ 2,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiŋiŋi timbahiris simbira miŋata sihinda 2,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²³ Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamaŋgaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinziŋziti, vamba ambami. ²⁴ Kamavahi kru 1,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Kamata nimavamba ambami, Aru miŋga yi naŋ ŋgandin, na paña miŋga. Na kiva muŋiniŋ kurinduyi ndahara kayivandana. Naŋga piriŋisa muyi kru mumŋga ñaña kiris sisivahi kandi tamahi ndahara nuriŋandi ñaña haŋiniŋ miŋandana. ²⁵ Kamataharim yaŋ piŋitihi, uta nandi timbahiris ni piriŋumbaŋi sipirumin. Nandi timbahiris hani, vamba ambami. ²⁶ Kamavahira nuŋandi aru hama kimbi nimavamba ambami, Na simbirasara saŋ

ñamba, na yakwiri miŋga. Na yaŋ ŋgamaŋgarandana. Yi kiva muŋiniŋ kurinduyi ndahara kayivandin. Naŋga pirivisa muyi kru mumiŋga ñaña kiris sisivahi kandi tamandi ndahara nuriŋandi ñaña haŋiniŋ miŋandin. ²⁷ Hara mumindihi timbahiris yandiha uta timbahiris tamatama taviyi mandamana. Kamatamanditi aŋga pata yandi timbahiris ha kañimbiriti timbahiris muvira naŋga miŋahin. ²⁸ Kamataharim 1,000 timbahiris nu naŋga kiyini miŋata kru 10,000 timbahiris naŋga nimaŋ ŋgumara. ²⁹ Kru muhimimuhim naŋga haŋiniŋ, nuriŋ sihinda muvira ŋguriman. Kamatin nuriŋandi muhimimuhim sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim maŋgiti, nuŋandi muhimimuhim kiyimandi simbiri ha, aŋga miŋiman. ³⁰ Harim simbirasara saŋ ñamba nimaŋ kavariŋira tapira kiviŋiŋgwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kiviŋiŋgwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami.

Krundu Ñiŋi hama krunavundi sihananŋaŋ ŋgatiŋgurimandi

³¹ Jisas sihinda ambami, Krundu Ñiŋi hama aru miku maña kutikara sihananŋa naŋga payimandi. Kandihiŋi hañi nuŋandi minziminsi maka aru miku ndu hañi minzirimandi. ³² Kamati krunavundi sihananŋa pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ pata nuŋandi kipumikayi tiwirimandiyu. Kamatu nuriŋ tamarahata arikinziviŋiŋ tamirimandi. Kru sipsip karatamatama hama tamarahahi sipsip timu uhu meme tamu undu maña. ³³ Kamata sipsip haŋiniŋ nuŋandi kuma kandi sambavu tamata, meme haŋiniŋ kuma kakayi sambavu tamirimandi.

³⁴ Kamata aru miku hama krunavundi nuŋandi kuma kandi sambavu kiyimandiyu haŋiniŋ nimavamba ambirimandi, Yavandak nariŋ avindamandi. Yandi Yava piri niŋandihin tamami hiriviŋiŋ ambami, Yandi tiwiŋiŋ kiyimandiyu vamba ambami. Kamataharim pata Yavandu tiwiŋiŋ nari kiyimara. ³⁵ Nimata, kuha yi aviharim kiyihin yaŋ ñaña ŋgumara. Yaŋ kukumitandihi kuku ŋgumara. Yi pihu muyindu miŋga, hara yaŋ timbuta nariŋandi taviŋiŋ umara. ³⁶ Yandi mikwiri maŋgiŋiŋi, yaŋ mikwiri ŋgumara. Kandi kimuhin yaŋ karatamamara. Naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiŋiŋ kiyihin pata yaŋ ŋgamara, vamba ambirimandi. ³⁷ Kamaviti krunavundi tititaya kindu haŋiniŋ kimbi nimavamba ambirimandiyu, Aru miŋga, na pamata hiriviŋiŋ aviharim kiyihana naŋ ñaña ŋgumariŋ. Naŋga pamata hiriviŋiŋ naŋ kukumitandihi kuku ŋgumariŋ. ³⁸ Naŋga naŋ pamata hiriviŋiŋ ŋgahariŋ na kru pihu muyindu miŋga kiyihana naŋ timbuta ariŋandi taviŋiŋ umariŋ. Naŋga pamata hiriviŋiŋ mikwiri maniman kiyihana, naŋ mikwiri ŋgumariŋ. ³⁹ Naŋga pamata hiriviŋiŋ kandikimuta kiyihana, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiŋiŋ kiyihana uta naŋ ŋgumariŋ, vamba ambirimandiyu. ⁴⁰ Kamavitu aru miku hama kimbi krunavundiŋ nimavamba ambirimandi, Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim vana yaranava ñimbi maniman haŋiniŋindu muvatiŋ andindara haŋiniŋ, yaŋ andindara, vamba ambirimandi.

⁴¹ Kamavata aru miku hama krunavundi nuŋandi kuma kakayi sambavu kiyimandiyu haŋiniŋ nimavamba ambirimandi, Nari krunavundi siŋgundiŋiniŋ, nari yaŋ mikiramata ahu tuvarata sihanŋiŋiŋiŋ heliŋiŋ umara. Ahu kandiha Satan naŋga nuŋandi kutikara haŋiniŋirim Got siwitamami. ⁴² Nimata, yi aviharim kiyihin yaŋ ñaña maŋgumara. Naŋga yaŋ kukumitandihi kuku maŋgumara. ⁴³ Yi pihu

25:29 Mt 13.12 naŋga, Mk 4.25 naŋga, Lu 8.18 naŋga, Jo 15.2 **25:30** Mt 8.12 naŋga, 22.13 naŋga, Lu 13.28
25:31 Sek 14.5 naŋga, Mt 16.27 naŋga, 19.28 naŋga, Si 1.11 naŋga, 1 Te 4.16 naŋga, 2 Te 1.7 naŋga, Sk 1.7 naŋga, 20.11-13 **25:32** Ese 20.38 naŋga, 34.17 naŋga, Ro 14.10 naŋga, 2 Ko 5.10 naŋga, Sk 20.12 **25:34** 1 Ko 6.9 naŋga, 15.50 naŋga, Ga 5.21 naŋga, Hi 4.3 naŋga, 1 Pi 1.20 **25:35** Ais 58.7 naŋga, Ese 18.7 naŋga, 18.16 naŋga, Hi 13.2 naŋga, Je 1.27 **25:36** 2 Ti 1.16 naŋga, Je 2.15-16 **25:40** Snd 19.17 naŋga, Mt 10.42 naŋga, 18.5 naŋga, Mk 9.41 naŋga, Hi 6.10 naŋga, Sk 22.12 **25:41** Mt 7.23 naŋga, Mk 9.48 naŋga, Lu 16.24 naŋga, Sk 12.9 naŋga, 20.10

muyindu miŋga, hara yaŋ timbuta nariŋandi taviyi maŋumara. Naŋga yandi miƙwiri maŋgiyihi, yaŋ miƙwiri maŋgumara. Yi kandi kimuhin, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin uta yaŋ maŋgamara, vamba ambirimandi. ⁴⁴ Kamaviti nurindahara nuŋ kimbi nimavamba ambirimandiyu, Aru miŋga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana, naŋ ñaña maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi naŋ kukumitandihhi kuku maŋgumarin. Naŋga naŋ pamata hiriviyi ŋgaharin na kru pihu muyindu miŋga kiyihana naŋ timbuta ariŋandi taviyi maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi miƙwiri maniman kiyihana, naŋ miƙwiri maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta naŋ maŋguramamarin, vamba ambirimandiyu. ⁴⁵ Kamavitu nurin kimbi nimavamba ambirimandi, Yi narin kandi ambin, yaranava ñimbi maniman niŋiniŋindu muvatin kanimata vana niŋiniŋ maŋandimara ha, kandi vana haŋiniŋ yaŋ maŋandimara, vamba ambirimandi. ⁴⁶ Kamata kandihanin ñamba him miŋirim urimandiyu. Ñamba him kandiha kañinda sihaŋgiyihiyi ŋandi. Hara krunavundi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ avindaya sihaŋgiyimandiyu, vami.

Jisas kimuta yahamirami ndu kuyu

26

(Sapta 26—28)

*Aru miku haŋiniŋ, Jisasin yivutatamindaŋ vata kuyu kahañamu
(Mak 14.1-2 naŋga, Luk 22.1-2 naŋga, Jon 11.45-53)*

¹ Jisas kuyu kaniniŋ ambavarata mituta, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nimavami, ² Nari ŋgandara, arikingivi taya kiyi. Kamati Got Israel Hatin Mitahi Avinŋiyimu Hivi haŋandihirinim indariramarama ha yivurahimandi. Kamati Krundu Ñin hamaŋ miku ŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamitu ahuandiñi yivuwirimbimandiyu, vami. ³ Kanditiwimi hañi, Gotin kirañinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ, naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ umu. Kamata Gotin kirañinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋindu aru miku hamandu taviyi tihirumu. Nuŋandi ñimbi Kaiafas. ⁴ Kamata Jisasin kuyusihirata miŋahandata yivutatamirim kuyundavarata kindimbuhiramu. ⁵ Hara nimavamu, Got naŋga kuyundavaravarandu aru hiviyi maŋandim. Kamatin krunavundi ŋgatanda saŋga yahamiritumandihhi, vamu.

*Navundi muŋambi Jisasindu mikuvu ambuŋguku taŋgusiŋgimi
(Mak 14.3-9 naŋga, Jon 12.1-8)*

⁶ Jisas pihu Betani Saimonindu taviyi kiyimi. Kru kandihama kuha kandi lepra naŋga miŋga. ⁷ Kamatihi navundi muŋambi ambuŋguku vuŋgi, timba aviyi musa miŋamu ha miŋata tavi kandihañi payimi. Ambuŋguku kandihama timbahiris aruyi mut miŋandu ŋandi. Kamata Jisas pina hañi minzita kiyihihi, navundi haŋambi Jisasindu miku hañi taŋgusiŋgimi. ⁸ Kamatihi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ kandihama ŋgahu, nurin maviviyatimi. Kamata ambamu, Mumindihi ambuŋguku ni saŋinaŋga mituta kiyi. ⁹ Kaninandihin mitirin kru muŋiniŋ mut miŋitu, timbahiris aru miŋata krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ ŋguharin, vamu. ¹⁰ Jisas nurinandi kuyu ha indarita nurin nimavamba ambami, Nari mumindihi navundi nimindiŋ pimi ŋgura. Nu yaŋ avi vana andi. ¹¹ Kru muhimimuhim maniman haŋiniŋ nari naŋga sihaŋindu. Hara yi, nari naŋga siha maŋgiyman. ¹² Navundi nimindi yandi kwirandi niñi ambuŋguku taŋgusiŋgi ni, yandi kwirandi ni tuŋgi humbañirim ikivata andi. ¹³ Yi narin kandi ambin, piri niñi muvumuvu uta kuyu avi niŋandihin

25:45 Sek 2.8 naŋga, Si 9.5 **25:46** Dan 12.2 naŋga, Jo 5.29 naŋga, Ro 2.7 **26:2** Kis 12.1-27 naŋga, Mt 20.18 naŋga, Mk 14.1 naŋga, Lu 22.1 naŋga, Jo 13.1 **26:6** Lu 7.37-38 **26:11** Lo 15.11 naŋga, Jo 12.8 naŋga, 14.19 naŋga, 17.11

ambavarimandiyu. Kamata navundi niŋambi yaŋ andi vana nirim indarimitata, ambavarimandiyu, vami.

*Judas, aru miku haŋiniŋ naŋga kuyu kahañami
(Mak 14.10-11 naŋga, Luk 22.3-6)*

¹⁴ Kanditiwimi hañi Jisasindu 12 simbirasara hañindu muhama, nuŋandi ñimbi Judas Iskariot, Gotiŋ kirañiŋguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ kiyimuyi umi. ¹⁵ Kamata nuriŋ nimavamba kitihumi, Jisasiŋ nariŋandi kumaŋgimbañi tamitin yaŋ muhimiyi mut miŋimandira, vami. Kamavahi nuŋ 30 timbahiris silva ŋgumu.* ¹⁶ Kamatihi Judas Jisasiŋ nuriŋandi kumañi tamiman vata kindimbuhirami.

*Jisas nuŋandi simbirasara naŋga imbi ñami
(Mak 14.12-21 naŋga, Luk 22.7-14 naŋga, 22.21-23 naŋga, Jon 13.21-30)*

¹⁷ Mavatimba Yis Manimanindu Aru Hivi Haŋiniŋindu kimaŋgima hivi hañi, Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata nuŋ ambamu, Upi paŋu umindaŋ. Kamata ñaña siwitamiriŋ Got Israel Hatiŋ Mitahi Avingiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata ñirimana, vamu. ¹⁸ Kamavahu Jisas nuriŋ kru mumingarim ambata ambami, Pihu aru niñi indihuta kru kandihamaŋ ŋgata ambamara, Ahusiki hama ambi, Yandi hivi ha ariñi payi. Harim, yi naŋga yandi simbirasara haŋiniŋ naŋga pata nandi taviyi Got Israel Hatiŋ Mitahi Avingiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata ñimindaŋ, vamba ambi, vamba ambamara, vami. ¹⁹ Kamavahi simbirasara haŋiniŋ Jisas ambami maña andita, ñaña kandiha siwitamamu. ²⁰ Kamata kivititi Jisas naŋga nuŋandi 12 simbirasara haŋiniŋ ñaña tamatama pina hañi arindihuyivita minzimu. ²¹ Kamata ñata kiñiŋiñi ambami, Yi nariŋ kandi ambin, nariŋandi muvati miŋga, yaŋ yandi miku ŋiniŋindu kumañi tamirimandi, vami. ²² Kamavahi, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kandiha indarihu nuriŋandi mavi hambu pimitimaŋgarami. Kamatihi minzavativat nuŋ nimavamba kitihumu, Aru miŋga, yaŋirim vaha ambana, vamu. ²³ Kamavahu Jisas ambami, Kru yaŋ yandi miku ŋiniŋindu kumañi tamirimandi hama, nariŋandi muvati miŋga. Yi naŋga maki isi niñi kihiri kumandamarin, vami. ²⁴ Krundu Ñiŋi hama, Gotindu aŋgwimikiyi ambami maña kwimirimandi. Hara Krundu Ñiŋi hamaŋ nuŋandi miku ŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamirimandi hama, pimi aru kavirimandi. Kru kandihamaŋ niŋum maŋgavumiti avindihi, vami. ²⁵ Kamavahi Judas, kru nuŋandi miku ŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamatama hama, nuŋ kitihuta nimavami, Ahusiki yambirim vaha ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana maña, vami.

*Jisas nuŋandi simbirasaraŋ mavatimba naŋga wain ŋgumi
(Mak 14.22-26 naŋga, Luk 22.15-20 naŋga, 1 Korin 11.23-25)*

²⁶ Kamata ñata kiyihuhu, Jisas mavatimba munda miŋata Gotiŋ kuyu avivi ŋguta miŋasihiraramata, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ŋgumi. Kamata ambami, Miŋata ñamara. Niŋandihin yandi kwirandi, vami. ²⁷ Kamata kuku kuvirahuvira vungi wain naŋga munda miŋata Gotiŋ kuyu avivi ŋgumi. Kamata nuriŋ ŋguta ambami, Nari sihanaŋga niñi kuviramara. ²⁸ Niŋandihin yandi ñaŋgwi. Got naŋga krunavundi nuŋandiŋ sihanaŋga vata miŋavisihuramata siritimbin. Yi ñaŋgwi kaniŋandihin,

26:14 Jo 11.57 **26:15** Sek 11.12 naŋga, Mt 27.3 * **26:15** 30 silva timbahiris kaniŋandihin maŋgandariŋ, timbahiris ariŋandiyi timbahiris kaniŋandihin pamata timi vaha kihirihiri tih. Kaniŋandihin timbahiris arumari. Simbira miŋamiŋa ŋiniŋ, arikita arikita kwiri takwi vaha, mana arikikwiri arikikwiri takwi simbira miŋata miŋimaña ŋandi. Kandi kuyu ni Matyu 27.9-10yi ndahara ŋgimandira. **26:17** Kis 12.6 naŋga, 12.14-20 naŋga, Mk 14.12 naŋga, Lu 22.7-9 **26:18** Mt 21.3 **26:23** Sng 41.9 naŋga, Lu 22.21 naŋga, Jo 13.18 **26:24** Ais 53 naŋga, Dan 9.26 naŋga, Mk 9.12 naŋga, Jo 17.12 **26:26** Mt 14.19 naŋga, 1 Ko 10.16 **26:28** Kis 24.8 naŋga, Jer 31.31-34 naŋga, Sek 9.11 naŋga, Ro 5.15 naŋga, 1 Ko 10.16 naŋga, Hi 9.22

krunavundi sihananga ñamba vana andindu hañiniñ kuñgi kuyivirim tangusingin. ²⁹ Yi nariñ ambin, yi nari nanga wain sihinda manguviriman. Kamata ututa muyivi wain kihi Yavandakindu tiwiyi nari nanga kuviriman, vami. ³⁰ Kamata, sihipuri muvana tundu pihu aru ha mitata, Apu Oliv tamayi umu.

Jisas ambami Pita yañ kutivu tamirimandi

(Mak 14.27-31 nanga, Luk 22.31-34 nanga, Jon 13.36-38)

³¹ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Musi kiviyyi yañ muhimimuhim vana yivurahimandi. Kamati ngitira sihananga nariñandi indarimanğaramanğara vana ha miñgata yivirimandi. Gotindu anğwimikiyyi, Got nimavamba ambami, Yi sipsip karatamatama hamañ yivutatamitin sipsip hañiniñ siñgunziñgu tivaramirimandiyu, vamba ambami. ³² Hara yi anğa yahamiriman. Kamata yi wisa kasiramata pırivisa Galili urıman, vami. ³³ Kamavahi Pita kimbi ambami, Muhimimuhim vana nañ yivurahimandi ha muvira ngitu nuriñandi indarimanğaramanğara vana ha miñgata yiviti nañ mitirimandiyu, hara yi nañ mamitahandırıman, vami. ³⁴ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ kandi ambin, musı kiviyyi, akakara kwisi piwititi, na arikikwiri ñimbiri nimavamba ambirimana, Yi nuñ manğandin, vamba ambirimana, vami. ³⁵ Kamavahi Pita ambami, Yi nananğa kwimirim ndahara kwimiriman. Yi nuñ manğandin vamba mañambiriman, vami. Kamavahi Jisasindu simbirasara sihananga kuyu siwimaña ambamu.

Jisas Getsemani Got nanga kuyundavarami

(Mak 14.32-42 nanga, Luk 22.39-46)

³⁶ Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ nanga kiva Getsemani umu. Kamata nuriñ ambami, Nari niñi minzita kiyimara. Yi ndambu uta Got nanga kuyundavariman, vami. ³⁷ Kamata, Pitan nanga Sebedindu ñiñi arikimbatin ndaya timbuta kihiri umu. Kamatihi nuñandi mavi hambu pimitihi, kañinda aru miñami. ³⁸ Kamatihi nuriñ ambami, Yandi mavinimbu pimitimanğarahi kwimirim andin. Harim nari niñi yañ karatamata narindahara tamınğa nanga kiyimara, vami. ³⁹ Kamavata sukisimbiri uhandata, miñgata taranğiruta nuñandi kipumika ha piriyyi tamami. Kamata Got nanga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunğı ni yandi kumayini miñavikira vata pirikin, harim nambira. Hara yi pirikini maña manandi, nambi pirikina maña andi, vami. ⁴⁰ Kamata, Jisas simbirasara arikikwirivat kiyimu hañi pata ngahi akwarihata kiyimu. Kamatihi Pitan nimavamba kitihumi, Nari yi nanga miñgiya awa nda kita tamınğa nanga manğiyimandira. ⁴¹ Nariñ miñagaha vananda yivurahiti miñgata yivitirama. Kamataharim tamınğa nanga kiñingini Got nanga kuyundavaramara. Kandi, muhim vana anditirim pirikira. Hara nariñandi kwirandi hañandihinindu tikatika manğiyi, vami. ⁴² Kamavata, Jisas sihinda anğa uta Got nanga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunğı niñi yañirim kuvirimandi sikwi vatangata, nambi pirikina maña, andi, vami. ⁴³ Kamata sihinda pata ngahi simbirasara hañiniñindu tamınğa ha pimitihi, karihamu. ⁴⁴ Kamata sihinda nuriñ mitatuta kwiriñimbiri, Got nanga kuyundavarami. Atiyi kuyundavarami kuyu siwi handaya kuyundavarami. ⁴⁵ Kamata pata ngahi nuñandi simbirasara hañiniñ karihahu ambami, Nari karihata avirikimuranğwisa. Indarimara. Krundu Niñi hamañ kru ñamba vana andindu

26:29 Mk 14.25 nanga, Lu 22.18 nanga, Si 10.41 **26:30** Lu 22.39 nanga, Jo 18.1 **26:31** Sek 13.7 nanga, Jo 16.32 **26:32** Mt 28.7 nanga, 28.16 nanga, Mk 14.28 **26:34** Mt 26.69-75 **26:35** Mt 26.56 **26:38** Jo 12.27 **26:39** Mt 6.10 nanga, 20.22 nanga, Jo 6.38 nanga, Hi 5.7-8 **26:41** Mt 6.13 nanga, Ef 6.18 nanga, Hi 2.14 nanga, 4.15 **26:44** 2 Ko 12.8 **26:45** Jo 12.27 nanga, 13.1 nanga, 14.31

hanjiniñindu kumanjimbani tamatama hirivi ha yivurahi. ⁴⁶ Kamataharim yahamiritira nari nanja umi. Njngamara, kru yan njuringandi kumanjimbani nguhu hama ariñi ni yivurahi ha, vami.

*Judas Jisasiñ nuñandi miku njiniñindu kumanjimbani tamami
(Mak 14.43-50 nanja, Luk 22.47-53 nanja, Jon 18.3-12)*

⁴⁷ Jisas kuyundavarata kiyihihi, Judas, nuñandi simbirasara hañindu muvat hama payimi. Kamatihi kru sambu tuki nanja ahutimi miñata nu nanja payimu. Gotiñ kirañinguhu hanjiniñindu aru miku hanjiniñ, nanja Israel hatindu aru miku hanjiniñ simbihi payimu. ⁴⁸ Kru Jisasiñ nurinandi kumanjimbani tamatama hama nurin ambami, Kru miñahandimindañ vata andira hamañ mikwimikwi siriman, kru kandihama Jisas. Nuñ miñahanadamara, vami. ⁴⁹ Kamavata, Judas sariwayinandi Jisas kiyimiyi pata ambami, Avi kivi Ahusiki, vami. Kamavata Jisasiñ mikwimikwi sami. ⁵⁰ Kandihamatihira Jisas ambami, Yambiha, pana vana hanjandihin andirimiñgata andihavu, vami. Kamavahi kru hanjiniñ pata Jisasiñ miñahandamu.* ⁵¹ Kamatihi kru Jisas nanja kiyimi miñga nuñandi tuki kuta ha miñasiharami. Kamata Gotiñ kirañinguhu hanjiniñindu aru miku hanjiniñindu aru miku hamandu simbirasara hamandu kinzihimiki hanjandihin, yivutivihi piriñi miñgata yivumi. ⁵² Kandihamatihira Jisas nuñ nimavami, Nandi tuki kuta ha nuñandi upiyi kiñgiraramina miñgum. Kru sihananja tuki kuta nanja kurihirimandiyu hanjiniñ, tuki kuta ha nurin piñingarimandi. ⁵³ Na mambaha ngandana. Yi yandi yavandakiñ kitiwitin, nuñandi kutikara sambu sikwi simbiti pata yan nguramahu. ⁵⁴ Hara yi kanimatiniñgata, kuyu Gotindu anjwimikiyi kindi hanjiniñ kandisikwisikwi mayivurahirimandi. Gotindu anjwimiki ambami, harim kandi vana niñiniñ yivurahimandi, vami. ⁵⁵ Kandihirivi hañindaya Jisas krunzivi kandihanjiniñ nimavami, Nari tuki kuta nanja ahutimi miñata yan sanja kurihahuriha nanja kipa nanja miñgan miñahandirim payimañandira. Yi imutamut Gotiñ kirañinguhu tavi hañindu upiyi minzita krunavundiñ kuyu ngundin. Hara yan kandiñiwimi hanju mamihandandara. ⁵⁶ Muhimimuhim vana yivurahami kanjiniñirim, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hanjiniñ yihimbiviramu maña yivurahami, vami. Kandihamata vana andihu nuñandi simbirasara hanjiniñ Jisasiñ mitamita tivaramamu.

Jisasiñ ngatingirumu

(Mak 14.53-65 nanja, Luk 22.54-55 nanja, 22.63-71 nanja, Jon 18.13-14 nanja, 18.19-24)

⁵⁷ Kru Jisasiñ miñahandamu hanjiniñ, nuñ timbuta kru Gotiñ kirañinguhu hanjiniñindu aru miku hanjiniñindu aru miku Kaiafasindu taviyi umu. Kamatihi tikatika kuyundu mirimba nanja hanjiniñ nanja Israel hatindu aru miku hanjiniñ tihiruta kiyimu. ⁵⁸ Kamatihi Pita Jisasiñ ngaviramata sihindi umi, hara kutañimari kiyimi. Kamata Gotiñ kirañinguhu hanjiniñindu aru miku hanjiniñindu aru miku hamandu tavi tapa tapira hañi indihuta, kru tavi karatamatama hanjiniñ nanja minzimi. Jisasiñ mumibaham vana ha yivurahiti ngitin vata, kiyimi. ⁵⁹ Gotiñ kirañinguhu hanjiniñindu aru miku hanjiniñ, nanja kru Juda hatindu kuyu miñasirivandu hanjiniñ, kru muvira pata Jisas andindi vana kuyusihiranzihira ambavaramu vata uraramahu payimu. Nuñandi ñamba vana mu ngata, nuñ yivutatamimindañ vata andimu. ⁶⁰ Kamatihi kru sambu pata nuñ kuyusihiringuyu

* **26:50** Grik kuyuyi avindamata manjambami. Kru muvira ambandu. Jisas ambami, Yambiha na mumindihi pana, vamba ambami, vandu. **26:51** Jo 18.26 **26:52** Stt 9.6 nanja, Sk 13.10 **26:53** 2 Kin 6.17 nanja, Dan 7.10 **26:54** Ais 53.7 nanja, Mt 26.56 nanja, Mk 14.49 **26:55** Lu 19.47 nanja, 21.37 **26:56** Mt 26.31 **26:60** Lo 19.15 nanja, Sng 27.12 nanja, Mt 27.40 nanja, Mk 14.55 nanja, Jo 2.19 nanja, Si 6.13

yihivaramu. Hara kuyu sapa Jisasin yivutatamatama nandi mangamu. Hara kiyihandata, kru arikimbat payimu. ⁶¹ Pata ambamu, Kru nima nimavamba ambavarandi, Yi Gotin kirañinguhu tavi ha yivukuvimbirata arikikwiri hiviyi taya tararamiriman, vamba ambavarandi, vamu. ⁶² Kamavahu Gotin kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hama tanguramata, Jisasin nimavamba kitihumi, Na kuyu kimbi mañambirimana. Nañ kuyu yihivarayu niñandihinirim mumibana, vami. ⁶³ Kamavahira, Jisas kuyu mu mañambami. Kamatihi Gotin kirañinguhundu aru miku hañiniñindu aru miku hama ambami, Nañ Got sihañgiyihiyi hamandu ñimbiiyi kitiwin. Harim tihu kandisikwisikwi amba. Got krunavundi nuñandiñ anga miñimandi vata yihiramami hamanda na. Na Gotindu Ñiñi, mana, mañinga, vami. ⁶⁴ Kamavahi Jisas nuñ nimavami, Nambi ambanaja. Hara yi nariñ ambin, muyivi Krundu Ñiñi miñgan ngitira, Got tikatika nanga hamandu kuma kandi sambavu minzirimandi. Kamata ihumbisa nimbu kita ihumukiri himbañi payimandi, vami. ⁶⁵ Jisas kamavahi, Gotin kirañinguhundu aru miku hañiniñindu aru miku hama kandihuyu ha indarita, aka yahamirata nuñandi mikwiri hañiniñ miñasihirata ambami, Gotin ambasuvi. Harim nari nanga sihinda kru kanimandu vanarim ambavaravararim kru muvirañ ambitiriñ mambayimu. Tihura Gotin ambasuvahi indarira. ⁶⁶ Kamataharim kru kanimañ pamatimindañ, vami. Kamavahi kimbi ambamu, Nu ñamba miñga. Harim kimum, vamu. ⁶⁷ Kamata Jisasindu kipumika hañi simiruhavita nuñ yivumu. Kamata nuñ muvira ñuñgimbarapara tamandama ambamu, ⁶⁸ Na Kru Got krunavundi nuñandiñ anga miñimana vata yihiramami miñga. Harim kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavarandu maña amba. Nañ kru yivi nima nin, vamu.

Pita ambami yi Jisasin mañgandin vami

(Mak 14.66-72 nañga, Luk 22.56-62 nañga, Jon 18.15-18 nañga, 18.25-27)

⁶⁹ Pita tapa humba hambu, tavi tapira hañi minzita kiyihihi, simbirasara muhañambi nu kiyimi arihañi pata, ambami. Nandahara Jisas Galilindu hama nañga kindana, vami. ⁷⁰ Kamavahi, kru sihanangandu taminganzimbiyi Pita ambami. Yi ambana kuyu ha mañgandin, vami. ⁷¹ Kamavata kiyihandata, tapa kindinari nañga hañi uhi, sihinda simbirasara muñambi ngata krunavundi ariñi kiyimu hañiniñ ambami, Kru nima Jisas Nasaretindu hama nañga kindi, vami. ⁷² Kamavahi Pita sihinda ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kandihamañ mañgandin, vami. ⁷³ Kamata sihinda kiyihandata, kru muvira ariñi tanguramata kiyimu hañiniñ pata Pitañ ambamu, Kandisikwisikwi, na nuriñandi ñingiñindu miñga. Nandi piñgwisamur hambu nañ miñamamañi ndami, vamu. ⁷⁴ Kamavahura Pita yahata pati ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kamañ mañgandin. Yi kuyu kandi mañambitin ngatara yañ Got piñngaram, vami. Kamavahi sikwitaya akakara pihumi. ⁷⁵ Kamatihi Pita, Jisas akakara kwisi piwititi arikikwiri ñimbiri yambirim ambata, Nuñ mañgandin virimana vamba ambami kuyu hañandihinirim indarimitami. Kamata tapirañi indihuta patiñandi irihami.

27

Jisasin Rom gavamandu aru miku kiyimiyi timbuta umu

(Mak 15.1 nañga, Luk 23.1-2 nañga, Jon 18.28-32)

26:63 Ais 53.7 nañga, Mt 27.12 **26:64** Sng 110.1 nañga, Dan 7.13 nañga, Mt 24.30 nañga, Lu 21.27 nañga, Si 7.55 nañga, 1 Te 4.16 nañga, Sk 1.7 **26:65** Mk 14.63 nañga, Si 14.14 **26:65** Wkp 24.16 **26:66** Jo 19.7
26:67 Ais 50.6 nañga, 53.5 nañga, Mt 27.30 nañga, Jo 19.3 **26:74** Mk 14.71 **26:75** Mt 26.34 nañga, Mk 14.30 nañga, Lu 22.61-62 nañga, Jo 13.38

¹ Kamata pihirihi, Gotiŋ kirañinguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ sihananŋa, Jisasiŋ yivutatamindaŋ vata kuyu kahañamu. ² Kamata mituta, Jisasiŋ wirimbinzikiyi simahata timbuta uta, Pailat Rom gavamandu aru miku hamandu kumaŋgimbañi tamamu.*

Judas kimumi

(Simbirasara 1.18-19)

³ Kru Jisasiŋ nuŋandi miku ŋiniŋindu kumañi tamamı hama Judas, ŋgahi Jisasiŋ ŋgatiŋgiruta pimi ŋgumu. Kamatihi nuŋandi indarimit hambu tivirami. Kamatihi 30 timbahiris silva nuŋ Gotiŋ kirañinguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu miku haŋiniŋ ŋgumu haŋandihin, nuri kiyimuyi aŋga miŋata umi. ⁴ Kamata ambami, Yi ñamba vana andin. Kru nariŋandi kumaŋgimbañi tamin hama ñamba vana maŋandindi, hara nuŋ yivutatamirimandira, vami. Kamavahira nuŋ ambamu, Kaŋandihin ariŋandi vana ma. Pimi ha nandi, vamu. ⁵ Kamavahu Judas timbahiris haŋiniŋ Gotiŋ kirañinguhu tavihumba hambu kahubarahi indihumi. Kamata uta nuŋambi sikiyi taŋgiraramata kimumi. ⁶ Kamatihi Gotiŋ kirañinguhundu aru miku haŋiniŋ timbahiris kandiha miŋata nimavamu, Timbahiris niŋandihin kru yivutatamatamandu tikwi ŋandi. Harim timbahiris kaŋandihin Gotiŋ kirañinguhu tavi niñindu timbahiris naŋga minzayi mandamimi, vamu. ⁷ Kamata timbahiris kandiharim miŋgiya kuyu taya kahañamu. Kamata timbahiris kandihañi kru piri siŋgi musa miŋandu haŋiniŋindu pirivisa mu mut miŋamu. Pirivisa kandiha kru kutañi ŋgati kwimitutu tamimandiya vata, mut miŋamu. ⁸ Kamataharim pirivisa kandihaŋu, Pirivisa Kru Ñaŋgwi Miŋgumiŋgu vava ñimbi ŋgumu. Kuha ñimbi kandihañi ndaya yihirasimu, patavata tihi ndahara ñimbi kaniñi ndaya yihindu. ⁹⁻¹⁰ Kamataharim kuyu mu, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara, Jeremaia ambami, 30 timbahiris silva haŋandihin miŋamu. Timbahiris kandiha Israel hati kru kandihaman mut miŋamiŋarim yihiramamu. Aru nima yaŋ ambami maña timbahiris kandihañi, kru piri siŋgi musa miŋandi hamarim pirivisa mut miŋamu, vami. Kamataharim kandi vana ha Jeremaia ambami maña kandisikwisikwi yivurahami.

Pailat ambami na Juda hatindu aru miku vaha

(Mak 15.2-5 naŋga, Luk 23.3-5 naŋga, Jon 18.33-38)

¹¹ Jisas Rom gavamandu aru miku Pailatindu tamiŋgañi taŋguramata kiyimi. Kamatihi Pailat nuŋ nimavamba kitihumi, Na Juda hatindu aru miku vaha, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana, vami. ¹² Kamavahi, Gotiŋ kirañinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ, Jisasiŋ ihivarinŋguyu sambı ŋgumu. Kamatihura Jisas kuyu kimbi maŋambami. ¹³ Kamatihi nuŋ sihinda Pailat kitihuta nimavami. Naŋ sihananŋa kuyu yihivarayu nimbu mambaha indarina, vami. ¹⁴ Kamavahira, Jisas Pailatindu kuyu haŋandihinirim kimbi kuyu maŋambami. Kamatihi Pailat indarihitihi.

Pailat Jisasiŋ ahuandiñi yivuwirimbuwirimburiŋ ambami

(Mak 15.6-15 naŋga, Luk 23.13-25 naŋga, Jon 18.38—19.16)

¹⁵ Miŋgiya simbi miŋgiya simbindu minza hiviya taya, Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Aru Hivi haŋandihinirim indarimarasimu. Kandihamatirasimu hiviya

27:1 Lu 22.66 * **27:2** Pailat Romindu miŋga. Rom hati nuŋ aru miku gavaman Judandu tamamı. Juda hati nurinambi Jisasiŋ mayivutatamahu. Rom hati taya ambandu, Kru mumiŋga kwimirimandi, vamba ambandu. Kamataharim Juda hati Jisasiŋ Pailat kiyimiyi timbuta umu. Jon 18.31yi ndahara ŋgamara. **27:3** Mt 26.14-15
27:5 2 Sml 17.23 **27:9-10** Sek 11.12-13 naŋga, Jer 32.6-15 **27:11** Mk 15.2 naŋga, Lu 23.3 naŋga, Jo 18.33 naŋga, 18.37 naŋga, 1 Ti 6.13 **27:12** Ais 53.7 naŋga, Mt 26.63 naŋga, Jo 19.9 **27:14** Jo 19.9

gavamandu aru miku hama kru ñamba vana andihu tamandu upiyindu minzavat miñgañ ndaya tihimitarasimi. Krunavundi nuriñambi, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañindu minzavat hamandu ñimbi yihirasimu. Kamatihu kru kandihamañ tihimitahi nuri kinduyi urasimi. ¹⁶ Kanditiwimi hañi, kru muminga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyimi. Nuñandi ñimbi, Jisas Barabas, krunavundi nuñ ngamañgarandu. Nu kru ñamba sikwi miñga. ¹⁷ Kamata krunavundi pata tihiruhu, nuriñ Pailat nimavamba kitihumi, Nariñjirim kru ninin ndimbanzikwi tihimitini urimandi. Jisas Barabasiñ tihimitini urimandi, mana, Jisas krunavundiñ aña miñimandi vata Got yihiramami vamba ambandu nimañ tihimitini urimandi, vami. ¹⁸ Pailat nuriñ ngami. Nuri singirata Jisasiñ sañiñga timbuta ngatiñgurim payimu. Harim kandihamavami. ¹⁹ Pailat ngatiñgirutiñguru hamandu minziminsi maka hañi minzita kiyihihi nimburi nimavamba, kuyu tamahi payimi. Kru tititaya kiyihiyi hamañ muhim vana mañandi. Kiyiyi nuñ akwisihuyi ngin. Kamata indarihin pimisañinzañandi. Kanimavamba, kuyu tamahi payimi. ²⁰ Gotiñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ, sihanañga krunavundiñ miñawinikwinitindi, ambamu, Ambitiira Pailat Barabasiñ mititi payim. Kamata Jisasiñ yivutatamam, vamu. ²¹ Kamata, sihinda gavamandu aru miku hama nuriñ kitihuta ambami, Nari kru arikimbat niñindu ninin ndaya yambirim tihimitam vata pirikira, vami. Kamavahi krunavundi sihanañga ambamu, Barabas, vamu. ²² Kamavahu Pailat nuriñ nimavamba kitihumi, Ara Jisas, Got krunavundiñ aña miñimandi vata yihiramami vamba ambandu nimañ yañirim pamatiñirim pirikira, vami. Kamavahi sihanañga ambamu, Ahuandiñi yivuwirumbu, vamu. ²³ Kamavahu Pailat nuriñ kitihumi, Mumirim, nu ñamba vana pamatavu andindi, vami. Hara krunavundi pativat pihuravimbihurav ambamu, Nuñ ahuandiñi yivuwirumbu, vamu. ²⁴ Kamatihu Pailat ngata, yandi kuyu mañindarimandiyu, nañga sañga aru yivurahimandi, vamba indarimi. Harim kuku nikiri miñata krunavundindu tamingañi nuñandi kuma ha ñimburi. Kamata ambami, Kru nima kwimiti ndahara yi pimi mañgaviriman. Kañandihin nariñandi vana, vami. ²⁵ Kamavahi krunavundi sihanañga kimbi nimavamu, Pimi kandini ariñ nañga ariñandi ñiñisimiñira kiyim, vamu. ²⁶ Kamavahu Pailat Barabasiñ tihimitahi nuriñjirim umi. Kamata sañganzara hañiniñ ambahi Jisasiñ piñgirawisimu. Kamata kita Jisasiñ ahuandiñi yivuwirimbimandiyu vata, sañganzarandu kumañi tamami.

*Sañganzara Jisasiñ ambasuvamu
(Mak 15.16-20 nañga, Jon 19.2-3)*

²⁷ Kamata gavamandu aru miku hama nuñandi sañganzara hañiniñ ambahi, Jisasiñ timbuta Rom gavamandu taviyi indihumu. Kamatihu sañganzara sihanañga pata nuñandi kipumikayi tihirumu. ²⁸ Kamata nuñandi mikwiri hañandihin siharamu. Siharata nuñ mikwiri ñangwi aru miku ndu maña ñandi tamaramamu. ²⁹ Kamata siki punzimbunzi nañga hañandihin miñata, aru miku ndu mirangupihupi maña musa miñata nuñandi miku hañi tamamu. Kamata nuñandi kuma kandi samba hambu kuki timi mu miñandihuramamu. Kamata nuñirim tanda mikwimikwitindi nimavamba ambasuvamu, Aviñgivi Juda hatindu aru miku, vamu.* ³⁰ Kamatindi nuñ simiruhavimu. Kamata kuki timi miñandihuramamu ha miñata, nuñandi miku hañi yivumu. ³¹ Nuñ ambasuvasuva vana andita

27:17 Jo 11.47-48 nañga, 12.19 **27:20** Si 3.14 **27:24** Lo 21.6-9 nañga, Mt 27.4 **27:25** Jos 2.19 nañga, 2 Sml 1.16 nañga, Mt 23.35 nañga, Si 5.28 **27:28** Lu 23.11 **27:29** Sng 69.19 nañga, Ais 53.3 * **27:29** Sañganzara hañiniñ Jisasiñ imbiraramata aru miku hamañ kanzi miñayahuramañandimu. Kandihamata hiriviyi aru miku hañiniñ mikwiri kandihamata hañiniñ tamarasimu. Mikwiri ñangwi nañga mirangupihupi kandiha aru miku ndu. Aru miku ndu minziminzimakayi minzita, kuki timi minzataya miñahandarasimu. **27:30** Ais 50.6 nañga, Mt 26.67 **27:31** Ais 53.7

mituta, mikwiri tamaramamu hañandihin siharata nuñandi mikwiri hañandihin tamaramamu. Kamata nuñ ahuandiñi yivuwirimbirim timbuta umu.

Jisasij ahuandiñi yivuwirimbumu

(Mak 15.21-32 nanğa, Luk 23.26-43 nanğa, Jon 19.17-27)

³² Kamata uta, sanğanzara hañiniñ pihu aru Sairinindu, kru Saimoniñ ngamu. Kamata andihu Jisasindu ahuandi ha kavumi. ³³ Kamata uta upi Golgota yivurahamu. Ñimbi Golgotandu kuyu sapa ha, miku muñgiyindu punzindu upi varasimu. ³⁴ Kamata upi kandihañi, Jisasij kañinda miñguramam vata, wain kuku hañandihin akingim nanğa tarayiwarata kuvirimandi vata, ngumu. Kamatihu kuviririmindihi akindihi mañguvirami. ³⁵ Jisasij ahuandiñi yivuwirimbuta mituta, sanğanzara hañiniñ nuñandi mikwiri hañiniñ nuriñambi tamarahata miñimiñindañ vata, atava imbiramu. ³⁶ Kamata kandi upi hañu minzita nuñ karatamamu. ³⁷ Kamata ahu parapara siñga kirivi ñandi pitita, nuñ kuyu ngatiñgirumu ha yihimbivirata nuñandi miku tarayawi hambu tamamu. Nimata kuyu yihimbiviramu. Kru nima Jisas, Juda hatindu aru miku. ³⁸ Jisas kiyimi tiv hañi, kru arikimbat sanğa kurihahuriha nanğa kipa nanğa hañiniñ ndahara ahuandiñi yivuwirimbuta tararamamu. Muhamañ, kandi sambavu tararamata, muhamañ kakayi sambavu tararamamu. ³⁹⁻⁴⁰ Kamatihu, krunavundi uhuvañindindi ambasuvanzuva, miku tiwahandiwaha nimavamu. Na Gotiñ kirañinguhu tavi hañandihin yivukuvimbirata, arikikwiri hiviyi taya tararamama miñga. Harim nambi ngurama. Kandisikwisikwi na Gotindu Ñiñitingata ahuandi ha mitata miñga, vamu. ⁴¹ Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanğa tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa Israel hatindu aru miku hañiniñ ndahara siwimañanzihi andindi ambasuvamu. ⁴² Nimavamba ambamu, Nu kru muñiniñ nguramandi. Hara nuñambi mañgurami. Nu Israel hatindu aru miku. Harim ahuandi ni mitata miñgiti ngatanda niñambirim indarimañgarimindañ. ⁴³ Nu Gotirim indarimañgarata ambandi, Yi Gotindu Ñiñi, vamba ambandi. Harim Got nuñirim mavindamata ngata, nuñ tihu nguramirimandi, vamu. ⁴⁴ Kru arikimbat sanğa kurihahuriha nanğa kipa nanğa hañiniñ, Jisasindu tiv hañi ahuandiñi yivuwirimbumu hañiniñ ndahara, Jisasij ambasuvamu.

Jisas kimumi

(Mak 15.33-41 nanğa, Luk 23.44-49 nanğa, Jon 19.28-30)

⁴⁵ Ina miriyi kiyihi, pirivisa sihananğa kivimiñgwi tariñgumi. Kamatihi taya uta ina miñguta sanğindanğumi. ⁴⁶ Kamata ina miñguta sanğindanğumi hiriviyi, Jisas pati avañgarata ambami, Eli Eli lema sabaktani, vami. Kandi kuyu niñindu kuyu sapa ha nimata. Yandi Got, yandi Got, mumirim yañ mitana. ⁴⁷ Kamavahi kru muvira ariñi tanğuramata kiyimu hañiniñ indarita ambamu. Kru nima Elaijañ urarami, vamu. ⁴⁸ Kamavahi sarıwayiñandi nuriñandi muvati hama tivita uta spans visa miñata wain kuku ahivi hañi tamami. Kamatihi wain yavurihi kuki timi muyi simahata, Jisasirim kuvirimandi vata, ngumi. ⁴⁹ Kamatihi muvira ambamu, Mitina ngimiñgusa. Elaija pata nuñ nguramirimandi vaha, vamu. ⁵⁰ Kamata Jisas sihinda pati avañgarata kimumi. ⁵¹ Kamatihi kandihirivi hañindaya mikwiri aru, Gotiñ kirañinguhu taviyi inanandita kirasimi hañandihin, kimba hambu kita sihirata miñguta anğamiñga hambu yivurahami. Kamata arikinziñga yivurahami. Kamatihi piri ni namanama tihi, timba aruru hañiniñ pihumbiramu. ⁵² Kamatihi krunzava hañiniñ piriñumi.

27:34 Sng 69.21 nanğa, Mt 27.48 **27:35** Sng 22.18 **27:38** Ais 53.12 **27:39-40** Sng 22.7 nanğa, 109.25 nanğa, Mt 26.61 nanğa, Jo 2.19 **27:43** Sng 22.8 **27:46** Sng 22.1 nanğa, Hi 5.7 **27:48** Sng 69.21 **27:51** Kis 26.31-33 nanğa, 2 Sto 3.14 nanğa, Mk 15.38 nanğa, Lu 23.45 nanğa, Hi 6.19 nanğa, 10.19-20

Kamatihī Gotindu krunavundi muvira kuha kimumu haḅiniḅ kandihandiwimi yahamiramu. ⁵³ Yahamirata kiyihuhu, Jisas aḅa yahamirata mituhi, Gotindu pihu aru Jerusalem indihumu. Kamatihu krunavundi sambī nuriḅ ḅgamu. ⁵⁴ Saḅanzarandu arumiku hama naḅa, saḅanzara Jisasiḅ karatamata kiyimu haḅiniḅ, ḅgahu pirimama payihi muhimimuhim vana yivurahahi ḅgata piḅisaḅarandumu. Kamata nimavamu, Kandisikwisikwi, kru nima Gotindu Niḅi, vamu. ⁵⁵ Navundi Galilindu sambī Jisas naḅa kindanḅinda nuḅ ḅguramandu haḅiniḅ ndahara kiyimu. Navundi kandihaḅiniḅ kutaḅimari taḅguramata tihiraramamu. ⁵⁶ Navundi kandi niḅiḅ haḅindu muhambi, Maria pihu aru Makdalandu ḅambi. Muhaḅambi, Maria Jems naḅa Josep niḅum. Ara muhaḅambi, Sebedindu niḅi arikimbat niḅum.

Jisasindu pati ha timba humbaḅi tamamū

(Mak 15.42-47 naḅa, Luk 23.50-55 naḅa, Jon 19.38-42)

⁵⁷ Kamata kivititi kivitirim andihitihī, kru timbahirisindu ariku miḅa pihu aru Arimateandu miḅa, nuḅandi niḅbi Josep, kandihamā payimi. Josep kandihamā ndahara Jisasindu simbirasara muvati miḅa. ⁵⁸ Nu Pailat kiyimiyi, kitiwitin aria vitiḅgata Jisasindu pati ha miḅiman vata, payimi. Kamatihī Pailat ambahi, saḅanzara haḅiniḅ pati ha miḅata Josepiḅ ḅgumu. ⁵⁹ Kamatihu Josep miḅata pati ha mikwiri ḅaḅira suḅiyi taparami. ⁶⁰⁻⁶¹ Kamata Josep, Jisasindu pati ha miḅata uta sava humba nuḅandi kihiyi tamamī. Sava humba kandiha ambahi kru timbayi kuhanda musa miḅahu saḅ kindi. Kamatihihī Maria pihu aru Makdalandu haḅambi naḅa, Maria muhaḅambi ndahara ariḅi minzita tihiraramamu. Kamatihuhu Josep timba muḅi aru muḅandi tihuyaparahi payihi, kumba mika ha yivuvihita umi.

Saḅanzara Jisasindu sava karatamamū

⁶² Avirikimuhimu Hiviyirim muhimimuhim siwitamatama hivi ha sirivami. Kamatihī amut Avirikimuhimu Hivi haḅi Gotiḅ kiraḅiḅguhu haḅiniḅindu aru miku haḅiniḅ, naḅa Farisi haḅiniḅ uta Pailatiḅ ḅgamu. ⁶³ Kamata nuḅ ambamu, Aru miḅa, ara kru kuyusiḅiri naḅa hama kiḅiḅḅiḅi kuyu mu ambamirim indarimitariḅ. Ambami, Yi ariḅiḅgivi kita, kwiri haḅi aḅa yahamiriman, vamba ambami. ⁶⁴ Kamataharim ambina kumba mika haḅandihin yiḅiḅamaḅaritu arikikwiri hivi kiyim. Nuḅandi simbirasara haḅiniḅ pata nuḅandi pati haḅandihin kipa miḅata uta krunavundiḅ ambirimandiyu. Sava humba ha mitata aḅa yahamiri vamba ambirimandiyu. Kamatu nuriḅandi kuyusiḅiriḅguyu kihī haḅandihin, nuḅandi kuyusiḅiriḅguyu kuha ambami haḅandihin tarativirimandi, vamu. ⁶⁵ Kamavahu Pailat nuriḅ ambami, Saḅanzaraḅ timbututa ambitira sava haḅi karatamata kiyimu. Nari uta nariḅandi indarimitiyi muhimimuhim vana andita sava haḅindu kumba mika ha yihivihimaḅaramara, vami. ⁶⁶ Kamavahi uta sava haḅindu kumba mika ha yihivihimaḅaramu. Kamata timba himba haḅi kuḅi yivuta tamata, saḅanzaraḅ tamahu sava ha karatamamū.

28

Jisas aḅa yahamirami

(Mak 16.1-10 naḅa, Luk 24.1-10 naḅa, Jon 20.1-18)

¹ Avirikimuhimu Hivi ha umi. Kamatihī kimangima hivi haḅi pakiḅihihī, Maria pihu aru Makdalandu haḅambi naḅa Maria muhaḅambi, Jisasindu sava ha ḅgimindaḅ vata, payimu.* ² Kamatihuhu Aru nimandu kutikara Gotindu pihuyi

^{27:55} Lu 8.2-3 ^{27:56} Mt 20.20 ^{27:58} Lo 21.22-23 ^{27:60-61} Ais 53.9 ^{27:63} Mt 12.40 naḅa, 16.21 naḅa, 17.23 naḅa, 20.19 naḅa, Mk 8.31 naḅa, 9.31 naḅa, 10.33-34 naḅa, Lu 9.22 naḅa, 18.31-33 naḅa, Jo 2.19-21 ^{27:65} Dan 6.17 ^{27:66} Dan 6.17 * ^{28:1} Kimangima hivi ha Sande taya.

kita miŋgami. Kamatihi pirimama aru sikwi payimi. Kamata kutikara hama timba muŋgi kumba mika yivuvihimi haŋandihin tihuyaparahi tivimbu umi. Kamata kandi himba haŋi minzita kiyimi. ³ Kutikara hamandu kipumika ha ŋima miŋaparahi siŋandi maŋa siŋandimaŋandimi. Kamatihi nuŋandi mikwiri haŋandihin ndahara ihumukiri maŋa kiyimi. ⁴ Kamatihi saŋanzara haŋiniŋ niŋambirim piŋitihi, nanaŋgarata, kimuhimu ŋiniŋ maŋa yivurahamu. ⁵ Kamatihi Aru nimandu kutikara hama yahata navundi arikimbatirim nimavami, Piŋimandumara. Yi nariŋ ŋgin, nari Jisas kru ahuandiŋi yivuwirimbusimu hamaŋ ŋgirim para. ⁶ Nu niŋi maŋgiyi. Nuŋambi kuha ambami maŋa yahamiri. Nari arikimbat pata upi karihasimi niŋandihin ŋgamara. ⁷ Kamataharim nari arikimbat aŋga uhavuta nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nimavamba ambamara, Nu sava humba ha mitata aŋga yahamiri. Indarimara, nuwisa kasiramata Galilivu uyi, harim nuŋ kandihambu ŋgimandira, vamba ambamara. Yi kuyu kandini nariŋ ambavaririm pan, vami. ⁸ Navundi arikimbat piŋisaŋarandimu, hara kinzihinziŋimangaramu. Kamata sariwayiŋandi sava ha mitata tivaramata Jisasindu simbirasara haŋiniŋ ambavaririm umu. ⁹ Kamatihi Jisas arikimbatini kindiŋi ŋgata nimavami, Kivisihi vami. Kamatihi arikimbat nu kiyimi arihaŋi uta, nuŋandi tandanzambiri haŋi miŋahandata nuŋandi ŋimbi tihuyahamu. ¹⁰ Kamatihi Jisas arikimbatini nimavami, Piŋimandumara. Nari arikimbat uta ambitira yaranava Galilivura umu. Yaŋ kandambu ŋgimandiyu, vami.

Saŋanzarandu kuyu

¹¹ Navundi arikimbat uhuhu, saŋanzara Jisasindu sava karatamata kiyimu haŋindu muvira pihu aru haŋi indihumu. Kamata Gotiŋ kiraŋiŋguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ muhimimuhim vana yivurahamirim ambavaramu. ¹²⁻¹³ Kamatihi Gotiŋ kiraŋiŋguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ tihiruta, kuyu mu simahamu. Kamata saŋanzara haŋiniŋ timbahiris sambu ŋguta, ambamu, Uta nimavamba ambamara, Kiviyi karihahariŋgariŋ, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ pata nuŋandi pati ha kipa miŋayu, vamba ambamara. ¹⁴ Kamatira gavamandu aru hama kuyu kaniŋandihin indarita nariŋ yivutatamirimitiŋgata, arara nu naŋga kuyu miŋasirivim. Kamatiriŋ nari kuyu maŋgavirimandira, vamu. ¹⁵ Kamavahu saŋanzara haŋiniŋ timbahiris haŋandihin miŋata, aru miku haŋiniŋ ambaramamu maŋamaŋa andimu. Kamatihi kuyu kaniŋandihin Juda hati indarita mitumu. Juda hati kuyu kaniŋandihinirim ambavararasimu. Patavata tihu ndahara kuyu siwimaŋa ndaya ambavarandu.

Jisas nuŋandi simbirasaraŋ simbira miŋimandiyurim ambami

(Mak 16.14-18 naŋga, Luk 24.36-49 naŋga, Jon 20.19-23)

¹⁶ Kamata 11 simbirasara haŋiniŋ Galilirim umu. Uta Jisas apu ambami haŋi yivurahamu. ¹⁷ Kamata Jisasiŋ ŋgata, nuŋandi ŋimbi tihuyahamu. Hara simbirasara muvirandu indarimit arikita kiyimi. ¹⁸ Kamatihi Jisas arihaŋi pata nuriniŋ nimavami, Got nuŋandi pihuyindu naŋga piri niŋindu muhimimuhim karatamatarim yaŋ ŋimbi ŋgumi. ¹⁹ Kamataharim uta krunavundi sihananga pirivisa muvundu-muvundu anditira yandi simbirasara yivurahamu. Kamatindi, Yavandu ŋimbiyi, naŋga nuŋandi Niŋindu ŋimbiyi, naŋga nuŋandi Maviŋiŋindu ŋimbiyi kukuyi miŋaŋgirumara. ²⁰ Kamata yi nariŋ kuyu ŋgumin haŋiniŋ sihananga nuriniŋ ambaramamara. Kamatira kuyu kandihaniŋiŋindaya miŋahandamu. Indarimara.

28:3 Dan 10.6 naŋga, Mt 17.2 naŋga, Si 1.10 **28:6** Mt 12.40 naŋga, 16.21 **28:7** Mt 26.32 **28:10** Hi 2.11
28:12-13 Mt 27.64 **28:16** Mt 26.32 naŋga, 28.7-10 naŋga, Mk 14.28 **28:18** Dan 7.13-14 naŋga, Mt 11.27
naŋga, Jo 3.35 naŋga, 13.3 naŋga, Si 2.36 naŋga, 1 Ko 15.27 naŋga, Ef 1.20-22 naŋga, Hi 1.2 naŋga, Sk 17.14
28:19 Mk 16.15-16 naŋga, Si 1.8 **28:20** Mt 18.20 naŋga, Jo 14.23

Yi imutamut nari nanga kindin. Ututa piri niṅandihin nanga muhimimuhim
singundirimandi.